

МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН
Хишигдэмбэрэлийн ТЭМҮҮЖИН

14201 Улаанбаатар хот, Сүхбаатар дүүрэг,
Жанжин Д.Сүхбаатарын талбай 1, Төрийн ордон
Утас: 26-27-60, Факс: 32-70-16
E-mail: temuujin@parliament.mn
<http://www.parliament.mn>

2026.02.25 № УИХ-03/1911
танай _____-ны № _____-т

Хуулийн төсөлд санал авах тухай

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Монгол Улсын Их Хурлын тухай хуулийн 8 дугаар зүйлийн 8.1.1 дэх заалт, Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 5 дугаар зүйлийн 5.1 дэх хэсэгт заасан бүрэн эрхийнхээ хүрээнд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг боловсрууллаа.

Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 21.1 дэх хэсэгт заасны дагуу Монголын Хуульчдын холбооноос санал авахаар хүргүүлж байна. Иймд уг хуулийн төсөлд хуульд заасны дагуу саналаа ирүүлнэ үү.

Хуулийн төсөл, үзэл баримтлал, товч болон дэлгэрэнгүй танилцуулга, судалгааг хавсаргав.

Хавсралт ~~1/1~~ хуудас.

Хүндэтгэсэн,

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН

Х.ТЭМҮҮЖИН

000006104

МОНГОЛ УЛСЫН ХУУЛЬ

2026 оны ... дугаар
сарын ... -ны өдөр

Улаанбаатар
хот

ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ ТУХАЙ /шинэчилсэн найруулга/

НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ

1 дүгээр зүйл.Хуулийн зорилт

1.1.Энэ хуулийн зорилт нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц Монгол Улсын Үндсэн хууль /цаашид "Үндсэн хууль" гэх/-ыг зөрчсөн тухай маргааныг хянан шийдвэрлэх, маргаантай асуудлыг хянан үзэж дүгнэлт гаргах, магадлан шийдвэрлэх ажиллагааг тодорхойлж, зохицуулахад оршино.

2 дугаар зүйл.Хууль тогтоомж

2.1.Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц /цаашид "Цэц" гэх/-д маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль тогтоомж нь Үндсэн хууль, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, энэ хууль болон тэдгээртэй нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжоос бүрдэнэ.

2.2.Цэц Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль болон энэ хуульд нийцсэн Маргаан хянан шийдвэрлэхэд шаардагдах нарийвчилсан дэгтэй байна. Цэцийн дэг нь энэ зүйлийн 2.1-т заасан Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх хууль тогтоомжийг давж үйлчлэхгүй.

3 дугаар зүйл.Нэр томьёоны тодорхойлолт

3.1.Энэ хуульд хэрэглэсэн дараах нэр томьёог дор дурдсан утгаар ойлгоно:

3.1.1."иргэн" гэж Монгол Улсын иргэнийг. Гадаад улсын иргэн, харьяалалгүй хүн Үндсэн хуулийн 18 дугаар зүйлд заасан зарчмын үндсэн дээр Монгол Улсын иргэний эрхийг эдэлж болно;

3.1.2."маргагч" гэж энэ хуульд заасны дагуу Цэцэд хандан өргөдөл, хүсэлт гаргагчийг;

3.1.3."маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа" гэж үндсэн эрхийн болон эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг хянан шийдвэрлэх болон маргаантай асуудлыг хянан үзэх, дахин хянан үзэж магадлан шийдвэрлэх ажиллагааг;

3.1.4."маргаантай асуудал" гэж Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх, Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг хянан үзэж Цэцээс дүгнэлт гаргах асуудлыг;

3.1.5."өргөдөл" гэж хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны шийдвэр, бусад акт иргэний үндсэн эрхийг нь зөрчсөн гэж үзсэн тухайн иргэн энэ хуульд заасны дагуу Цэцэд хандсаныг;

3.1.6."мэдээлэл" гэж Цэцэд хянан үзэж байгаа маргаантай асуудлаар эрх ашиг нь хөндөгдсөн, эсхүл тухайн асуудлаар мэргэшин судалгаа, шинжилгээний ажил хийсэн, эсхүл үйл явдлыг гэрчилсэн иргэний Цэцэд хандсан мэдээллийг;

3.1.7."үндсэн эрх" гэж Үндсэн хуулийн Арван зургадугаар зүйлийн 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18-д заасан үндсэн эрх, эрх чөлөө, мөн зүйлийн 4-ийн "ажил мэргэжлээ чөлөөтэй сонгох" эрх, болон түүнтэй адилтгах эрхийг;

3.1.8."үндсэн эрхийн маргаан" гэж хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллагын шийдвэр, мөн гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны бусад акт өргөдөл гаргагчийн өөрийнх нь үндсэн эрхийг зөрчсөн эсэх маргааныг;

3.1.9."хүсэлт" гэж Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан Үндсэн хуулийн эрх мэдэл хуваарилалтын оролцогч байгууллага, албан тушаалтнаас эрх мэдэл хуваарилалт зөрчигдөж, хяналт тэнцлийн зарчим алдагдсан тухай асуудлаар өөрийн чиг үүргийн хүрээнд энэ хуульд заасны дагуу Цэцэд хандсаныг;

3.1.10."хуралдаан" гэж Бага, Дунд, Их суудлыг хуралдааныг;

3.1.11."бүрэлдэхүүн" гэж Бага, Дунд, Их суудлын бүрэлдэхүүнийг;

3.1.12."акт" гэж эрх зүйн хэм хэмжээ тогтоосон болон нэг бүрчилсэн шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүйг;

3.1.13."ам хуралдаан" гэж маргааны үндсэн оролцогч, шаардлагатай тохиолдолд бусад оролцогчийг оролцуулан хуралдааны танхимд маргааныг хэлэлцэхийг;

3.1.14."зөвлөлдөх хуралдаан" гэж хуралдаанаар хэлэлцүүлэхээр бэлтгэх явцад цугларсан тайлбар, баримтад үндэслэн маргааны оролцогчийг оролцуулахгүйгээр бүрэлдэхүүн зөвлөлдөх тасалгаанд маргааныг хэлэлцэхийг;

3.1.15."тусгай санал" гэж бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн маргааныг хянан шийдвэрлэсэн Цэцийн шийдвэрийн тогтоох хэсэгтэй санал нэгдсэн ч үндэслэх хэсэгтэй санал зөрсөн тухай /зэрэгцээ санал/ эсхүл шийдвэрийн үндэслэх болон тогтоох хэсгийн аль алинтай санал зөрсөн тухай /эсрэг санал/ үндэслэлээ бичихийг.

Тайлбар: Энэ зүйлийн 3.1.7-д заасан үндсэн эрх, эрх эрх чөлөөтэй "адилтгах эрх" гэдэгт Үндсэн хуулийн Гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг, Тавдугаар зүйлийн 2, 3 дахь хэсэг, Зургадугаар зүйлийн 3, 5 дахь хэсэг, Долдугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг, Наймдугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг, Арван дөрөв, Арван тавдугаар зүйл, Арван наймдугаар зүйлийн 5 дахь хэсэг, Арван ес дүгээр зүйл, Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэг, Хорин зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэг, Гучин нэгдүгээр зүйлийн 3

дахь хэсэг, Тавин хоёр, Тавин гурав, Тавин дөрөв, Тавин тав дугаар зүйлд заасан эрх, мөн Үндсэн хуулийн Зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн "эрүүл, аюулгүй орчинд амьдрах эрхийнхээ хүрээнд газрын хэвлийн баялгийг ашигласнаар байгаль орчинд үзүүлэх нөлөөллийн талаар мэдэх эрх"-ийг ойлгоно.

4 дүгээр зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх хүрээ

4.1.Цэц гагцхүү Үндсэн хууль зөрчсөн, Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлаар маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа явуулах бөгөөд бусад хууль зөрчсөн тухай өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авахгүй.

4.2.Цэц хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа хууль, бусад шийдвэр, эсхүл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж байгаа албан тушаалтны акттай холбоотой, Цэцийн харьяалалд хамаарах маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.

5 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх хугацаа

5.1.Цэц энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол маргаан үүсгэснээс хойш 90 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэнэ. Бүрэлдэхүүн нь тухайн маргаан ээдрээ, төвөгтэй гэж үзвэл энэ хугацааг 90 хоногоор хоёр хүртэл удаа сунгаж болно. Хугацаа сунгах журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

5.2.Дараах шийдвэртэй холбоотой маргаантай асуудлыг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэлийг даруй хангана:

5.2.1.онц болон дайны байдал зарласан, эсхүл цэрэг хөдөлгөх тухай;

5.2.2.гамшгаас хамгаалах өндөржүүлсэн эсхүл бүх нийтийн бэлэн байдалд шилжүүлсэн.

5.3.Энэ зүйлийн 5.2-т заасан тохиолдолд хэд хэдэн илтгэгч гишүүнийг томилж болно.

6 дугаар зүйл.Хугацаа тодорхойлох, тоолох

6.1.Маргаан хянан шийдвэрлэх хугацааг хуанлийн жил, сар, гараг, хоног, ажлын өдөр, цагаар тодорхойлно.

6.2.Хугацааг тоолохдоо тогтоосон он, сар, өдрөөс, эсхүл уг хугацаа улиран өнгөрсөн буюу үйл явдал болж өнгөрсний дараах өдөр, цагаас эхлэн тоолно.

6.3.Тоолох хугацааны эцсийн өдөр ажлын бус өдөр байвал түүний дараагийн ажлын өдөр уг хугацаа дуусна.

6.4.Үүргийг гүйцэтгэх бол зохих журмаар тогтоосон тухайн байгууллагын ажлын өдөр дуусах эцсийн цагийн дотор гүйцэтгэнэ.

6.5.Баримт бичгийг тогтоосон хугацааны эцсийн өдрийн хорин дөрвөн цагийн дотор шуудан, харилцаа холбооны байгууллагад шилжүүлсэн бол түүнийг хугацаанд нь гүйцэтгэсэн гэж үзнэ.

6.6.Цаг хугацааг тоолохдоо хуанлийн жилийг арван хоёр сараар, хагас жилийг зургаан сараар, улирлыг гурван сараар, хоногийг хорин дөрвөн цагаар тоолно.

6.7.Хугацааг сунгах тохиолдолд хугацаа дууссан үеэс шинэ хугацааг тоолно.

6.8.Жил, хагас жил, улирал, сараар тогтоосон хугацаа нь уг хугацаа дуусах сарын мөн өдөр дуусах бөгөөд хугацаа дуусах сарын мөн өдөр байхгүй бол уг хугацаа тухайн сарын эцсийн өдөр дуусна.

6.9.Хуанлийн жил нь 01 дүгээр сарын 01-ний өдрөөс эхэлж, 12 дугаар сарын 31-ний өдрөөр дуусна.

6.10.Долоо хоног, хоногоор тогтоосон хугацаа уг хугацаа дуусах өдрийн мөн цагт, гарагаар тогтоосон хугацаа тухайн товлосон гараг дуусах эцсийн цагт, цагаар тогтоосон хугацаа уг хугацаа дуусах цагийн мөн хоромд дуусна.

7 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх зардал

7.1.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбогдон гарах дараах зардлыг улсын төсвөөс санхүүжүүлнэ:

7.1.1.шинжээч, орчуулагч, хэлмэрчийн тээвэр, байр, хоолны зардал, Цэцийн шийдвэрээр гүйцэтгэсэн ажил үндсэн чиг үүрэгт нь хамаарахгүй бол ажлын хөлс;

7.1.2.гэрчийн тээвэр, байр, хоолны зардал, цалин, хөдөлмөрийн хөлс;

7.1.3.хөгжлийн бэрхшээлтэй оролцогчийг маргаан хянан шийдвэрлэхэд оролцуулах зардал;

7.1.4.шаардлагатай бусад ажиллагааг гүйцэтгэсний зардал.

7.2.Маргаан хянан шийдвэрлэх зардлыг дараах журмаар тооцно:

7.2.1.шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, гэрчид олгох тээвэр, байр, хоолны зардлыг улсын төсвөөс санхүүждэг байгууллагад мөрдөгдөж байгаа албан томилолтын зардлын хэмжээгээр;

7.2.2.шинжээч, орчуулагч, хэлмэрчийн ажлын хөлсийг жишиг үнэлгээг харгалзан тогтоосон хэмжээгээр;

7.2.3.мэдүүлэг өгөхөөр Цэцэд дуудагдсан хугацаанд гэрч цалин, хөдөлмөрийн хөлсөөр хохирсон бол энэ хугацааны цалин, хөдөлмөрийн хөлсний дунджаар;

7.2.4.хөгжлийн бэрхшээлтэй оролцогчийг маргаан хянан шийдвэрлэхэд оролцуулахад шаардлагатай хэрэгсэл, тоног төхөөрөмж ашигласны төлбөрөөр;

7.2.5.бусад зардлыг зохих журмын дагуу.

7.3.Энэ зүйлийн 7.1, 7.2-т заасан зардлыг тооцож олгох журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ ЗАРЧИМ

8 дугаар зүйл.Хараат бус байх

8.1.Цэцийн гишүүн аливаа байгууллага, албан тушаалтан, иргэнээс хараат бус байж, гагцхүү Үндсэн хуульд захирагдан, Үндсэн хуультай нийцсэн хуулийг дээдэлж маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.

8.2.Байгууллага, албан тушаалтан, иргэн, хэн боловч Цэцийн гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанаас гадуур хөндлөнгөөс оролцох, шахалт, дарамт үзүүлэх, бусад хэлбэрээр нөлөөлөхийг хориглоно.

8.3.Цэцийн гишүүн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ тал үл харах бөгөөд Цэцээр хянан шийдвэрлэх асуудал болон Цэцийн хянаж байгаа маргааны талаар Цэцийн шийдвэр гараагүй байхад өөрийн санал, дүгнэлтийг нийтэд урьдчилан илэрхийлэх, бусдад зөвлөгөө өгөхийг хориглоно.

9 дүгээр зүйл.Хамтын зарчим

9.1.Цэц нь аливаа асуудал, маргааныг хамтын зарчмаар хэлэлцэж, хуульд өөрөөр заагаагүй бол хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.

9.2.Цэцийн гишүүн асуудал, маргааныг хянан шийдвэрлэхэд санал өгөх, хуралдаанд оролцох болон бусад албан үүргээ хэрэгжүүлэхээс хуульд зааснаас бусад үндэслэлээр татгалзах, зайлсхийхийг хориглоно.

10 дугаар зүйл.Ил тод байх

10.1.Энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол Цэц маргааныг ил тодоор хянан шийдвэрлэж, шийдвэрээ нийтэд мэдээлнэ.

10.2.Энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол ам хуралдааныг нээлттэй явуулна.

10.3.Төрийн нууц, байгууллагын нууц, хүний эмзэг мэдээлэл /цаашид "хуулиар хамгаалагдсан нууц, мэдээлэл" гэх/, эсхүл хүний аюулгүй байдлыг хамгаалах шаардлагатай тухай маргааны оролцогч, эсхүл бүрэлдэхүүнд орсон гишүүний саналыг бүрэлдэхүүн үндэслэлтэй гэж үзвэл хуралдааныг бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн хаалттай явуулж болно.

10.4.Хаалттай хуралдааны явцад илэрхий болсон, түүнчлэн албаны чиг үүргийн хүрээнд мэдсэн хуулиар хамгаалагдсан нууц, мэдээллийг Цэцийн гишүүн, маргааны оролцогч, бусад этгээд задруулахыг хориглох бөгөөд шаардлагатай тохиолдолд хуулийн дагуу нууцын баталгаа гаргуулан авна.

10.5.Бүрэлдэхүүн хаалттай хуралдаанд оролцохыг тодорхой этгээдэд зөвшөөрч болно.

10.6. Ам хуралдааны явцыг дууны болон дуу-дүрсний бичлэгээр зохих журмын дагуу баталгаажуулж, архивд хадгална.

10.7. Цэцийн шийдвэр, нээлттэй хуралдааны тэмдэглэл, энэ зүйлийн 10.6-д заасан дуу-дүрсний бичлэгийг маргааны оролцогч, бусад этгээд өөрийн зардлаар хувиран авах эрхтэй.

Тайлбар: Энэ зүйлийн 10.3-т заасан "байгууллага" гэдэгт төрийн байгууллага хамаарахгүй.

11 дүгээр зүйл. Тэгш эрхийг хангах

11.1. Цэц маргаан хянан шийдвэрлэхдээ тэгш эрхийг хангах бөгөөд хүнийг үндэс, угсаа, хэл, арьсны өнгө, нас, хүйс, нийгмийн гарал, байдал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, бэлгийн, хүйсийн чиг баримжаа, хөгжлийн бэрхшээл, үзэл бодол, боловсрол, эсхүл бусад шинжээр нь ялгаварлан гадуурхаж үл болно.

11.2. Маргаан хянан шийдвэрлэхэд оролцож байгаа хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн энэ хуульд заасан эрхээ эдлэхэд Цэц дэмжлэг үзүүлнэ.

12 дугаар зүйл. Цэц өөрөө нотлох

12.1. Цэц маргааныг Үндсэн хуульд нийцүүлэн бүрэн гүйцэд, бодитой хянан шийдвэрлэхэд шаардлагатай ажиллагааг явуулж, ач холбогдол бүхий баримтыг цуглуулах, үнэлэх үүрэгтэй.

12.2. Цэц маргааныг хянан шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой баримтыг иргэн, албан тушаалтан, байгууллагаас гаргаж өгөхийг шаардах бүрэн эрхтэй бөгөөд холбогдох этгээд заасан хугацаанд гаргаж өгөх үүрэгтэй.

12.3. Үндсэн оролцогч нь маргаан хянан шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой, үнэн, хуульд заасан арга, хэрэгслээр олж авсан баримтыг Цэцэд гаргаж өгнө.

12.4. Цэц шүүхийн хүчин төгөлдөр шийдвэрээр тогтоогдсон үйл баримтыг үндэслэн шийдвэр гаргаж болно.

13 дугаар зүйл. Маргаан хянан шийдвэрлэх хэл, бичиг

13.1. Цэц маргааныг монгол хэлээр хянан шийдвэрлэж, төрийн албан ёсны бичгээр хөтөлж баталгаажуулна.

13.2. Маргааны оролцогч монгол хэл мэдэхгүй бол өөрийн эх хэл буюу мэддэг хэл, бичгээр, хэрэв хөгжлийн бэрхшээлтэйн улмаас төрийн албан ёсны хэл, бичгээр харилцаж чадахгүй бол дохио, зангаа, тусгай тэмдэгт ашиглан тайлбар, баримт гаргаж өгөх эрхтэй.

13.3. Энэ хуулийн 13.2-т заасан этгээдээс Цэцэд гаргасан тайлбар, баримтыг тухайн бүрэлдэхүүн болон маргааны бусад оролцогчид, түүнчлэн тухайн этгээдэд хуралдааны явц, бусад тайлбар, баримтыг зохих харилцааны хэрэгсэл, эсхүл орчуулагч, хэлмэрчээр дамжуулан танилцуулна.

14 дүгээр зүйл.Хуралдааныг биечлэн явуулах

14.1.Цэцийн хуралдааныг хуулиар тогтоосон журмын дагуу томилсон бүрэлдэхүүн эхнээс нь дуусах хүртэл биечлэн явуулна.

14.2.Бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн хүндэтгэн үзэх шалтгаанаар үргэлжлүүлэн ажиллах боломжгүй бол түүний оронд Цэцийн өөр гишүүнийг томилно.

14.3.Энэ зүйлийн 14.2-т заасан тохиолдолд бүрэлдэхүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг эсхүл хуралдааныг эхнээс нь явуулах эсэхийг шийдвэрлэнэ.

15 дугаар зүйл.Хуралдааныг тасралтгүй явуулах

15.1.Цэцийн хуралдааныг амрах зайлшгүй шаардлагатайгаас бусад цагт тасралтгүй явуулна.

15.2.Хуралдаанаар маргааныг хянан шийдвэрлэх боломжгүй нөхцөл үүссэн бол бүрэлдэхүүн уг нөхцөл арилах хүртэл боломжит хугацаагаар хуралдааныг хойшлуулна.

ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ ЦЭЦЭД ХАНДАХ ХЭЛБЭР, ХУГАЦАА

16 дугаар зүйл.Цэцэд хандах хэлбэр

16.1.Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг бичгээр, эсхүл цахимаар Цэцэд гаргана.

16.2.Иргэн үндсэн эрхээ хамгаалах хуульд заасан арга замыг дуусгасны дараа хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны гаргасан шийдвэр, бусад акт өөрийнх нь үндсэн эрхийг зөрчсөн хэвээр байгаа гэж үзвэл Цэцэд өргөдөл гаргана.

16.3.Иргэн Цэцэд хянан шийдвэрлэгдэж байгаа маргаантай холбогдуулан мэдээлэл гаргаж болно.

16.4.Энэ зүйлийн 16.3-т заасан иргэний мэдээлэл нь дараах шаардлагыг хангасан байна:

16.4.1.мэдээлэл нь Цэцийн хянан шийдвэрлэж байгаа тодорхой маргаантай холбоотой байх;

16.4.2.энэ зүйлийн 16.4.1-т заасан маргаанд өөрийнх нь эрх ашиг хөндөгдсөн, эсхүл өөрийнх нь мэргэшил, судалгааны ажил, мэдэж буй мэдээлэл уг маргааныг шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой байх.

16.5.Иргэний эрх зүйн чадамжгүй, эсхүл зарим буюу бүрэн бус чадамжтай, түүнчлэн эрх зүйн чадамж нь хязгаарлагдсан иргэний үндсэн эрхийг зөрчсөн талаарх өргөдлийг түүний хууль ёсны төлөөлөгч Цэцэд гаргаж болно.

16.6.Эрх мэдлийн хуваарилалт зөрчигдөж, хяналт тэнцлийн зарчим алдагдсан тухай болон Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан маргаантай асуудлаар эрх мэдлийн худаарилалтын ороцогч болох доорх

байгууллага, албан тушаалтан өөрийн үндсэн чиг үүргийн хүрээнд энэ хуульд заасны дагуу хүсэлт гаргана:

- 16.6.1.Ерөнхийлөгч;
- 16.6.2.Улсын Их Хуралын гишүүдийн тавны нэгээс доошгүй;
- 16.6.3.Ерөнхий сайд;
- 16.6.4.Улсын дээд шүүх;

16.7.Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан маргаантай асуудлаар хүсэлт гаргаж болно.

16.8.Иргэн Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 3, 4-т заасан маргаантай асуудлаар хандсаныг үндэслэлтэй гэж үзвэл энэ зүйлийн 16.6, 16.7-д заасан эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан уг асуудлаарх хүсэлтийг Цэцэд гаргаж болно.

16.9.Хууль тогтоомжоос бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцээгүй талаар Цэцэд өргөдөл, хүсэлт гаргахдаа уг шийдвэр гаргасан байгууллага, албан тушаалтан, тухайн шийдвэрийг хүчингүй болгох эрх бүхий этгээд, шүүхэд хандах зэргээр эрхээ хамгаалах хуульд заасан арга замыг дуусгасан байна.

17 дугаар зүйл.Цэцэд хандах хугацаа

17.1.Үндсэн эрх нь зөрчигдсөн гэж үзэж байгаа иргэн дараах хугацаанд өргөдөл гаргана:

17.1.1.шүүхийн шийдвэр, эсхүл бусад актыг гардан авснаас хойш 30 хоногийн дотор.

17.2.Хууль тогтоомж Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх маргаантай асуудлаар эрх бүхий байгууллага, албан тугаалтан хэдийд ч хүсэлт гаргаж болно.

17.3.Энэ зүйлийн 17.2-т зааснаас бусад маргаантай асуудлаар хүсэлт гаргах үндэслэл бий болсон өдрөөс хойш нэг жилийн хугацаанд хүсэлт гаргаж болно.

17.4.Энэ хуульд заасан хугацааг хүндэтгэн үзэх шалтгааны улмаас хэтрүүлсэн бол маргагч хугацаа сэргээлгэх саналаа холбогдох баримтын хамт Цэцэд гаргаж болно.

18 дугаар зүйл.Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавих шаардлага

18.1.Цэцэд гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд дараах зүйлийг тусгана:

18.1.1.өргөдөл, мэдээлэл гаргагчийн эцэг /эх/-ийн нэр, өөрийн нэр, оршин суугаа хаяг, байгууллага бол түүний нэр, оршин байгаа хаяг, эсхүл хүсэлт гаргагчийн нэр, албан тушаал, хаяг;

18.1.2.өргөдөл, хүсэлт гаргагч, түүний төлөөлөгч, өмгөөлөгчийн утасны дугаар, цахим хаяг;

18.1.3.Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзэж байгаа хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, түүний заалт, эсхүл Үндсэн хууль зөрчсөн, огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэлтэй хэмээн үзэж байгаа албан тушаалтны нэр, шийдвэр, бусад актын талаарх мэдээлэл;

18.1.4.Үндсэн хуулийн холбогдох зүйл, заалтад нийцээгүй болон түүнийг албан тушаалтан зөрчсөн гэж үзэж буй үндэслэл;

18.1.5.Цэцээр шийдвэрлүүлэх шаардлага;

18.1.6.өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргагчийн тоон, эсхүл ердийн гарын үсэг, огноо.

18.1.7.иргэний мэдээлэл нь Цэцэд хянан шийдвэрлэгдэж буй маргаантай холбогдож буй талаарх баримт, үндэслэл.

18.2.Өргөдөл, хүсэлтэд дараах зүйлийг хавсаргана:

18.2.1.маргаан хянан шийдвэрлэхэд төлөөлөгчөөр дамжуулан оролцох эсхүл өмгөөлөгчөөр төлөөлүүлэх бол бүрэн эрхийн хүрээг тодорхойлж, төлөөлөх эрх олгосон баримт бичиг;

18.2.2.Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзэж байгаа хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, түүний заалтын хуулбар, эсхүл Үндсэн хууль зөрчсөн, огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэл болсон шийдвэр, бусад актын нотолгоо;

18.2.3.монгол хэлээс өөр хэл дээрх баримт бичгийн албан ёсны орчуулга.

18.3.Өргөдөлд энэ зүйлийн 18.1, 18.2-т зааснаас гадна энэ хуулийн 16.2-т заасны дагуу эрхээ хамгаалах хуульд заасан арга замыг дуусгасан ч үндсэн эрх нь зөрчигдсөн хэвээр байгаа гэж үзсэн үндэслэлээ тусган, холбогдох шийдвэр, баримтыг хавсаргана.

19 дүгээр зүйл.Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээн авах

19.1.Цэцэд гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Ерөнхий бүртгэгч хүлээн авна.

19.2.Ерөнхий бүртгэгч нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор энэ хуулийн 16, 17, 18 дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангасан эсэх, Цэц урьд нь тухайн асуудлыг шийдвэрлэсэн эсэхийг нягтлан үзэж, хянан шийдвэрлэх бүртгэлд бүртгэсэн эсэх талаар үндэслэл бүхий хариуг маргагчид болон иргэнд өгнө. Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа эхлүүлээгүй асуудлаар иргэнээс мэдээлэл хүлээн авахгүй.

19.3.Ерөнхий бүртгэгч дараах тохиолдолд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг маргагчид буцаана:

19.3.1.энэ хуулийн 16, 17, 18 дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангаагүй;

19.3.2.Цэцээс урьд өмнө нь хариу өгсөн асуудлаар дахин өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан бөгөөд түүнийг дахин нягтлан үзэх үндэслэлгүй;

19.3.3.Энэ зүйлийн 19.2-т заасан Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа эхлүүлээгүй асуудлаар иргэнээс ирсэн мэдээлэл.

19.4.Ерөнхий бүртгэгчээс энэ зүйлийн 19.3-т заасны дагуу өгсөн хариуг маргагч эс зөвшөөрвөл 30 хоногийн дотор өргөдөл, хүсэлтийг Цэцэд дахин гаргаж болно.

19.5.Өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг энэ хуульд заасан шаардлага хангаж, эсхүл түүнийг энэ зүйлийн 19.4-т заасны дагуу гаргасан бол Ерөнхий бүртгэгч ажлын таван өдрийн дотор Цэцийн зөвлөгөөнөөс тогтоосон хуваарь, Дэгд заасны дагуу Бага суудлын бүрэлдэхүүнд гардуулж, хянан шийдвэрлэх бүртгэлд бүртгэнэ.

19.6.Цэцэд хандах эрхээ урвуулан ашиглаж, эсхүл хариу өгсөн, шийдвэр гарсан асуудлаар удаа дараа хандаж, Цэцийн хэвийн үйл ажиллагаанд саад учруулахыг хориглоно.

20 дугаар зүйл.Цахим бүртгэл хөтлөх

20.1.Ерөнхий бүртгэгч өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг албан хэрэг хөтлөх журмын дагуу бүртгэж, цахим сан үүсгэнэ.

20.2.Цэцийн шийдвэрийн хуулбар, эсхүл маргаан хянан шийдвэрлэхэд хамаарах баримт бичгийг маргааны оролцогчдод цахимаар хүргүүлнэ.

20.3.Маргааны оролцогч Цэцийн шийдвэр, холбогдох баримт бичгийг бичгээр авах санал гаргасан, эсхүл цахим үйлчилгээ үзүүлэх боломжгүй тохиолдолд маргааны оролцогчид шийдвэр, баримт бичгийг шуудангаар хүргүүлнэ.

ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ МАРГААНЫ ОРОЛЦОГЧИЙН ЭРХ ЗҮЙН БАЙДАЛ

21 дүгээр зүйл.Маргааны оролцогч

21.1.Маргагч болон өргөдөл, хүсэлтэд Үндсэн хууль зөрчсөн, Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж тусгасан шийдвэр, бусад актыг гаргасан байгууллага, албан тушаалтан нь үндсэн оролцогч байна.

21.2.Гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, Цэцийн нарийн бичгийн дарга нь бусад оролцогчид хамаарна.

21.3.Төлөөлөгч, өмгөөлөгч нь маргааны бие даасан оролцогч бус, зөвхөн төлөөлүүлж, өмгөөлүүлж байгаа этгээдийн эрх, хууль ёсны ашиг сонирхлыг эрх олгосон хүрээнд хамгаалж байгаа этгээд мөн.

22 дугаар зүйл.Үндсэн оролцогчийн эрх, үүрэг

22.1.Үндсэн оролцогч нь маргаан хянан шийдвэрлэхэд дараах эрх эдэлнэ:

22.1.1.маргаж байгаа асуудлаар байр сууриа илэрхийлж, тайлбар гаргах, баримт гаргаж өгөх, баримт гаргуулах санал гаргах;

22.1.2.энэ хуульд заасны дагуу гэрч оролцуулах, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч томилуулах, Цэцийн хуралдааныг хойшлуулах тухай санал гаргах;

22.1.3.өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, холбогдох тайлбар, цугларсан баримттай танилцах, хуулбарлан авах, тэмдэглэл хийх, хариу тайлбар өгөх;

22.1.4.маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой Цэцээс гаргасан шийдвэрийн талаар мэдэх, хуулбарлан авах;

22.1.5.биечлэн, эсхүл төлөөлөгчөөр дамжуулан энэ хуульд заасны дагуу ам хуралдаанд оролцох, оролцогчоос асуулт асуух;

22.1.6.бүрэлдэхүүн, эсхүл бусад оролцогчоос энэ хуульд заасан үндэслэлээр татгалзан гаргах санал гаргах;

22.1.7.өмгөөлөгчөөс хууль зүйн туслалцаа авах;

22.1.8.энэ хуульд заасан бусад эрх.

22.2.Үндсэн оролцогч маргаан хянан шийдвэрлэхэд дараах үүрэг хүлээнэ:

22.2.1.Цэцээс товлосон цагт хүрэлцэн ирэх;

22.2.2.Цэцийн шаардсан баримтыг тогтоосон хугацаанд гаргаж өгөх;

22.2.3.Цэцэд гаргасан өргөдөл, хүсэлт, тайлбар нь бодит байдалд нийцсэн, үнэн байх;

22.2.4.маргаан хянан шийдвэрлэх явцад олж мэдсэн хуулиар хамгаалагдсан нууц, мэдээллийг задруулахгүй байх;

22.2.5.хуралдааны дэгийг сахих;

22.2.6.энэ хуульд заасан бусад үүрэг.

22.3.Өргөдөл, хүсэлт гаргагч нь энэ хуулийн 42.2-т заасны дагуу маргаан үүсгэсэн магадлалыг хүлээн авсан өдрөөс хойш 10 ажлын өдрийн дотор шаардлагаа ихэсгэх, эсхүл багасгах, бүрэн, эсхүл хэсэгчлэн татгалзах санал гаргаж болно.

22.4.Дунд суудлын шийдвэр гарсны дараа маргагч шаардлагаасаа татгалзах, эсхүл түүнийг ихэсгэх, багасгахыг хориглоно.

22.5.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд иргэд хамтран оролцож байгаа бол дотроосоо тав хүртэл тооны иргэнийг сонгон ам хуралдаанд оролцуулах бөгөөд тэдгээр нь үндсэн оролцогчийн эрхийг эдэлж, үүргийг хүлээнэ.

22.6.Цэц үндсэн оролцогчид эрх, үүргийг нь танилцуулж, тэгш боломжоор хангана.

23 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөх

23.1.Энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол үндсэн оролцогч зөвхөн хуульчид итгэмжлэл олгох замаар хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлүүлж болно.

23.2.Улсын Их Хурал аль нэг гишүүнээрээ, Улсын Их Хурлын гишүүн өөрөө, эсхүл хуульчаар төлөөлүүлэн Цэцийн ам хуралдаанд оролцоно.

23.3.Засгийн газар, эсхүл Ерөнхий сайдыг хууль зүйн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага, эсхүл Ерөнхий сайдын итгэмжилсэн хуульч ам хуралдаанд төлөөлнө.

23.4.Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Жлсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор, эсхүл бусад байгууллага, албан

тушаалтан хуульд заасны дагуу, эсхүл хуульчаар төлөөлүүлэн ам хуралдаанд оролцоно.

23.5.Хууль тогтоомж, бусад шийдвэр болон үүсгэн байгуулах баримт бичгийн дагуу олгогдсон эрх хэмжээний хүрээнд байгууллагыг итгэмжлэлгүйгээр төлөөлөх этгээд, эсхүл түүний итгэмжилсэн хуульч ам хуралдаанд байгууллагыг төлөөлнө.

23.6.Байгууллагыг итгэмжлэлгүйгээр төлөөлөх этгээд нь өөрийн албан тушаал, эрх хэмжээгээ нотлох баримт бичиг, бусад этгээд нь түүнд олгосон итгэмжлэлийг Цэцэд гаргаж өгнө.

23.7.Итгэмжлэл нь дараах шаардлагыг хангасан байна:

23.7.1.төлөөлүүлэгч өөрийн нэр, регистрийн дугаар, утасны дугаарыг бичиж, гарын үсэг зурсан байх, байгууллагын итгэмжлэлд тухайн байгууллагыг итгэмжлэлгүйгээр төлөөлөх этгээд гарын үсэг зурж, тамга, тэмдэг дарсан байх;

23.7.2.олгосон огноог заах;

23.7.3.хуульд заасан бол нотариатаар гэрчлүүлэх;

23.7.4.ямар маргаанд хэрхэн оролцохыг тодорхой заах;

23.7.5.итгэмжлэлийг тодорхой хугацаагаар олгох бол хугацааг заах.

23.8.Хугацаа заагаагүй итгэмжлэл нь маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа дуусах хүртэл хүчин төгөлдөр үйлчилнэ.

23.9.Маргааны оролцогч, эсхүл түүний төлөөлөгч маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцоно.

23.10.Төлөөлөгч нь төлөөлүүлэгчийн эрх, хууль ёсны ашиг сонирхлыг хамгаалах ажиллагааг хуулийн хүрээнд явуулж, төлөөлүүлэгчээс олгосон итгэмжлэлийн хүрээнд энэ хуульд заасан маргааны оролцогчийн эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ.

23.11.Дараах этгээд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөгчөөр оролцохыг хориглоно:

23.11.1.гэрчээр оролцсон этгээд;

23.11.2.эцэг, эх, асран хамгаалагч, харгалзан дэмжигчийн хувиар, эсхүл ажиллаж байгаа байгууллагаа төлөөлөн тухайн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцож байгаагаас бусад тохиолдолд шүүгч, прокурор.

23.12.Төлөөлөл дараах үндэслэлээр дуусгавар болно:

23.12.1.төлөөлөгч итгэмжлэлээс татгалзсан;

23.12.2.төлөөлүүлэгч өөрийн олгосон итгэмжлэлийг хүчингүй болгосон;

23.12.3.хууль, эсхүл гэрээнд өөрөөр заагаагүй бол төлөөлүүлэгч нас барсан, эсхүл эрх зүйн бүрэн чадамжгүй болсон;

23.12.4.төлөөлүүлэгч байгууллага татан буугдсан.

23.13.Төлөөлүүлэгч итгэмжлэлээ хүчингүй болгох, төлөөлөгч итгэмжлэлээс татгалзах эрхтэй. Энэ тухай Цэцэд даруй мэдэгдэх үүрэгтэй бөгөөд мэдэгдээгүйгээс гарах үр дагаврыг төлөөлүүлэгч хариуцна.

24 дүгээр зүйл.Өмгөөлөгч

24.1.Маргааны оролцогч маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд өмгөөлөгчөөс хууль зүйн туслалцаа авч болно.

24.2.Маргаан хянан шийдвэрлэхэд оролцох өмгөөлөгчийн эрх нь хууль зүйн туслалцаа авч байгаа талтай байгуулсан гэрээгээр тодорхойлогдоно.

25 дугаар зүйл.Гэрч

25.1.Маргаан хянан шийдвэрлэхэд ач холбогдол бүхий нөхцөл байдал, үйл баримтыг мэдэж байгаа этгээдийг болон мэдээлэл гаргасан иргэнийг илтгэгч гишүүн, эсхүл бүрэлдэхүүн гэрчээр оролцуулж болно.

25.2.Гэрч нь товлосон цагт хүрэлцэн ирж, маргаантай холбогдсон асуудлаар үнэн мэдүүлэх үүрэгтэй бөгөөд шаардлагатай тэмдэглэл, баримт бичиг, мэдээ сэлтийг ашиглаж болно.

25.3.Гэрч санаатайгаар худал мэдүүлэг өгсөн, мэдүүлэг өгөхөөс хууль бусаар зайлсхийсэн, татгалзсан тохиолдолд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэх талаар сануулж, Дэгд заасны дагуу баримтжуулна.

26 дугаар зүйл.Шинжээч

26.1.Үндсэн оролцогчийн саналаар, эсхүл өөрийн санаачилгаар илтгэгч гишүүн, эсхүл бүрэлдэхүүн маргааныг хянан шийдвэрлэхэд тусгай мэргэшил, мэдлэг зайлшгүй шаардсан асуудлаар уг маргаанд ашиг сонирхлын зөрчилгүй этгээдийг болон мэдээлэл гаргасан иргэнийг шинжээчээр томилж, дүгнэлт гаргуулж болно.

26.2.Энэ зүйлийн 26.1-т заасан шийдвэрт шинжээчийн дүгнэлт гаргуулах шаардлагатай асуудлыг тодорхойлон заана.

26.3.Шинжээч нь Цэцийн товлосон цагт хүрэлцэн ирэх, тогтоосон хугацаанд үнэн зөв, бүрэн, үндэслэл бүхий дүгнэлт гаргах үүрэгтэй.

26.4.Шинжээч санаатай худал дүгнэлт гаргах, дүгнэлт гаргахаас хууль бусаар зайлсхийсэн, татгалзсан тохиолдолд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэх талаар сануулж, баримтжуулна.

26.5.Мэргэшил, мэдлэг тохирохгүй, эсхүл ашиг сонирхлын зөрчилтэй бол шинжээч дүгнэлт гаргахаас татгалзана.

26.6.Шинжээч дүгнэлт гаргахад шаардлагатай бол маргааны материалтай танилцах, нэмэлт баримт авах саналаа Цэцийн гишүүнд гаргах эрхтэй.

26.7.Шинжээч өөрийн хийсэн ажиллагаа, шинжилгээ, түүний үндсэн дээр хүрсэн дүгнэлтээ тодорхойлохын хамт Цэцийн гишүүнээс тавьсан асуултад нэг бүрчлэн үндэслэл бүхий тодорхой хариулт өгч дүгнэлтээ бичгээр үйлдэнэ.

26.8.Шинжээч Цэцийн тавьсан асуултад тусгагдаагүй боловч маргааныг шийдвэрлэхэд зайлшгүй ач холбогдолтой байж болох нөхцөл байдлыг олж тогтоовол энэ талаар дүгнэлтдээ тусгаж болно.

26.9.Хэд хэдэн этгээдийг баг болгон шинжээчээр томилсон бол тэд санал нэгтэй байвал нэг дүгнэлт гаргаж гарын үсгээ зурах бөгөөд харин аль нэг шинжээч санал нийлэхгүй байвал дүгнэлтээ тусдаа гаргана.

27 дугаар зүйл.Орчуулагч, хэлмэрч

27.1.Үндсэн оролцогч монгол хэл мэдэхгүй, эсхүл хөгжлийн бэрхшээлтэйн улмаас төрийн албан ёсны хэл, бичгээр харилцаж чадахгүй бол түүний саналын дагуу орчуулагч, хэлмэрчийг илтгэгч гишүүн, эсхүл бүрэлдэхүүн томилж, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцуулна.

27.2.Орчуулагч, хэлмэрч товлосон цагт хүрэлцэн ирж, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт, тайлбар, мэдүүлэг, баримттай танилцах, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа, Цэцийн шийдвэрийн агуулгыг үнэн зөв, бүрэн орчуулж, хэлмэрчлэх үүрэгтэй.

27.3.Орчуулагч, хэлмэрч нь тодруулах асуулт тавьж болно.

27.4.Маргааны оролцогч нь орчуулагч, хэлмэрчийн үүрэг давхар гүйцэтгэхийг хориглоно.

27.5.Орчуулагч, хэлмэрч санаатайгаар худал орчуулсан, хэлмэрчилсэн, орчуулга хийх, хэлмэрчлэхээс хууль бусаар татгалзсан, зайлсхийсэн тохиолдолд түүнд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэх тухай сануулж, баримтжуулна.

28 дугаар зүйл.Цэцийн нарийн бичгийн дарга

28.1.Цэцийн нарийн бичгийн дарга /цаашид “нарийн бичгийн дарга”/ нь маргааны оролцогчид маргаан хянан шийдвэрлэхэд оролцох эрх, үүргийг танилцуулан баталгаажуулах, хуралдаан явуулах нөхцөлийг хангах, маргааны оролцогчид товыг мэдэгдэх, тэдний ирцийг бүртгэж, танилцуулах, хуралдааны тэмдэглэл хөтлөх, түүнд гарын үсэг зурж, даргалагчаар баталгаажуулж маргааны материалд хавсаргах, шаардлагатай бусад ажиллагааг гүйцэтгэнэ.

29 дүгээр зүйл.Татгалзан гаргах үндэслэл, журам

29.1.Цэцийн гишүүн дараах үндэслэл байвал бүрэлдэхүүнд оролцохоос өөрөө татгалзан гарах үүрэгтэй:

29.1.1.тухайн маргааныг захиргааны байгууллага, шүүхээр хянан шийдвэрлэхэд албан үүргийн дагуу, эсхүл мэргэжлийн үүднээс оролцсон;

29.1.2.өөрөө, эсхүл өөртэй нь хамаарал бүхий этгээд үндсэн оролцогч байгаа.

29.2.Үндсэн оролцогч энэ зүйлийн 29.1-т заасан үндэслэлээр Цэцийн гишүүнийг татгалзан гаргах санал тавих эрхтэй бөгөөд саналаа бичгээр гаргаж, татгалзан гаргах үндэслэлийг тодорхой заана.

29.3.Цэцийн гишүүн татгалзан гарах, гаргах саналыг тухайн бүрэлдэхүүн уг гишүүнийг байлцуулахгүйгээр шийдвэрлэх ба санал тэнцвэл татгалзан гарсанд тооцно.

29.4.Татгалзан гарснаар, эсхүл гаргаснаар бүрэлдэхүүн хүрэлцэхгүй болох тохиолдолд татгалзан гарах, эсхүл гаргахыг хориглох бөгөөд Цэцийн гишүүн энэ зүйлийн 29.1-т заасан үндэслэл үүссэн эсэхээс үл хамааран чиг үүргээ хэрэгжүүлнэ.

29.5.Энэ зүйлийн 29.1-т зааснаас бусад үндэслэлээр Цэцийн гишүүнийг татгалзаж үл болно.

29.6.Энэ зүйлийн 29.1-т заасан, эсхүл ашиг сонирхлын зөрчил үүсэж болзошгүй бусад үндэслэл бий болсон бол орчуулагч, хэлмэрч, шинжээч, нарийн бичгийн дарга өөрөө татгалзан гарах үүрэгтэй бөгөөд тэдгээрийг татгалзан гаргах саналыг бүрэлдэхүүн шийдвэрлэнэ.

29.7.Энэ зүйлийн 29.1, 29.6-д заасан татгалзан гарах үндэслэл байвал Цэцийн гишүүн, орчуулагч, хэлмэрч, шинжээч, нарийн бичгийн дарга Цэцийн хуралдаан эхлэхээс өмнө тухайн хуралдаан даргалагчид бичгээр, эсхүл татгалзан гарах үндэслэл хуралдаан эхлэх хүртэл мэдэгдээгүй, хуралдааны явцад илэрсэн бол энэ тухайгаа мэдсэн даруй хуралдаан даргалагчид мэдэгдэж, татгалзан гарах үүрэгтэй.

29.8.Илтгэгч гишүүн татгалзан гарсан эсхүл түүнийг татгалзан гаргасан бол нөхөн томилогдсон гишүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг үргэлжлүүлэн явуулах ба шаардлагатай гэж үзвэл зарим ажиллагааг дахин явуулж болно.

29.9.Бүрэлдэхүүнд орсон илтгэгч гишүүнээс бусад гишүүн татгалзан гарсан, эсхүл түүнийг татгалзан гаргасан бол өөр гишүүнийг нөхөн томилж, хуралдааныг шинээр эхлүүлнэ. Шаардлагатай гэж үзвэл бүрэлдэхүүн хуралдааныг хойшлуулна.

ТАВДУГААР БҮЛЭГ

МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ НИЙТЛЭГ ЖУРАМ

30 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх үндэслэл

30.1.Цэц гагцхүү энэ хуульд заасны дагуу гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг үндэслэн маргааныг хянан шийдвэрлэнэ.

30.2.Тусгай журам тогтоосноос бусад тохиолдолд маргааныг энэ хуульд заасан нийтлэг журмаар хянан шийдвэрлэнэ.

31 дүгээр зүйл.Өргөдөл, хүсэлт, маргааныг хуваарилах болон холбогдох бусад журам

31.1.Өргөдөл, хүсэлтийг Бага суудалд хуваарилах, Бага, Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох, маргааныг Дунд суудалд хуваарилах журам нь урьдчилан мэдэх боломжгүй, санамсаргүй тохиолдлоор хуваарилах нөхцөлийг хангасан байх бөгөөд дараах шаардлагыг хангасан программ хангамжийг ашиглана:

31.1.1.Цэц өргөдөл, хүсэлтийг хүлээн авсан даруй хуваарилалтыг хийх, Зөвлөгөөний шийдвэргүйгээр өөрчлөх боломжгүй хамгаалалттай байх, хэзээ, хэрхэн хуваарилагдсан тухай баримтыг оролцогч этгээдэд шууд өгөх боломжтой байх;

31.1.2.цахимаар хийгдсэн хуваарилалтыг гагцхүү татгалзан гаргах, гарах саналыг үндэслэлтэй гэж үзсэн, эсхүл Цэцийн гишүүн, тухайн бүрэлдэхүүнд энэ хуульд заасны дагуу өөрчлөлт орсон тохиолдолд өөрчлөх бөгөөд уг өөрчлөлт нь хүний нөлөөллөөс ангид, ил тод, баримтжуулсан байх.

31.2.Цэцийн дарга өөрийн оролцсон Их суудлыг даргална. Цэцийн дарга нь Их суудалд ороогүй, эсхүл илтгэгч гишүүний хувиар бүрэлдэхүүнд орсон бол аль нэг гишүүн даргална.

31.3.Энэ зүйлийн 31.1, 31.2-т заасан журмын дагуу өргөдөл, хүсэлтийг Бага суудалд хуваарилах, Бага, Дунд суудлын бүрэлдэхүүн, хуралдаан даргалагч, илтгэгч гишүүнийг томилох бөгөөд маргааныг Дунд суудалд хуваарилна. Энэ асуудлаарх журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

32 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэхэд бусад байгууллага дэмжлэг үзүүлэх

32.1.Бүх шатны шүүх, захиргааны болон бусад байгууллага, албан тушаалтан, холбогдох этгээд шаардлагатай баримт, мэдээллийг Цэцэд саадгүй гаргаж өгөх, Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэхэд дэмжлэг үзүүлэх үүрэгтэй.

33 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх

33.1.Маргааныг хянан шийдвэрлэхэд бусад шүүхээс гарах шийдвэр ач холбогдолтой гэж үзвэл бүрэлдэхүүн тухайн шийдвэр гарах хүртэл хугацаагаар маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлнэ.

33.2.Энэ хуулийн 33.1-т зааснаас бусад үндэслэлээр маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэхийг хориглоно.

33.3.Түдгэлзүүлэх үндэслэл арилсан тохиолдолд бүрэлдэхүүн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг сэргээнэ.

33.4.Маргааны оролцогч, эсхүл бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн энэ зүйлд заасны дагуу маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх, эсхүл сэргээх тухай саналыг бүрэлдэхүүнд гаргаж болно.

34 дүгээр зүйл.Маргааныг хэрэгсэхгүй болгох

34.1.Бүрэлдэхүүн дараах нөхцөлд маргааныг хэрэгсэхгүй болгож болно:

34.1.1.өргөдөл гаргагч нас барсан бол;

34.1.2.өргөдөл, хүсэлт гаргагч маргааны шаардлагаасаа татгалзсан;

34.1.3.маргаан бүхий хууль тогтоомж, бусад шийдвэр хүчингүй болсон, эсхүл маргаан бүхий нөхцөл арилсан.

34.2.Маргаан үүсгэсэн асуудал нь Үндсэн хуулийн дэг журамд нөлөөлнө гэж бүрэлдэхүүн үзвэл энэ зүйлийн 34.1-д заасан нөхцөл үүссэн эсэхээс, эсхүл маргагч биечлэн оролцож байгаа эсэхээс үл хамааран маргааныг үргэлжлүүлэн хянан шийдвэрлэнэ.

35 дугаар зүйл.Ам хуралдааны тэмдэглэл

35.1.Ам хуралдааны явцыг бүрэн хэмжээгээр бичиж тэмдэглэж, дараах зүйлийг тусгах бөгөөд мэдээллийн технологийн хэрэгсэл ашиглаж болно:

35.1.1.тэмдэглэлийн нэр, хуралдаан болсон огноо, газар, байр, хуралдаан эхэлсэн, дууссан цаг, минут;

35.1.2.хуралдаан даргалагч, бүрэлдэхүүнд орсон гишүүд, нарийн бичгийн даргын нэр;

35.1.3.хэлэлцэх маргааны агуулга;

35.1.4.маргааны оролцогчийн нэр, ажил, албан тушаал, холбогдох бусад мэдээлэл;

35.1.5.маргааны оролцогч, түүний төлөөлөгч, өмгөөлөгчийн гаргасан шаардлага, тайлбар, түүний хариу болон бусад тайлбар, гэрчийн мэдүүлэг, шинжээчийн дүгнэлт, тэдгээрийн санал, асуулт, хариулт болон хуралдааны бусад явц;

35.1.6.хуралдааны явцад гарсан асуудлыг шийдвэрлэсэн ам магадлал, түүнчлэн шийдвэрийн агуулга.

35.2.Ам хуралдааны тэмдэглэлд тухайн хуралдааны явцад гадаад хэлээр өгсөн тайлбар, мэдүүлэг, бусад мэдээллийн орчуулгыг бичгээр буулгана. Гадаад хэлээр гаргасан тайлбар, мэдүүлгийг Цэцийн хуралдааны тэмдэглэлд хавсаргаж болно.

35.3.Ам хуралдааны тэмдэглэлийг хуралдаан дууссан өдрөөс хойш ажлын таван өдрийн дотор бичгээр үйлдэж, хуралдаан даргалагч, нарийн бичгийн дарга тус тус гарын үсэг зурж баталгаажуулан маргааны материалд хавсаргана.

ЗУРГАДУГААР БҮЛЭГ МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ

36 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт

36.1.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг Бага, Дунд, Их суудлаар зохион байгуулна.

36.2.Бага суудал гурав, Дунд суудал зургаа, Их суудал нийт гишүүний бүрэлдэхүүнтэй хуралдана.

36.3.иргэний үндсэн эрхийн маргааныг Дунд суудлын 5-аас дээш гишүүн санал нэгтэй шийдвэрлээгүй бол Их суудал шийдвэрлэнэ.

37 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх хуралдааны хэлбэр

37.1.Хуралдаан нь ам, эсхүл зөвлөлдөх хэлбэртэй байна.

37.2.Маргааныг зөвлөлдөх хуралдаанаар хэлэлцэн шийдвэрлэнэ.

37.3.Үндсэн оролцогчийн тайлбарыг биечлэн сонсох, гэрч, эсхүл бусад оролцогчийн мэдүүлэг, дүгнэлттэй хуралдаан дээр танилцах, тодруулга авах нь маргааныг бүрэн, бодитой шийдвэрлэхэд шаардлагатай гэж үзвэл бүрэлдэхүүн ам хуралдаан явуулахаар шийдвэрлэж болно.

37.4.Ам хуралдааныг маргааны оролцогч, эсхүл Цэцийн гишүүний саналыг үндэслэн цахимаар явуулж, эсхүл зайлшгүй тохиолдолд бүрэлдэхүүнд орсон зарим гишүүн, тодорхой оролцогчийг хуралдаанд цахимаар оролцуулж болно.

38 дугаар зүйл.Бага суудал

38.1.Цэц өргөдлийн дагуу өөрийн санаачилгаар, эсхүл хүсэлтээр маргаан үүсгэх эсэхийг Бага суудлаар шийдвэрлэнэ.

38.2.Бага суудал зөвлөлдөх хэлбэрээр хуралдана.

38.3.Бага суудлын бүрэлдэхүүн Цэцэд маргаан үүсгэх эсэх, эсхүл энэ хуульд заасан бусад асуудлыг шийдвэрлэж, магадлал гаргана. Магадлал нь маргаан үүсгэх эсэх талаарх эцсийн шийдвэр болно

38.4.Цэцэд өргөдөл, хүсэлт гаргах хугацааг сэргээлгэх саналыг энэ хуулийн 17.4-т заасны дагуу ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор Бага суудал шийдвэрлэх бөгөөд энэ тохиолдолд Ерөнхий бүртгэгч тайлбараа бичгээр гаргаж өгнө.

39 дүгээр зүйл.Бага суудалд бэлтгэх

39.1.Энэ хуулийн 19.5-д заасны дагуу өргөдөл, хүсэлтийг гардуулснаас хойш долоо хоногийн дараа 30 хоногийн дотор Бага суудлыг хуралдуулна. Бага суудал шаардлагатай тохиолдолд уул хугацааг 30 хоногоор нэг удаа сунгаж болно.

39.2.Бага суудлын даргалагч нь бүрэлдэхүүний бусад гишүүнтэй зөвшилцөн хуралдааныг товлож, захирамж гаргана.

40 дүгээр зүйл.Маргаан үүсгэх эсэхийг шийдвэрлэх

40.1.Бага суудал доор дурдсан үндэслэл байвал маргаан үүсгэхээс татгалзаж болно:

40.1.1.Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх асуудал биш;

40.1.2.өргөдөл, хүсэлт гаргах эрх бүхий этгээд биш, эсхүл түүнийг төлөөлөх бүрэн эрхгүй этгээд гаргасан;

40.1.3.эрх зүйн бүрэн чадамжгүй хүн өргөдөл гаргасан;
40.1.4.өргөдөл, хүсэлт нь энэ хуульд заасан шаардлагыг хангаагүй;
40.1.5.энэ хуульд заасан хугацаа өнгөрсөн;
40.1.6.хуульд заасан урьдчилан шийдвэрлүүлэх журмын дагуу хандаагүй;
40.1.7.тухайн тодорхой асуудлаар Цэцийн хүчин төгөлдөр шийдвэр байгаа;
40.1.8.Үндсэн хуулийн маргааны шинжийг агуулаагүй;
40.1.9.Үндсэн хуулийн суурь ач холбогдолгүй;
40.1.10.өргөдөл, мэдээлэл гаргагч маргааны шаардлагаасаа татгалзсан.

40.2.Маргаан үүсгэснээс хойш ажлын таван өдрийн дотор энэ тухай цахим хуудас болон бусад хэрэгслээр нийтэд мэдээлнэ.

40.3.Маргаан үүсгэсэн тохиолдолд энэ хуулийн 31.1-т заасан журмын дагуу илтгэгч гишүүнийг даруй томилно.

41 дүгээр зүйл.Дунд суудал

41.1.Дунд суудлаар үндсэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэж, Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 1, 2-т заасан маргаантай асуудлыг хянан үзэж дүгнэлт гаргана.

42 дугаар зүйл.Маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл

42.1.Илтгэгч гишүүн энэ хуульд заасан ажиллагааг явуулах замаар маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл хангана.

42.2.Илтгэгч гишүүн томилогдсон өдрөөсөө хойш ажлын таван өдрийн дотор маргаан үүсгэсэн магадлалыг энэ хуулийн 20.2, 20.3-т заасны дагуу үндсэн оролцогчид хүргүүлнэ. Үндсэн хуульд нийцээгүй болон Үндсэн хууль зөрчсөн гэж тусгасан шийдвэр, бусад актыг гаргасан байгууллага, албан тушаалтанд тухайн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийн хуулбарыг хавсарган хүргүүлж, тогтоосон хугацаанд хариу тайлбар гаргах боломж олгоно.

42.3.Илтгэгч гишүүн шаардлагатай гэж үзвэл дараах ажиллагааг явуулна:

42.3.1.холбогдох байгууллага, албан тушаалтан, бусад этгээдээс маргааныг шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой тайлбар, лавлагаа, бусад баримтыг гаргуулах;

42.3.2.гэрчээр дуудах;

42.3.3.шинжээч томилон дүгнэлт гаргуулах;

42.3.4.үндсэн оролцогчоос нэмэлт тайлбар, тодруулга авах;

42.3.5.маргаантай адил агуулга бүхий өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг нэгтгэн шалгах, нэг хуралдаанаар шийдвэрлэх боломжгүй шаардлагыг тусгаарлах санал гаргах;

42.3.6.маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг энэ хуулийн 33.1-т заасан үндэслэлээр түдгэлзүүлэх, энэ хуулийн 33.3-т заасны дагуу сэргээх санал гаргах;

42.3.7.энэ хуулийн 34.1-т заасан үндэслэлээр маргааныг хэрэгсэхгүй болгох санал гаргах;

42.3.8.энэ хуульд заасан үндэслэлээр маргаан хянан шийдвэрлэх хугацааг сунгуулах санал гаргах;

42.3.9.шаардлагатай бусад ажиллагаа.

42.4.Энэ зүйлийн 42.3.5, 42.3.6, 42.3.7, 42.3.8-д заасан илтгэгч гишүүний саналыг бүрэлдэхүүн зөвлөлдөх хуралдаанаар шийдвэрлэх бөгөөд үндсэн оролцогч эдгээр ажиллагааг явуулах тухай саналыг бүрэлдэхүүнд гаргах эрхтэй.

42.5.Үндсэн оролцогч энэ зүйлийн 42.3.1, 42.3.2, 42.3.3, 42.3.4, 42.3.9-т заасан ажиллагаа явуулах саналыг илтгэгч гишүүнд гаргах эрхтэй.

42.6.Илтгэгч гишүүн маргааны материалыг хуралдаан болохоос 21-ээс доошгүй хоногийн өмнө бүрэлдэхүүнд хуулбарлан тараана. Бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн маргааны материалыг урьдчилан унших бөгөөд эх материалтай танилцах эрхтэй.

42.7.Маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл хангагдсан бол илтгэгч гишүүн бүрэлдэхүүнтэй зөвшилцөн хуралдааны товыг тогтооно. Бүрэлдэхүүний шийдвэрт хуралдаан болох газар, огноо, цаг, түүнийг нээлттэй, эсхүл хаалттай хийх болон зөвлөлдөх, эсхүл ам хэлбэрээр явуулахыг тодорхойлно.

42.8.Бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн энэ зүйлийн 42.6-д заасны дагуу баримтыг хүлээн авснаас хойш ажлын арван өдрийн дотор нэмэлт ажиллагаа хийлгэх санал гаргаж болох бөгөөд тухайн бүрэлдэхүүн уг саналыг хүлээн авсан бол энэ хуульд заасны дагуу хуралдаанд бэлтгэх хугацааг сунгана.

42.9.Ам хуралдаан болохоос арваас доошгүй ажлын өдрийн өмнө хуралдаан болох газар, огноо, цагийг маргааны оролцогчдод мэдэгдэж, Цэцийн цахим хуудас болон бусад хэрэгслээр нийтэд мэдээлнэ.

42.10.Энэ хуулийн 5.2-т заасан тохиолдолд ам хуралдаан болохоос таваас доошгүй ажлын өдрийн өмнө энэ зүйлийн 42.9-т заасны дагуу мэдэгдэж, нийтэд мэдээлнэ.

42.11.Энэ хуулийн 5.2-т заасан маргаантай асуудлийг шийдвэрлэх хуралдааны бэлтгэлд энэ зүйлд заасан хугацааг баримтлахгүй бөгөөд Цэц боломжит богино хугацаанд хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэлийг хангана.

43 дугаар зүйл.Ам хуралдаан

43.1.Цэцийн ам хуралдааныг Монгол Улсын төрийн сүлд, далбааг байрлуулсан, хэлэлцүүлэг хийх шаардлага хангасан танхимд явуулна.

43.2.Хуралдааны танхимд байгаа хүн бүр Цэц болон оролцогчдод хүндэтгэлтэй хандах, хуралдааны дэгийг сахих, хуралдаан даргалагч /цаашид "даргалагч" гэх/-д захирагдах үүрэгтэй.

43.3.Даргалагч хуралдааныг нээх бөгөөд оролцогчдын ирцийн талаар нарийн бичгийн даргаас тодруулж, хэлэлцэх маргааны агуулгыг зарлан мэдэгдэнэ.

43.4.Даргалагч маргааны оролцогчдоос эрх, үүрэгтэй танилцсан эсэхийг тодруулж, хүлээх хариуцлагыг тайлбарлана.

43.5.Даргалагч бүрэлдэхүүнийг зарлан, бусад оролцогчийг танилцуулж, тэдгээрийг татгалзан гаргах эрхтэй болохыг үндсэн оролцогч нарт тайлбарлана.

43.6.Даргалагч хуралдааны дэгийг танилцуулж, түүнийг сахих, даргалагчид захирагдах үүрэгтэйг маргааны оролцогчид болон танхимд байгаа бусад хүнд сануулна.

43.7.Илтгэгч гишүүн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийн агуулга, хуралдаанаар хэлэлцүүлэхээр бэлтгэх явцад явуулсан ажиллагааны талаар товч мэдээлнэ.

43.8.Хуралдааны аль ч үе шатанд тухайн бүрэлдэхүүнд орсон Цэцийн гишүүн маргааны оролцогчдоос асуулт асууж, хариулт авах эрхтэй.

43.9.Үндсэн оролцогч Цэцэд өргөдөл, хүсэлт, тайлбар гаргасан дарааллыг баримтлан, маргааны зүйлийн талаарх өөрийн байр суурь, түүний үндэслэлийг тайлбарлана.

43.10.Үндсэн оролцогч гагцхүү хэлэлцэж байгаа маргаантай холбоотой асуудлаар тайлбар хийж, асуулт асууна.

43.11.Шинжээч хуралдаанд оролцож байгаа бол дүгнэлтийг өөрөө уншиж сонсгоно.

43.12.Бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн болон маргааны оролцогч шинжээчээс дүгнэлттэй нь холбогдуулан асуулт асууж болох бөгөөд шинжээч хариулах үүрэгтэй.

43.13.Гэрчийг хуралдаанд мэдүүлэг өгөхөөс өмнө хуралдааны танхимаас тусгаарлана.

43.14.Гэрч нь бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн болон маргааны оролцогчийн асуултад үнэн хариулах үүрэгтэй.

43.15.Маргааны материалд авагдсан, маргааныг хянан шийдвэрлэхэд ач холбогдол бүхий, бичгийн болон бусад баримтыг Цэцийн хуралдаанаар шинжлэн судална.

43.16.Хуралдааны төгсгөлд үндсэн оролцогч Цэцэд хандан үг хэлж болох бөгөөд хуралдаанаар шинжлээгүй баримт бичиг, бусад баримтыг иш татахгүй.

43.17.Даргалагч маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хуулийн дагуу явуулах, маргааныг тал бүрээс нь бүрэн бодитойгоор шийдвэрлэх, оролцогч эрх, үүргээ хэрэгжүүлэх, эрх тэгш байх зарчмыг хангах, хуралдааны дэгийг сахиулах талаар шаардлагатай арга хэмжээ авах үүрэгтэй.

43.18.Цэцийн хуралдааны аюулгүй байдлыг хангах, даргалагчийн даалгаснаар хуралдааны дэг сахиулах үүргийг Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 16.9-д заасан байгууллагын албан хаагч гүйцэтгэнэ.

43.19.Ам хуралдаан явуулах журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

44 дүгээр зүйл.Ам хуралдаанд хүрэлцэн ирээгүйн үр дагавар

44.1.Ам хуралдааны товыг маргааны оролцогчдод албан ёсоор мэдэгдсэн боловч хуралдаанд хүрэлцэн ирээгүй нь энэ зүйлийн 44.2-т зааснаас бусад тохиолдолд хуралдааныг хойшлуулах үндэслэл болохгүй.

44.2.Маргааны оролцогч хүндэтгэн үзэх шалтгаанаар ам хуралдаанд хүрэлцэн ирэх боломжгүй бөгөөд хуралдаанд биечлэн оролцох саналаа хуралдаан болохоос гурваас доошгүй ажлын өдрийн өмнө бичгээр мэдэгдсэн бол бүрэлдэхүүн хуралдааныг хойшлуулж болно.

44.3.Энэ зүйлийн 44.2-т заасан үндэслэлээр хоёр ба түүнээс дээш удаа санал гаргасан нь маргааныг хянан шийдвэрлэхэд санаатай саад учруулахаар байна гэж тухайн бүрэлдэхүүн үзвэл хуралдааныг хойшлуулахгүй.

44.4.Гэрч, шинжээч хүрэлцэн ирээгүй тохиолдолд хуралдааныг үргэлжлүүлэх эсэхийг бүрэлдэхүүн хэлэлцэн шийдвэрлэнэ.

44.5.Орчуулагч, хэлмэрч хүрэлцэн ирээгүй бол бүрэлдэхүүн хуралдааныг хойшлуулж болно.

45 дугаар зүйл.Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулах

45.1.Дунд суудал Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 1, 2-т заасан маргаантай асуудлыг хянан үзэж гаргасан Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулна.

45.2.Энэ зүйлийн 45.1-т заасан маргаантай асуудлыг хянан үзэж Үндсэн хуульд нийцээгүй тухай дүгнэлт хүчин төгөлдөр болсноор тухайн хууль, бусад шийдвэр, тэдгээрийн холбогдох зүйл, заалтын үйлчлэлийг Цэцийн эцсийн шийдвэр гарах хүртэл хугацаагаар түдгэлзүүлнэ.

45.3.Бүрэлдэхүүн зайлшгүй шаардлагатай гэж үзвэл энэ зүйлийн 45.1-т заасан дүгнэлт хүчинтэй болсноор Үндсэн хууль зөрчсөн хууль, бусад шийдвэр, тэдгээрийн холбогдох зүйл, заалтын үйлчлэлийг Цэцийн эцсийн шийдвэр гарах хүртэл хугацаагаар түдгэлзүүлэх тухай магадлал гаргаж болно.

45.4.Энэ зүйлийн 45.2, 45.3-т заасны дагуу түдгэлзүүлсэн зохицуулалтын үйлчлэлийг сэргээхийг хориглоно.

45.5.Цэцийн дүгнэлт албажиж гарснаас хойш 14 хоногийн дотор, эсхүл Улсын Их Хурлын чуулганы чөлөөт цагт дүгнэлт албажиж гарсан бол Улсын Их

Хурлын дараагийн чуулганы хуралдаан эхэлсэн өдрөөс хойш 14 хоногийн дотор хуульд заасан журмын дагуу Улсын Их Хуралд оруулж, шийдвэрлүүлнэ.

45.6.Энэ хуулийн 5.2.1, 5.2.2-т заасан шийдвэртэй холбогдсон асуудлаар гаргасан Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хойшлуулшгүй хэлэлцэх бөгөөд үүнд энэ зүйлийн 45.5-т заасан хугацаа хамаарахгүй.

45.7.Улсын Их Хурал Цэцийн дүгнэлтийг хэлэлцэж хүлээн зөвшөөрөөгүй бол энэ тухай шийдвэрээ үндэслэлийн хамт Цэцэд ажлын 10 өдрийн дотор хүргүүлэх бөгөөд Улсын Их Хурлын итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч уг шийдвэрийн талаарх тайлбараа Цэцэд гаргаж болно.

46 дугаар зүйл.Их суудал

46.1.Их суудлаар дараах маргааныг хэлэлцэж, шийдвэрлэнэ:

46.1.1.Цэцийн шийдвэрээр хүчингүй болсон хууль, бусад шийдвэрийн зүйл, заалтыг шууд, эсхүл агуулгаар нь дахин сэргээсэн эсэх асуудлаар гаргасан өргөдөл, хүсэлтийн дагуу Бага суудал маргаан үүсгэсэн;

46.1.2.Үндсэн хуулийн тодорхой зүйл, заалтын талаарх Цэцийн эрх зүйн байр суурийг өөрчлөх, шинээр тогтоох шаардлага үүссэн гэж Дунд суудалд оролцсон гишүүдийн гурваас доошгүй нь үзсэн;

46.1.3.энэ хуулийн 36.3-т зааснаар иргэний үндсэн эрхийн маргааныг Дунд суудлын 5-аас дээш гишүүн санал нэгтэй шийдвэрлээгүй;

46.1.4.Үндсэн хуульд заасан эрх мэдэл хуваарилалт зөрчигдсөн гэж энэ хуулийн 16.6-д заасан эрх мэдэл хуваарилалтын оролцогч хүсэлт гаргасан.

46.2.Их суудал Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсгийн 3, 4-т заасан маргаантай асуудлыг хянан үзэж дүгнэлт гарган Улсын Их Хуралд оруулна.

46.2.Их суудлыг Цэцийн нийт гишүүний бүрэлдэхүүнтэй хийх бөгөөд хуульд заасан үндэслэлээр татгалзсан, эсхүл эрүүл мэндийн шалтгаанаар оролцох боломжгүй болсон бол Их суудлыг долоогоос доошгүй гишүүний бүрэлдэхүүнтэй явуулж болно.

46.3.Их суудалд оролцсон гишүүдийн 5-аас доошгүйн санал нэгдсэнээр Их суудлын шийдвэр гарсанд тооцно.

47 дугаар зүйл.Маргаантай асуудлыг дахин хянан үзэж эцсийн шийдвэр гаргах

47.1.Улсын Их Хурал энэ хуулийн 45.7-д зааснаар Цэцийн дүгнэлтийг хэлэлцэж хүлээн зөвшөөрөөгүй бол Их суудлаар дахин хянан үзэж Цэц эцсийн шийдвэр гаргана.

47.2.Энэ хуулийн 46.1-т заасан үндэслэл болон энэ зүйлийн 47.1-д заасан нөхцөл бүрдсэн бол Их суудлын товыг тогтооно.

47.3.Маргааныг Их суудлаар хэлэлцүүлэхээр бэлтгэх, хэлэлцэхэд энэ хуульд заасан Дунд суудлын нийтлэг журмыг баримтална.

47.4.Их суудал энэ зүйлийн 47.1-д заасан үндэслэлээр маргаантай асуудлыг дахин хянан үзэж, эцсийн шийдвэр гаргасан бол энэ шийдвэр нь тогтоол хэлбэртэй байна. Их суудлаас Үндсэн хууль зөрчсөн тухай шийдвэр гаргавал дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрөөгүй тухай Улсын Их Хурлын шийдвэрийг хүчингүй болох, эсхүл Үндсэн хууль зөрчөөгүй тухай шийдвэр гаргавал Цэцийн дүгнэлтийг хүчингүй болгоно.

47.5.Их суудал энэ хуулийн 46.1-д заасан маргааныг эцэслэн шийдвэрлэж тогтоол гаргана.

ДОЛДУГААР БҮЛЭГ ЦЭЦИЙН ШИЙДВЭР ГАРГАХ

48 дугаар зүйл.Маргааныг зөвлөлдөх хуралдаанаар хэлэлцэх

48.1.Цэцийн шийдвэрийг зөвлөлдөх тасалгаанд зөвхөн тухайн бүрэлдэхүүний гишүүд зөвлөлдөн гаргах бөгөөд нарийн бичгийн дарга, маргааны оролцогч, бусад этгээдийг байлцуулахгүй.

48.2.Зөвлөлдөх хуралдааныг даргалагч удирдан явуулна.

48.3.Бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн зөвлөлдөж байгаа асуудлыг шийдвэрлэхэд тэгш эрх эдэлж, илтгэгч гишүүнээс асуулт асууж, хариулт авч болох бөгөөд уг асуудлаар саналаа заавал өгөх үүрэгтэй.

48.4.Зөвлөлдөх тасалгаанд илтгэгч гишүүн өөрийн санал, дүгнэлтийг эхэлж гаргах бөгөөд түүний дараа бүрэлдэхүүнд орсон гишүүдийн Цэцэд хамгийн удаан ажилласан гишүүнээс эхлэн ажилласан хугацааны эрэмбээр санал, дүгнэлтээ хэлж, хуралдаан даргалагч эцэст нь гаргана.

48.5.Цэцийн гишүүд санал хэлж дууссаны дараа даргалагч шийдвэрийн тогтоох хэсгийн агуулгыг нэгтгэн томъёолж санал хураалтыг дараах журмаар явуулна:

48.5.1.Эхний санал хураалтын дараа цөөнх саналын үндэслэлээ гарган дахин үг хэлж болно. Шаардлагатай бол олонх болсон гишүүн хариу хэлж болно;

48.5.2.Цэцийн гишүүд саналаа харилцан хэлж дууссаны дараа даргалагч хоёр дахь санал хураалт явуулна. Энэ санал хураалтаар өмнөх саналын томъёоллыг өөрчлөхгүйгээр санал хураалтыг явуулах бөгөөд уг санал энэ хуульд заасан олонхийн дэмжлэг авсан бол шийдвэрийн тогтоох хэсгийг дэмжсэнд тооцно;

48.5.3.Хоёр дахь санал хураалтаар өмнөх цөөнх олонх болбол Цэцийн гишүүд дахин үг хэлж саналын үндэслэлээ тайлбарласны дараа энэ зүйлийн 48.5.2-т заасан томъёоллоор гурав дахь санал хураалт явуулж энэ хуульд заасан олонхийн дэмжлэг авсан эсэхээр шийдвэр гарсанд тооцно.

48.6.Улсын Их Хурал Цэцийн дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрөөгүй бол Их суудал уг маргаантай асуудлыг бүхэлд нь дахин хянан үзэж Үндсэн хуульд нийцэж буй эсэх томъёоллоор санал хураана.

48.7.Зөвлөлдөх тасалгаанд саналаа илээр хураах бөгөөд Цэцийн гишүүний тайлбар, үндэслэл, гаргасан саналийг Цэцийн шийдвэрт хавсаргана.

48.8.Ам хуралдаан хийсэн тохиолдолд Цэцийн шийдвэрийн тогтоох хэсгийн агуулгыг бүрэлдэхүүний тогтоосон хугацаанд маргааны оролцогчид танилцуулж, нийтэд мэдээлнэ.

48.9.Ам хуралдаан хийгээгүй тохиолдолд Цэцийн шийдвэрийн тогтоох хэсгийн агуулгыг бүрэлдэхүүний тогтоосон хугацаанд нийтэд мэдээлнэ.

48.10.Цэцийн шийдвэр энэ зүйлийн 48.8, 48.9-д заасны дагуу нийтэд мэдээлснээр хүчинтэй болно.

Тайлбар: Энэ зүйлд заасан “Цэцэд хамгийн удаан ажилласан гишүүн” гэдэгт Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн 11 дүгээр зүйлийн тайлбарт заасан гишүүнийг ойлгоно.

49 дүгээр зүйл.Цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг хэлэлцэн тогтоох

49.1.Цэц шийдвэрийнхээ үндэслэлийг дэлгэрэнгүй тайлбарлана. Цэцийн шийдвэрийн үндэслэх хэсгийн төслийг энэ хуульд заасан олонхоор дэмжсэн саналд үндэслэн зөвлөлдөх хуралдаан болсноос хойш 14 хоногийн дотор илтгэгч гишүүн, эсхүл бүрэлдэхүүний томилсон өөр гишүүн бичиж бүрэлдэхүүнд танилцуулна. Бүрэлдэхүүний бусад гишүүн саналаа бичгээр өгч болно.

49.2.Бүрэлдэхүүнд орсон гишүүн энэ зүйлийн 49.1-т заасан төслийн үндэслэх хэсэгт холбогдуулан саналаа бичгээр өгөх үүрэгтэй.

49.3.Энэ зүйлийн 49.1-т заасан төслийг танилцуулснаас хойш 14 хоногийн дотор Цэцийн шийдвэрийн үндэслэх хэсгийг Зөвлөлдөх хуралдаанаар эцэслэн хэлэлцэнэ.

49.4.Энэ хуулийн 49.1-т заасан төсөлтэй танилцсан гишүүдийн талаас доошгүй нь Цэцийн шийдвэрийн үндэслэх хэсгийн төслийг дахин боловсруулах, нэмэлт судалгаа хийх, эсхүл үндэслэлд зарчмын өөрчлөлт оруулах санал гаргасан бол Зөвлөлдөх хуралдааныг 14 хүртэл хоногоор хойшлуулж болно.

49.5.Энэ хуульд өөрөөр заагаагүй бол бүрэлдэхүүнд орсон гишүүдийн олонхын саналаар Цэцийн шийдвэрийн үндэслэх хэсгийн агуулгыг тодорхойлно.

49.6.Илтгэгч гишүүн, эсхүл бүрэлдэхүүний томилсон өөр гишүүн Цэцийн шийдвэрийг Зөвлөлдөх хуралдаанаар хэлэлцсэн агуулгын дагуу бусад гишүүний саналыг тусган бүрэн эхээр нь бичгээр үйлдэнэ.

49.7.Дунд, Их суудлаас гаргасан шийдвэр хүчинтэй болсноос хойш хоёр сарын дотор гарын үсэг зурж ёсчилно.

49.8.Цэцийн шийдвэрт бүрэлдэхүүнд орсон, тухайн шийдвэрийг дэмжиж олонхи болсон гишүүд гарын үсэг зурах үүрэгтэй. Цэцийн шийдвэрт бүрэлдэхүүнд орсон гишүүний тусгай саналыг заавал хавсаргана.

49.9.Цэцийн шийдвэрийн үндэслэх, тогтоох хэсэгтэй санал бүрэн, эсхүл хэсэгчлэн нийлээгүй гишүүн энэ тухай тусгай саналаа бичгээр гаргах эрхтэй.

49.10.Цэцийн шийдвэр, түүний үндэслэл гаргахаар зөвлөлдөх журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

50 дугаар зүйл.Цэцийн шийдвэрийн бүтэц

50.1.Цэцийн шийдвэр нь доор дурдсан агуулгатай удиртгал, тодорхойлох, үндэслэх, тогтоох хэсгээс бүрдэнэ:

50.1.1.удиртгал хэсэгт Цэцийн шийдвэрийн нэр, дугаар, огноо, хуралдаан хийсэн газар, бүрэлдэхүүн, оролцогчийн нэр, хэлэлцсэн маргаан, маргаантай асуудлын товч агуулгыг тусгана;

50.1.2.тодорхойлох хэсэгт маргаан үүсгэсэн өргөдөл, хүсэлтийн товч утга, маргааны оролцогчдын тайлбар, шаардлагатай бусад мэдээлэл, баримтын агуулгыг тусгана;

50.1.3.үндэслэх хэсэгт маргааныг хянан шийдвэрлэх, маргаантай асуудлыг хянан үзэхэд үндэслэл болсон Үндсэн хуулийн зүйл, заалтыг зааж, түүний утгыг тайлбарлаж, хэрхэн зөрчигдсөн, нийцээгүй эсэх үндэслэлийг хууль хэрэглээний аргачлал ашиглан бичих бөгөөд цугларсан баримт, мэдээллийн болон үндсэн оролцогчийн гаргасан үндэслэлийн учир холбогдлыг тодорхойлно;

50.1.4.тогтоох хэсэгт Үндсэн хууль зөрчигдсөн, Үндсэн хуульд нийцээгүй эсэхийг тогтоох бөгөөд дүгнэлтийн удирдлага болсон хуулийн нэр, түүний зүйл, заалт, маргааныг хянан шийдвэрлэж гаргасан шийдлийг хоёрдмол утгагүй, тодорхой заана. Үндсэн хуульд нийцээгүй болон Үндсэн хууль зөрчсөн тухай шийдвэр гаргасан бол хууль, бусад шийдвэрийн зүйл, заалтын үйлчлэлийг түдгэлзүүлж эхлэх хугацааг тусгана.

50.2.Цэцийн тогтоол нь дор дурдсан агуулгатай удиртгал, тодорхойлох, үндэслэх, тогтоох хэсгээс бүрдэнэ:

50.2.1.удиртгал хэсэгт энэ зүйлийн 50.1.1-т зааснаас гадна Цэцийн дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрөөгүй тухай Улсын Их Хурлын шийдвэр байгаа бол түүний нэр, дугаар, дахин хянан үзсэн маргаантай асуудлын эцсийн шийдвэрийн товч агуулгыг тусгана;

50.2.2.тодорхойлох хэсэгт энэ зүйлийн 50.1.2-т зааснаас гадна Цэцийн дүгнэлт болон түүнийг хүлээн зөвшөөрөөгүй тухай Улсын Их Хурлын шийдвэр байгаа бол тэдгээрийн агуулга, үндэслэлийг тусгана;

50.2.3.үндэслэх хэсэгт энэ зүйлийн 50.1.3-т зааснаас гадна Цэцийн дүгнэлт болон түүнийг хүлээн зөвшөөрөөгүй тухай Улсын Их Хурлын шийдвэр байгаа бол тухайн маргаантай асуудлыг эцэслэн шийдвэрлэсэн талаарх үндэслэлийг бичнэ;

50.2.4.тогтоох хэсэгт Үндсэн хууль зөрчигдсөн болон нийцээгүй эсэхийг тогтоох бөгөөд тогтоолын удирдлага болсон хуулийн нэр, түүний зүйл, заалт, Улсын Их Хурлын шийдвэр, эсхүл бусад шийдвэр байгаа бол түүнийг хүчингүй болгох эсэх талаар гаргасан шийдлийг хоёрдмол утгагүй зааж, хүчингүй болгох хууль, бусад шийдвэр бүхлээрээ буюу тэдгээрийн зөрчилтэй зүйл, заалтыг тодорхой тусгана.

50.3.Цэцийн шийдвэрт үг, үсэг, тооны зэрэг илэрхий алдаа гарсан бол тухайн шийдвэрийг гаргасан бүрэлдэхүүн залруулга хийж болно.

50.4.Маргаан үүсгэхтэй холбогдуулан Бага суудлаас гаргах магадлалд үндэслэх хэсэг бичихгүй бөгөөд маргаан үүсгэхээс татгалзсан магадлалд энэ хуулийн 40.1-т заасан үндэслэлийг эшилнэ.

50.5.Дунд, Их суудлаар маргааныг хэрэгсэхгүй болгохоор шийдвэрлэвэл энэ тухай магадлал гаргана. Уг магадлалын бүтэц нь энэ зүйлийн 50.1-т заасан шаардлагыг хангана.

50.6.Маргааныг хянан шийдвэрлэх явцад бүрэлдэхүүн магадлал гаргах бөгөөд шийдвэрлэсэн асуудлын хүрээнд агуулгыг тодорхойлно.

51 дүгээр зүйл.Цэцийн шийдвэрийг биелүүлэх, нийтлэх болон бусад журам

51.1.Цэцийн шийдвэрийг нийт байгууллага, албан тушаалтан, иргэн заавал биелүүлэх үүрэгтэй.

51.2.Цэцийн дүгнэлт, тогтоол, энэ хуулийн 50.5, 53.1-т заасан магадлалыг ёсчилсон өдрөөс хойш ажлын таван өдрийн дотор цахим хуудсанд байршуулж, нийтлэх бөгөөд эдгээр шийдвэр нь ийнхүү нийтэлснээр хүчин төгөлдөр болно. Цэцийн гишүүний тусгай саналыг эдгээр шийдвэрийн хамт нийтлнэ.

51.3.Энэ хуулийн 51.2-д заасан шийдвэр, тусгай саналыг ёсчилсны дараагийн сард гарах "Төрийн мэдээлэл" эмхэтгэлд нийтэлнэ.

51.4.Жил бүрийн нэгдүгээр сард багтаан өмнөх жилд гарсан энэ хуулийн 51.2-д заасан шийдвэр, тусгай саналыг Цэцийн шийдвэрийн эмхэтгэлд нийтэлнэ.

51.5.Цэцийн шийдвэрийг ёсчилсноос хойш ажлын таван өдрийн дотор маргааны үндсэн оролцогч болон Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, Улсын дээд шүүх, хууль зүйн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага болон эрх зүйн мэдээллийн нэгдсэн системд хүргүүлнэ.

51.6.Бүрэлдэхүүн шаардлагатай гэж үзвэл Цэцийн шийдвэрийн агуулгыг нийтэд амаар танилцуулах өдрийг товлон.

51.7.Цэцийн шийдвэр, маргаан хянан шийдвэрлэх журмыг ойлгомжтой байдлаар нийтэд мэдээлнэ.

51.8.Энэ зүйлийн 51.2-д заасан шийдвэр, тусгай саналыг амаар танилцуулах, нийтэд мэдээлэх, нийтлэхэд хүний эцэг /эх/-ийн нэр, өөрийн нэрээс бусад тухайн хүний хувийн мэдээллийг өөрийнх нь зөвшөөрөлгүйгээр задруулахыг хориглоно.

51.9.Дараах зайлшгүй шаардлага үүссэн гэж үзвэл бүрэлдэхүүн маргааны оролцогч, эсхүл бусад этгээдийн хувийн мэдээллийг нийтлэхгүй:

51.9.1.төрийн болон байгууллагын нууц, хүний эмзэг мэдээллийг хамгаалах;

51.9.2. тухайн этгээдийн ашиг сонирхлыг хамгаалах.

51.10. Цэцийн шийдвэрийг хүргүүлэх, амаар танилцуулах, нийтэд мэдээлэх, нийтлэх журмыг Дэгээр нарийвчлан зохицуулна.

52 дугаар зүйл. Цэцийн шийдвэрийн үр дагавар

52.1. Маргааныг эцэслэн шийдвэрлэсэн Цэцийн шийдвэрт өөрөөр заагаагүй бол тухайн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсноор Үндсэн хууль нийцээгүй хууль, бусад шийдвэр, түүний холбогдох зүйл, заалт хүчингүй болох бөгөөд хүчингүй болгох хугацааг тухайлан заана.

52.2. Хууль зүй, эдийн засаг, зохион байгуулалтын үр дагаврыг харгалзан хууль тогтоомж, бусад шийдвэр, түүний холбогдох зүйл, заалтыг хүчингүй болгох хугацааг шийдвэр гарснаас хойш байхаар тогтоох, эсхүл Цэцийн шийдвэрийг биелүүлэх арга, журмыг Цэцийн шийдвэрт тусган тодорхойлж болно.

52.3. Цэц захиргааны актын үндэслэл болж буй хууль, бусад шийдвэрийн заалтыг хүчингүй болгосон бол тухайн захиргааны акт, эсхүл түүний заалт нэгэн адил хүчингүй болно.

52.4. Хууль, бусад шийдвэр, тэдгээрийн холбогдох зүйл, заалт Үндсэн хууль нийцээгүй тухай Цэцийн шийдвэр гарснаар нийгмийн харилцаа зохицуулалтгүй орхигдохоор бол эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан тухайн нийгмийн харилцааг Цэцийн шийдвэрийн дагуу Үндсэн хуульд нийцүүлэн өөрчлөх буюу шинээр зохицуулах шийдвэр гаргах үүрэгтэй бөгөөд Цэц шийдвэртээ хугацааг зааж эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтанд үүрэг хүлээлгэж болно.

52.5. Хууль, түүний холбогдох зүйл, заалт Үндсэн хуульд нийцээгүй тухай Цэцийн шийдвэр гарснаар Эрүүгийн хууль, эсхүл Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлагыг хөнгөрүүлэх үндэслэл бий болсон бол Цэцийн шийдвэрийг баримтлан хэргийг дахин хянан шийдвэрлэнэ.

52.6. Өргөдөл гаргагчийн үндсэн эрх болон хүсэлт гаргагчийн Үндсэн хуульд заасан эрх мэдлийн хуваарилалт зөрчигдан тухай Цэцийн шийдвэр гарсан бол уул эрхийг нь сэргээх, эрх мэдлийн хуваарилалтыг баталгаажуулах үндэслэл болох бөгөөд иргэний үндсэн эрх, төрийн эрх мэлийн хуваарилалтыг зөрчсөн байгууллага, албан тушаалтан шийдвэр, бусад актаа Цэцийн шийдвэрийн дагуу Үндсэн хуульд нийцүүлэх үүрэгтэй.

53 дугаар зүйл. Түр түдгэлзүүлэх тухай магадлал

53.1. Маргаан хянан шийдвэрлэх явцад Үндсэн хуулийн дэг журам, хууль ёсны тогтолцоонд ноцтой хохирол учрахаас урьдчилан сэргийлэх, олон нийтийн аюулгүй байдалд заналхийлж буй хүчирхийллээс хамгаалах, эсхүл үндсэн эрхээ эдэлснийх нь төлөө иргэнийг яллах ажиллагааг зогсоохын тулд нэн даруй арга хэмжээ авах шаардлагатай гэж бүрэлдэхүүн үзвэл маргаан бүхий хууль, бусад шийдвэрийн үйлчлэлийг бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн түр түдгэлзүүлэх тухай магадлал гаргаж болно.

53.2. Цэц хууль, бусад шийдвэрийн үйлчлэлийг түр түдгэлзүүлэх эсэхийг шийдвэрлэхдээ ам хуралдаан хийж болно. Нэн яаралтай тохиолдолд үндсэн

оролцогчид, эсхүл бусад эрх бүхий этгээдээс тайлбар авахгүйгээр энэ хуулийн 53.1-т заасан магадлалыг гаргаж болно.

53.3.Түр түдгэлзүүлэх тухай магадлал гаргасан бол үндэслэлийг нь дурдахгүйгээр энэ тухай нийтэд даруй мэдээлэх бөгөөд магадлалын үндэслэлийг тусад нь үндсэн оролцогчид хүргүүлнэ.

53.4.Түр түдгэлзүүлэх тухай магадлал нь гурван сарын хугацаанд хүчинтэй байх бөгөөд бүрэлдэхүүний гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар уул хугацааг сунгаж болно.

53.5.Нэн яаралтай тохиолдолд Дунд, эсхүл Их суудлын ирц хүрэхгүй бол Цэцийн гурван гишүүн санал нэгтгэйгээр гаргасан магадлалаар хууль, бусад шийдвэрийг түр түдгэлзүүлэхээр шийдвэрлэж болно. Ийнхүү гаргасан магадлал нэг сарын хугацаанд хүчинтэй байна.

НАЙМДУГААР БҮЛЭГ ТУСГАЙ ЖУРАМ

54 дүгээр зүйл.Хууль, бусад шийдвэрт холбогдох маргаантай асуудал

54.1.Дараах эрх бүхий этгээд Үндсэн хуулийн эрх мэдэл хуваарилалтын зарчмыг хангуулах зорилгоор өөрийн үндсэн чиг үүргийн хүрээнд дор дурдсан маргаантай асуудлаар Цэцэд хүсэлт гаргаж болно:

54.1.1.Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй, эсхүл Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Дээд шүүх хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар;

54.1.2.Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй, эсхүл Дээд шүүх, Ерөнхий сайд Ерөнхийлөгчийн шийдвэр үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх, түүний бусад акт Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар;

54.1.3.Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй, эсхүл Ерөнхийлөгч, Дээд шүүх Засгийн газрын шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүний шийдвэр, бусад акт Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар;

54.1.4.Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй, эсхүл Ерөнхийлөгч, Дээд шүүх Монгол Улс соёрхон батлах, нэгдэн орох олон улсын гэрээ нь Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх асуудлаар тийнхүү соёрхон батлах, нэгдэн орох тухай хууль гарахаас өмнө;

54.1.5.Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй, эсхүл Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд Дээд шүүхийн ерөнхий шүүгч, Ерөнхий прокурорын шийдвэр, бусад акт Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар;

54.2.Улсын Их Хурал, Засгийн газраас гаргасан бодлогын (улс төрийн) асуудлыг шүүх авч хэлэлцсэн нь Үндсэн хууль зөрчиж буй эсэх талаар Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй, эсхүл Ерөнхий сайд Цэцэд хүсэлт гаргаж болно.

54.2.Улсын Их Хурал, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүх, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын Ерөнхий прокурор, Сонгуулийн төв байгууллага Цэцээс тогтоосон хугацаанд энэ хуулийн 54.1-т заасан маргаантай асуудлаар тайлбар гаргаж болно.

54.3.Цэц энэ зүйлийн 54.1-т заасан маргаантай асуудлыг хянан үзэж гаргасан дүгнэлтээ энэ хуулийн 45 дугаар зүйлд заасан журмын дагуу Улсын Их Хуралд оруулж, энэ хуулийн 47.1-д заасан тохиолдолд тухайн маргаантай асуудлыг дахин хянан үзэж, магадлан шийдвэрлэнэ.

55 дугаар зүйл.Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр үүссэн маргаантай асуудал

55.1.Шүүх нь хэрэг, маргааныг хянан шийдвэрлэхэд хэрэглэх хууль Үндсэн хуульд нийцээгүй, иргэний үндсэн эрхийг зөрчсөн, дордуулсан гэж үзвэл тухайн хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлж, саналаа Улсын дээд шүүхийн холбогдох танхимд гаргах бөгөөд тухайн танхимын нийт шүүгчийн гуравны хоёроос доошгүй нь энэ саналыг үндэслэлтэй гэж үзвэл Цэцэд хүсэлт гаргана.

55.2.Улсын дээд шүүхийн хяналтын шатны шүүх хуралдаан нь хэрэг, маргааныг хяналтын журмаар хянан шийдвэрлэхэд хэрэглэх хууль Үндсэн хуульд нийцээгүй, иргэний үндсэн эрхийг зөрчсөн, дордуулсан гэж үзвэл тухайн хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлж, уг хуулийн талаарх хүсэлтийг энэ зүйлийн 55.1-д заасан журмаар Цэцэд гаргана.

55.3.Энэ зүйлийн 55.1-д заасны дагуу Цэцэд хүсэлт гаргаагүй бол тухайн эрүүгийн хэргийн шүүх хуралдаанд оролцсон яллагчийн саналаар Улсын ерөнхий прокурор тухайн хууль Үндсэн хуульд нийцээгүй, иргэний үндсэн эрхийг зөрчсөн, дордуулсан гэх үндэслэлээр Цэцэд хүсэлт гаргаж болно.

55.4.Энэ зүйлийн 55.1, 55.2, 55.3-т заасан хүсэлт нь тухайн хэргийн үйл баримтад уг хуулийг хэрэглэснээр Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрх зөрчигдөнө гэж үзсэн үндэслэлийг тодорхой, дэлгэрэнгүй тусгана.

55.5.Энэ зүйлийн 55.1, 55.2, 55.3-т заасан хүсэлтийн дагуу маргаантай асуудлыг хянан үзэхэд энэ хуулийн 54.2, 54.3-д заасныг баримтална.

55.6.Маргааны оролцогч иргэн хуулийн заалтыг үндсэн эрх зөрчсөн гэж үзэн Цэцэд өргөдөл гаргасан эсэхээс үл хамааран энэ зүйлийн 55.1, 55.2, 55.3-т заасан хүсэлтийг гаргаж болно.

55.7.Цэц нь Улсын дээд шүүхийн холбогдох танхим, эсхүл санал гаргасан шүүхийн явуулж байгаа хянан шийдвэрлэх ажиллагааны оролцогчид тайлбар гаргах боломж олгоно.

55.8.Шүүхийн хянан шийдвэрлэж байгаа хэрэг, маргааны аль нэг тал нь энэ хуулийн 55.1-т заасан саналыг гаргах талаар тухайн шүүхэд, энэ хуулийн 55.2-т заасан хүсэлтийг гаргах талаар хяналтын шатны шүүх бүрэлдэхүүнд тус тус хандах эрхтэй.

56 дугаар зүйл.Албан тушаалтанд холбогдох маргаантай асуудал

56.1.Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч эсхүл Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор дараах маргаантай асуудлаар Цэцэд хүсэлт гаргаж болно:

56.1.1.Үндсэн хуулийн суурь зарчим болсон Монгол улсын тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг үгүйсгэсэн, нэгдмэл, парламентын бүгд найрамдах улсын төрийн байгууллыг эвдсэн, Үндсэн хуульд заасан хүний эрх, эрх чөлөө, эрх мэдлийн хуваарилалт, түүний хяналт тэнцлийг ноцтой дордуулсан, иргэний амь нас, эрүүл мэнд, аж амьдрал, нийтийн аюулгүй байдалд шууд аюул учруулсан, Үндсэн хуулийн дэг журам, хууль ёсны тогтолцоонд заналхийлсэн гэж үзэн Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэлийг тогтоолгохоор.

56.2.Энэ зүйлийн 56.1-т заасан хүсэлтэд Үндсэн хууль зөрчсөн, эсхүл огцруулах, эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэл, нотолгоог тусгана.

56.3.Их суудал Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх, Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэл байгаа эсэхийг ам хуралдаанаар хэлэлцэн дүгнэлт гаргаж, Улсын Их Хуралд оруулна.

56.4.Цэцийн ам хуралдаанд энэ зүйлийн 56.1.1-т заасан албан тушаалтныг оролцуулна. Тухайн албан тушаалтан ам хуралдаанд өөрийн биеэр оролцох боломжгүй талаар санал гаргавал Цэц төлөөлөгч оролцуулахыг даалгах, эсхүл хуралдааныг нэг удаа хойшлуулах шийдвэрийг гаргаж болно.

56.5.Цэц дүгнэлтдээ дараах асуудлын үндэслэлийг тодорхой бичнэ:

56.5.1.Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор нь шийдвэр, бусад актаараа Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх;

56.5.2.энэ зүйлийн 56.1.1-т зааснаар Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, Улсын Их Хурлын гишүүнийг эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэл байгаа эсэх.

57 дугаар зүйл.Үндсэн эрхийн маргаан

57.1.Үндсэн эрхийн маргааныг энэ хуулийн 36.3-т заасан журмаар Дунд суудал болон Их суудлаар хянан шийдвэрлэнэ.

57.2.Үндсэн эрхийн маргаанд ашиг сонирхол нь хөндөгдсөн холбогдох этгээд тогтоосон хугацаанд тайлбар гаргаж болно.

57.3.Өргөдөл нь хууль тогтоомж Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх асуудлыг хөндөж байгаа бол Улсын Их Хурал Цэцээс тогтоосон хугацаанд тайлбар гаргаж болно.

57.4.Үндсэн эрхийн маргааныг ам хуралдаанаар хэлэлцэхээр шийдвэрлэсэн бол энэ зүйлийн 57.3-т заасан этгээд хуралдаанд оролцож болох бөгөөд энэ хуулийн 57.2-т заасан этгээдийг хуралдаанд оролцуулж болно.

57.5.Дунд суудал өргөдлийг үндэслэлтэй гэж шийдвэрлэсэн бол хууль тогтоох, гүйцэтгэх, шүүх эрх мэдлийн байгууллага, албан тушаалтны ямар шийдвэр, бусад акт нь Үндсэн хуулийн аль заалтаар хамгаалагдсан үндсэн эрхийг зөрчсөн тухай үндэслэлийг шийдвэртээ тодорхой заана. Үндсэн хууль зөрчсөн гэж шийдвэрлэсэн шийдвэр, бусад актыг давтан гаргасан тохиолдол бүр нь Үндсэн хуулийн зөрчил болно хэмээн шийдвэртээ зааж болно.

57.6.Үндсэн эрх зөрчсөн шийдвэр, бусад актын үйлчлэлийг Цэцийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсноор түдгэлзүүлж, уг асуудлыг үндсэн эрхэд нийцүүлэн дахин шийдвэрлүүлэхээр эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтанд шилжүүлнэ. Цэц шүүхийн шийдвэрийн үйлчлэлийг түдгэлзүүлсэн тохиолдолд Үндсэн хуулийн Тавьдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 3-т заасны дагуу үндсэн эрхийг хамгаалах асуудлыг Улсын дээд шүүхэд шилжүүлнэ.

57.7.Бүрэлдэхүүн зайлшгүй шаардлагатай гэж үзвэл энэ зүйлийн 57.6-д заасан шийдвэрийн үйлчлэлийг Цэцийн дүгнэлт, шийдвэр хүчинтэй болсноор түдгэлзүүлэх тухай магадлал гаргаж болно.

57.8.Энэ хуулийн 57.6-д заасан шүүх, бусад байгууллага, албан тушаалтан бүрэн эрхийнхээ хүрээнд Цэцийн дүгнэлтийн дагуу тухайн асуудлыг үндсэн эрхэд нийцүүлэн шийдвэрлэж, холбогдох шийдвэрийг хүчингүй болгох бөгөөд иргэний үндсэн эрхийг сэргээх, цаашид зөрчигдөхөөс сэргийлэх арга хэмжээ авна.

57.9.Хууль тогтоомж Үндсэн хууль зөрчсөн талаар гаргасан өргөдлийг үндэслэлтэй гэж шийдвэрлэсэн бол энэ хуулийн 45.2, 45.3-т заасны дагуу тухайн хууль тогтоомжийг Цэцийн эцсийн шийдвэр гарах хүртэл хугацаагаар түдгэлзүүлж, дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулах бөгөөд Улсын Их Хурал энэ хуулийн 45.5, 45.6-т заасны дагуу хэлэлцэж тогтоол гаргана.

57.10.Улсын Их Хурал энэ хуулийн 45.5, 45.6-т заасан хугацаанд Цэцийн дүгнэлтийг хэлэлцэж хүлээн зөвшөөрөөгүй, эсхүл уул хугацаанд зохих шийдвэр гаргаагүй бол тухайн маргаантай асуудлыг дахин хянан үзэж, эцсийн шийдвэр гаргана.

57.11.Энэ хуулийн 57.6-д заасан шийдвэр нь Үндсэн хууль зөрчсөн хууль тогтоомжид үндэслэн гарсан бол тухайн хууль тогтоомжийг мөн адил түдгэлзүүлж, энэ хуулийн 57.9, 57.10-т заасны дагуу шийдвэрлэнэ.

57.12.Сонгох, сонгогдох эрхтэй холбоотой үндсэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэхэд энэ зүйл болон энэ хуулийн 58 дугаар зүйлийг баримтална.

58 дугаар зүйл.Сонгох, сонгогдох үндсэн эрхийн маргаан

58.1.Сонгуулийн эрх бүхий иргэн дараах үндэслэл бүхий өргөдлийг Цэцэд гаргаж болно:

58.1.1.сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр, бусад актын улмаас тухайн иргэний сонгох эрх нь зөрчигдсөн;

58.1.2.нэр дэвшигчийг эсхүл намын нэрийн жагсаалтыг бүртгэх эсэх зэрэг асуудлаарх сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр, бусад акт тухайн иргэний сонгогдох эрхийг зөрчсөн.

58.2.Энэ хуулийн 58.1-т заасан өргөдөл нь тойрогт явуулсан сонгуультай холбоотой бол зөвхөн тухайн тойргийн сонгогч өргөдөл гаргах эрхтэй.

58.3.Энэ хуулийн 58.1-т заасан өргөдлөөр маргаан үүсгэснээс хойш дөрвөн сарын дотор Дунд суудал хянан шийдвэрлэж, дараах дүгнэлтийн аль нэгийг гаргана:

58.3.1.энэ хуулийн 58.1.1-т заасан маргааныг хэлэлцэхэд сонгох эрх зөрчигдсөн нь тогтоогдсон бөгөөд энэ нь сонгуулийн дүн, суудал хуваарилалтад нөлөөлсөн тохиолдолд тухайн сонгуулийг бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн хүчингүй болгох;

58.3.2.энэ хуулийн 58.1.2-т заасан маргааныг хэлэлцэхэд сонгогдох эрх зөрчигдсөн нь тогтоогдсон бөгөөд энэ нь сонгуулийн дүн, суудал хуваарилалтад нөлөөлсөн тохиолдолд тухайн сонгуулийг бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн хүчингүй болгох;

58.3.3.сонгох, эсхүл сонгогдох эрх зөрчигдсөнийг тогтоох;

58.3.4.маргааныг хэрэгсэхгүй болгох.

59 дүгээр зүйл.Ард нийтийн санал асуулга, сонгуульд холбогдох маргаантай асуудал

59.1.Улсын Их Хурлын нийт гишүүний тавны нэгээс доошгүй нь ард нийтийн санал асуулга, Улсын Их Хурал, түүний гишүүний, эсхүл Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаарх сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх маргаантай асуудлаар Цэцэд хүсэлт гаргаж болно.

59.2.Энэ зүйлийн 59.1-т заасан хүсэлтийг санал асуулга, эсхүл тухайн сонгуулийн дүнг танилцуулсан өдрөөс хойш хоёр сарын дотор гаргана.

59.3.Энэ зүйлийн 59.1-т заасан хүсэлтийг дараах үндэслэлээр гаргана:

59.3.1.ард нийтийн санал асуулга, эсхүл сонгуулийг бэлтгэх, явуулах, дүнг гаргах явцад нийтээрээ, тэгш, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргах Үндсэн хуулийн зарчмыг зөрчсөн нь Улсын Их Хурлын суудал хуваарилалт, Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн, эсхүл ард нийтийн санал асуулгын дүнд нөлөөлсөн;

59.3.2.нэр дэвшигчийг, эсхүл намын нэрийн жагсаалтыг бүртгэхтэй холбогдсон сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр Үндсэн хууль зөрчсөн.

59.4.Дунд суудал энэ зүйлийн 59.1-т заасан хүсэлтээр маргаан үүсгэснээс хойш дөрвөн сарын дотор хянан шийдвэрлэж, дараах дүгнэлтийн аль нэгийг гаргана:

59.4.1.энэ зүйлийн 59.3.1-т заасан маргаантай асуудлыг хэлэлцээд Үндсэн хуулийн зөрчлийг тогтоох бөгөөд шаардлагатай тохиолдолд Улсын Их Хурлын гишүүний суудал хуваарилалтыг зөвтгөх, эсхүл тухайн тойргийн сонгуулийг хүчингүй болгох;

59.4.2.энэ зүйлийн 59.3.2-т заасан маргаантай асуудлыг хэлэлцээд сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр Үндсэн хууль зөрчсөнийг тогтоох бөгөөд шаардлагатай тохиолдолд сонгуулийг бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн хүчингүй болгох;

59.4.3.маргаантай асуудлын хүрээнд Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг тогтоох;

59.4.4.маргаантай асуудлыг хэрэгсэхгүй болгох.

59.5.Энэ зүйлийн 59.1-т заасан хүсэлтийг энэ хуулийн 54.2, 54.3-т заасны дагуу хянан шийдвэрлэнэ.

ЕСДҮГЭЭР БҮЛЭГ БУСАД ЗҮЙЛ

60 дугаар зүйл.Хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага

60.1.Маргааны оролцогч, эсхүл бусад этгээд хуралдааны дэгийг зөрчсөн, дэгийг сахих талаарх шийдвэрийг үл биелүүлсэн, эсхүл Цэцийг үл хүндэтгэсэн бол сануулах, тухайн хүнийг Цэцийн хуралдааны танхимаас албадан гаргах, Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлагыг хүлээлгэнэ.

60.2.Цэц, түүний гишүүнийг маргаан хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ хэрэгжүүлэхэд хөндлөнгөөс оролцох, шахалт, дарамт үзүүлэх, бусад хэлбэрээр нөлөөлөхийг оролдсон, Цэцийн шийдвэрийг биелүүлээгүй иргэн, байгууллага, албан тушаалтан, бусад этгээдэд Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

60.3.Цэцэд хандах эрхээ урвуулан ашигласан, эсхүл хариу өгсөн, шийдвэр гаргасан асуудлаар удаа дараа хандаж хэвийн үйл ажиллагаанд саад учруулсан бол Зөрчлийн тухай хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

60.4.Шинжээч, гэрч санаатайгаар худал дүгнэлт гаргасан, мэдүүлэг өгсөн, мэдүүлэг өгөхөөс хууль бусаар зайлсхийсэн, татгалзсан тохиолдолд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

61 дүгээр зүйл.Хууль хүчин төгөлдөр болох

61.1.Энэ хуулийг 2027 оны 01 дүгээр сарын 13-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.

Гарын үсэг

БАТЛАВ.

УЛСЫН ИХ ХУРЛЫН ГИШҮҮН

Х.ТЭМҮҮЖИН

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ
ТУХАЙ ХУУЛИЙН ТӨСЛИЙН ҮЗЭЛ БАРИМТЛАЛ**

Нэг.Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага

Монгол Улс чөлөөт нийгмийн шинэ тогтолцоонд шилжиж анхны ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийг 1992 онд батлан гаргахдаа Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болгон, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий Үндсэн Хуулийн шүүхийг Үндсэн хуулийн цэц нэртэй байгуулсан нь дэлхийн ардчилсан олон улсын түгээмэл чиг хандлагад нийцсэн алхам болсон.

Үндсэн хуулийн хяналтын гол зорилго бол төрийн байгууллагын дур зоргын шийдвэрээс иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, төрийн бүхий л шатанд Үндсэн хуулийн дэг журмыг хангуулж, хууль дээдлэх ёсыг бэхжүүлэхэд оршиж байдаг бөгөөд дэлхий дахинд Үндсэн хуульд ёсны төлөвшилд Үндсэн хуулийн хяналтын байгууллагын үүрэг оролцоо нэн тэргүүнд тавигддаг гэж үздэг.

Монгол Улсын Их Хурлаас Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай 36 зүйлтэй хуулийг 1997 оны 5 дугаар сарын 01-ний өдөр баталж өнгөрсөн хугацаанд 6 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулаад байна.

Монгол Улсын тухайд өмнө нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавьж, Үндсэн хуулийн маргаан шийдвэрлэж ирсэн практик туршлага, энэ талаарх онолын суурь болон харьцуулсан судалгаа хангалттай хийгдэж байгаагүй үед уг хууль батлагдсан. Үүнтэй холбоотой хуулиар зохицуулбал зохих зарим харилцааг зохицуулалтгүй орхигдуулсан болон чиг үүргийн давхардал, хийдэл, Үндсэн хууль хэрэглэх явцад гарсан зөрчил, Үндсэн хуулийн шүүх мөн, биш болох тухай маргаан, үл ойлголцол нь энэ институцийн чиг үүргийг илүү тодорхой, Үндсэн хуулийн шүүх болох тал руу илүү бодитой шийдэл хийх шаардлага үүсгэж байна.

Үндсэн хууль судлаачид энэ хууль нь Үндсэн хуулийн хяналтыг бүрэн утгаар хэрэгжүүлэх боломжийг хязгаарлаж байна гэж шүүмжилж ирсэн бөгөөд уг шүүмж сүүлийн жилүүдэд хуульч, эрдэмтэн судлаачдын дунд улам бүр тод илэрхийлэгдэж, академик хүрээнд нэгдсэн байр суурьтай болох хандлага давамгайлах боллоо. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, Цэцийн хараат бус, бие даасан, мэргэшсэн байдлыг бэхжүүлэх, Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүнийг нэр дэвшүүлэх, томилох процессыг ил тод, нээлттэй, олон талын оролцоотой болгох, иргэний үндсэн эрхийн бодитой хамгаалалтыг бий болгон үндсэн эрхийн маргааныг Үндсэн хуулийн цэц хянан

шийдвэрлэдэг болгох, процессын тодорхой, шударга байдлыг дээшлүүлэх нь зүйтэй талаар олон эрх зүйн баримт бичиг, хөтөлбөрүүдэд тусгаж ирсэн.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийг дэлхийн бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн нийтлэг жишигт ойртуулах, үндсэн хуулийн эрх зүйн маргааныг Үндсэн хуулийнхаа үзэл баримтлалд нийцүүлэн онолын түвшинд, хараат бус, шударга, бодитой шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, баталгааг бүрдүүлэх үүднээс Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийг шинэчлэн найруулах шаардлагатай гэж үзлээ.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дүгээр тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийн Засаглалын бодлого бүлгийн "Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл" хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно" гэж, Монгол Улсын Их Хурлын 2021 оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл"-ийн 84, 85-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай /Шинэчилсэн найруулга/, хуулийн төслийг боловсруулж Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлэхээр заасан.

Мөн Монгол Улсын Засгийн газрын 2024-2028 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 4.1.1.1 дэх хэсэгт "Иргэний үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх, эрх мэдэл хуваарилалтын хяналт, тэнцлийг хангуулах чиглэлээр Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг тодотгоно" гэж заасан төдийгүй Монгол Улсын Их Хурлаас 2024 оны 11 сарын 15-ны өдөр баталсан "Монгол Улсын Их Хурлын 2024-2028 оны стратеги төлөвлөгөө"-ний стратегийн зорилго 1-д "Монгол Улсын Их Хурал хүн төвт, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдэлсэн үзэл санааг төгөлдөржүүлнэ" гэж заасан бий.

Хуулийн төслийг боловсруулахдаа Үндсэн хуулийн цэц иргэний үндсэн эрхийн баталгаа болж иргэдийн өргөдлөөр Үндсэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх, түүнчлэн өргөдөлд тавих шалгуурыг нарийвчлан тусгах, Үндсэн хуулийн хяналтыг үр нөлөөтэй хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлэх үүднээс Улсын Их Хуралд тодорхой асуудлаар цөөнх болсон гишүүд Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж, хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцээгүй, түүнчлэн эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн буюу түүнийг огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэлтэй гэж үзвэл хүсэлт гаргаж болох болон Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх, маргаантай асуудлыг хянан үзэхтэй холбоотой харилцааг нарийвчлан зохицууллаа.

Хоёр.Хуулийн төслийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн гол өөрчлөлт Үндсэн хуулийн цэц үндсэн эрхийн маргааныг иргэдийн өргөдлийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хүсэлтээр мөн эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуульд заасан эрх

мэдэл хуваарилалтын оролцогчдын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахаар боловсрууллаа.

Нэгдүгээр бүлэгт, нийтлэг үндэслэлийн талаар буюу хуулийн зорилго, нэр томъёоны тодорхойлолт, маргаан хянан шийдвэрлэх хүрээ, маргаан хянан шийдвэрлэх хугацаа, тоолох зохицуулалт, маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбогдон гарах зардлыг хэрхэн шийдвэрлэх талаар тусгалаа.

Хоёрдугаар бүлэгт, Маргаан хянан шийдвэрлэх зарчмын талаар буюу хараат бус байх, хамтын, ил тод байх, тэгш эрхийг хангах, цэц өөрөө нотлох, маргаан хянан шийдвэрлэх хэл, бичиг, хуралдааныг биечлэн, тасралтгүй явуулах талаар тусгасан.

Гуравдугаар бүлэгт, цэцэд хандах хэлбэр, хугацаа, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавих шаардлага, хүлээн авах зохицуулалт, цахим бүртгэлийн талаарх зохицуулалтыг тусгалаа.

Дөрөвдүгээр бүлэгт, маргааны оролцогчийн эрх зүйн байдлын талаар буюу маргааны оролцогч, үндсэн оролцогчийн эрх, үүрэг, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөх, өмгөөлөгч, гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн даргын эрх зүйн байдлын талаар тусгалаа.

Тавдугаар бүлэгт, маргаан хянан шийдвэрлэх нийтлэг журмын талаар буюу маргаан хянан шийдвэрлэх үндэслэл, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт маргааныг хуваарилах болон холбогдох бусад журам, хянан шийдвэрлэхэд бусад байгууллага дэмжлэг үзүүлэх, цэцийн даалгаврыг биелүүлэх, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх зохицуулалт, маргааныг хэрэгсэхгүй болгох, аман хуралдааны тэмдэглэлийн талаар тусгалаа.

Зургадугаар бүлэгт, маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэр, бага, дунд, их суудлын нарийвчилсан зохицуулалт болон маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл хангах, аман хуралдааны дараалал, хуралдаанд хүрэлцэн ирээгүйн үр дагавар, зөвлөлдөх хуралдаан, цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулах болон маргааныг эцэслэн шийдвэрлэх зохицуулалтыг тусгалаа.

Долдугаар бүлэгт, цэцийн шийдвэр гаргах, түүнийг мэдээлэх талаар буюу маргааныг зөвлөлдөх хурлаар хэлэлцэх, цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг хэлэлцэн тогтоох, цэцийн шийдвэрийн бүтэц, цэцийн шийдвэрийг биелүүлэх, нийтлэх журам, цэцийн шийдвэрийн үр дагаврын талаар болон түр түдгэлзүүлэх зохицуулалтын талаар тусгалаа.

Наймдугаар бүлэгт, тусгай журмын зохицуулалт буюу хууль, бусад шийдвэрт холбогдох маргаантай асуудал, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр үүссэн маргаантай асуудал, албан тушаалтанд холбогдох маргаантай асуудал, үндсэн эрхийн маргаан, сонгох сонгогдох үндсэн эрхийн маргаан, эрх мэдэл хуваарилалт хоорондын маргаан, ард нийтийн санал асуулга, сонгуульд холбогдох маргаантай асуудлын талаарх тусгай журмын зохицуулалтыг тусгалаа.

Есдүгээр бүлэгт, бусад зохицуулалтын талаар буюу хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага, хууль хүчин төгөлдөр болох зохицуулалтыг тусгасан болно.

Гурав.Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа үүсэж болох эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн үр дагавар

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн төсөл батлагдсанаар дараах зарчмын шинэлэг зохицуулалт орж, холбогдох эрх зүй, эдийн засаг, нийгэм соёлын үр дагавар үүснэ гэж үзэж байна. Үүнд:

Үндсэн хуулийн Жаран дөрөв, Жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны хүрээнд "Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих", Үндсэн хууль зөрчсөн маргааныг хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ Цэц нь иргэнээс ирүүлсэн "үндсэн эрх" зөрчигдсөн тухай өргөдлийг хүлээн авч шийдвэрлэх зохицуулалтыг тусгалаа. Ингэснээр Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийг тодорхой тохиолдолд хэрэглэж Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд заасан хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгмийн баталгааг дээшлүүлэх нөхцөл бүрдэнэ.

Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн дэлхий нийтийн чиг хандлагын хүрээнд "өргөдөлд" тавигддаг шалгуурыг нарийвчлан тусгалаа. Тухайлбал, иргэн Цэцэд хандахын өмнө эрх сэргээх, хамгаалах шүүхийн болон бусад арга замыг гүйцээсэн байх нарийвчилсан шаардлагыг тогтоосон нь Үндсэн хуулийн цэцэд хүн бүр хандах зохиомол ачааллаас хамгаалах үр дүнтэй төдийгүй, Үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлэх боломжийг нээж, бусад улсын нийтлэг хандлагатай уялдсан зохицуулалт болно.

Цэц нь Үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд хянан шийдвэрлэх маргааны агуулгыг "хамаарлын зарчмын" хүрээнд томъёоллоо. Ингэснээр өргөдөл, хүсэлтийн шаардлага, хүрээ хязгаарыг тодорхой тогтоож, өөрийн чиг үүрэгт үл хамаарах асуудлаар Цэцэд хандах боломжгүй байхаар зохицууллаа.

Одоо мөрдөж буй хууль тогтоомжийн дагуу Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх тухай асуудлаар Улсын Их Хурал Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах эрхтэй хэдий ч түүхэндээ өнгөрсөн жил нэг л удаа хандсан байна. Иймд ардчилсан зарчмыг хангах, Үндсэн хуулийн хяналтыг үр нөлөөтэй хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлэх үүднээс Улсын Их Хурлын тодорхой тооны гишүүн Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж, хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, түүнчлэн эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн буюу түүнийг огцруулах, эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэлтэй эсэх маргаантай асуудлаар хүсэлт гаргаж болохоор тусгав. Ингэснээр Үндсэн хуулийн хяналтыг Улсын Их Хурлын гишүүд дэмжин хэрэгжүүлэх нөхцөл бүрэн утгаараа бүрдэхийн сацуу Үндсэн хуульд заасан ардчилсан ёс, хууль дээдлэх ёс харилцан тэнцвэртэй хэрэгжих нөхцөл бүрдэнэ.

Одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа хуулийн дагуу Цэцэд хандаж өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргахад тухайн эрх зүйн акктай холбоотой тодорхой хугацаа заагаагүй бөгөөд энэ нь тодорхой сөрөг үр дагаврыг дагуулж байгаа тул хууль тогтоомжоос бусад шийдвэр гарсан өдрөөс хойш нэг жилийн дотор, сонгуулийн төв байгууллагын шийдвэр гарсан өдрөөс хойш хоёр сарын дотор, шүүхийн

шийдвэр эсхүл эрх зүйн бусад актыг гардан авснаас хойш 30 хоногийн дотор үндсэн эрхийг нь зөрчсөн гэж үзэж байгаа иргэн өргөдөл гаргахаар зохицууллаа.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн Жаран зургадугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүй гаргаснаас хойш нэг жилийн дотор, огцруулах, эгүүлэн татах асуудлаар тухайн албан тушаалтны бүрэн эрхийн хугацаанд хүсэлт гаргах, хууль тогтоомж Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх маргаантай асуудлаар хэдийд ч, харин бусад маргаантай асуудлаар хүсэлт гаргах үндэслэл бий болсон өдрөөс хойш нэг жилийн хугацаанд хүсэлт гаргаж болохоор зохицууллаа.

Үндсэн хуулийн цэцэд ирсэн аливаа өргөдөл, мэдээллийн талаарх урьдчилсан хяналтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд гүйцэтгэдэг жишиг бусад улс оронд тогтсон бөгөөд энэ нь Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээллийн анхны буюу хэлбэрийн шалгалтыг Тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд шалгаж, хуулийн шаардлага хангаагүй асуудалд бүртгэгч /хуульч/ нар хариу өгч буцаах, зарим тохиолдолд хуулийн шаардлага хангуулах арга хэмжээг авахаар журамлах нь Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүдэд зохиомол ачаалал үүсэхээс урьдчилан сэргийлэх ач холбогдолтой тул хуулийн төсөлд тусгалаа.

Одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж байгаа хуульд зааснаар өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах хугацааг 14 хоног байхаар заасан бөгөөд хугацааг сунгах талаарх тодорхой зохицуулалт байхгүй, харин Цэцийн хуралдаанд бэлтгэх хугацаа 30 хоног байхаар заасан нь маргааныг бүрэн гүйцэт, бодитой, онолын түвшинд шийдвэрлэхэд оновчтой бус, хэт богино хугацаа юм. Иймд, Ерөнхий бүртгэгч нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцэд ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор шаардлагыг хангасан эсэх зэргийг нягтлан үзэж, бүртгэх эсэхийг шийдвэрлэх, түүнчлэн бүтгэхээс татгалзсан хариуг маргагч тал эс зөвшөрвөл 30 хоногийн дотор Цэцэд дахин хандаж болох, энэ тохиолдолд уул өргөдөл, хүсэлтийг ажлын таван өдрийн дотор Бага суудлын бүрэлдэхүүнд гардуулж бүртгэхээр зохицууллаа. Цэц маргааныг үүсгэснээс хойш 90 хоногийн дотор хянан шийдвэрлэх бөгөөд тухайн маргаан ээдрээ, төвөгтэй бол энэ хугацааг 90 хоногоор хоёр хүртэл удаа сунгаж болохоор тусгаснаар бусад улсын жишигт нийцэхийн сацуу маргааныг мэдээлэл, судалгаа, тооцоололд үндэслэн тодорхой цаг хугацааны дотор шийдвэрлэх ач холбогдолтой.

Шүүхийн нийтлэг жишгийн дагуу болон Цэцийн гишүүний хараат бус, эрх тэгш байдлыг хангах, Үндсэн хуульд заасан зохицуулалтад нийцүүлж Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг илтгэгч гишүүнд хуваарилах болон Цэцийн хуралдааны бүрэлдэхүүнийг томилохдоо Цэцийн гишүүдийн зөвлөгөөнөөр тухайн жилд тогтоосон хуваарь, журмыг баримтлахаар тусгав.

Бусад улсын туршлагыг судлан үзэхэд ихэнх тохиолдолд маргаан үүсгэх эсэх асуудлыг 3-5 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдвэрлэдэг бөгөөд санал нэгтэй татгалзсанаас бусад тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцдог зохицуулалт нийтлэг байна. Иймд өргөдөлийг нэг гишүүн урьдчилан шалгаж маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэх эсэх асуудлыг дангаараа шийдвэрлэж байгаа одоогийн зохицуулалтыг өөрчлөн 3 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй Бага суудал

маргаан үүсгэх эсэхийг олонхоороо шийдвэрлэдэг болсноор Үндсэн хуулийн хяналтад тодорхой үр дүн гарна гэж үзэж байна.

Үндсэн эрхийн маргааны нэг тал нь иргэн, нөгөө тал нь төрийн байгууллага, албан тушаалтан байдаг тул нотлох баримтыг гаргах, бүрдүүлэхэд учирч болох саад бэрхшээлийг арилгах үүднээс нотлох баримттай холбоотой зохицуулалтыг илүү тодорхой болгох, "шүүх нотлох зарчим"-ын агуулгыг Цэцийн онцлогт нийцүүлэн томъёолсноор иргэдэд үүсдэг хүндрэл, бэрхшээлийг шийдвэрлэнэ.

Маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой зохицуулалтыг нарийвчлан зохицуулах, түүнчлэн Цэцийн хяналтын онцлогтой уялдуулан Цэцийн хуралдааныг бичгэн хэлбэрээр зонхилон явуулах, онцгой тохиолдолд болон хүсэлтийг шийдвэрлэх Цэцийн хуралдааныг зөвлөлдөх хэлбэрээр явуулдаг болсноор онолын шүүх болох нөхцөл хангагдана гэж үзэж байна.

Цэц дүгнэлтээ ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор Улсын Их Хуралд хүргүүлэх, богино хугацаанд тогтоолоо бичиж эцэслэх шаардлага тавигддаг нь Цэцийн шийдвэрт үндэслэл дэлгэрэнгүй бичих боломжийг хязгаарладаг. Иймд Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг онолын түвшинд, ойлгомжтой, үндэслэл сайтай гаргах, үндэслэлээ бичгээр дэлгэрэнгүй тайлбарлах шаардлагын үүднээс хуралдаан дууссанаас хойш хоёр сарын дотор Цэцийн шийдвэрийг эцэслэн бичиж, ёсчлох, улмаар тодорхой хугацаанд нийтэд мэдээлэх, нийтлэх, эмхэтгэж хэвлэхээр хуульчлав.

Мөн маргааны оролцогчдын эрх зүйн байдлыг тодорхой болгох, эрх үүргийг тусгайлан хуульчлах, Үндсэн хуулийн цэцийг үл хүндэтгэсэн, хуралдааны дэг зөрчсөн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг тусгав.

Дөрөв.Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын Үндсэн хууль болон бусад хуультай хэрхэн уялдах, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилгоор цаашид шинээр боловсруулах буюу нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, хүчингүй болгох хуулийн талаарх санал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлтэй холбогдуулан Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг боловсруулна.

ТОВЧ ТАНИЛЦУУЛГА

*Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан
хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн
шинэчилсэн найруулгын төслийн
талаар*

Нэг.Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага

Монгол Улс чөлөөт нийгмийн шинэ тогтолцоонд шилжиж анхны ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийг 1992 онд батлан гаргахдаа Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болгон, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий Үндсэн Хуулийн шүүхийг Үндсэн хуулийн цэц нэртэй байгуулсан нь дэлхийн ардчилсан олон улсын түгээмэл чиг хандлагад нийцсэн алхам болсон.

Үндсэн хуулийн хяналтын гол зорилго бол төрийн байгууллагын дур зоргын шийдвэрээс иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, төрийн бүхий л шатанд Үндсэн хуулийн дэг журмыг хангуулж, хууль дээдлэх ёсыг бэхжүүлэхэд оршиж байдаг бөгөөд дэлхий дахинд Үндсэн хуульд ёсны төлөвшилд Үндсэн хуулийн хяналтын байгууллагын үүрэг оролцоо нэн тэргүүнд тавигддаг гэж үздэг.

Монгол Улсын Их Хурлаас Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай 36 зүйлтэй хуулийг 1997 оны 5 дугаар сарын 01-ний өдөр баталж өнгөрсөн хугацаанд 6 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулаад байна.

Монгол Улсын тухайд өмнө нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавьж, Үндсэн хуулийн маргаан шийдвэрлэж ирсэн практик туршлага, энэ талаарх онолын суурь болон харьцуулсан судалгаа хангалттай хийгдэж байгаагүй үед уг хууль батлагдсан. Үүнтэй холбоотой хуулиар зохицуулбал зохих зарим харилцааг зохицуулалтгүй орхигдуулсан болон чиг үүргийн давхардал, хийдэл, Үндсэн хууль хэрэглэх явцад гарсан зөрчил, Үндсэн хуулийн шүүх мөн, биш болох тухай маргаан, үл ойлголцол нь энэ институцийн чиг үүргийг илүү тодорхой, Үндсэн хуулийн шүүх болох талруу илүү бодитой шийдэл хийх шаардлага үүсгэж байна.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийг дэлхийн бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн нийтлэг жишигт ойртуулах, үндсэн хуулийн эрх зүйн маргааныг Үндсэн хуулийнхаа үзэл баримтлалд нийцүүлэн онолын түвшинд, хараат бус, шударга, бодитой шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, баталгааг бүрдүүлэх үүднээс Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийг шинэчлэн найруулах шаардлагатай гэж үзлээ.

Хуулийн төслийг боловсруулахдаа Үндсэн хуулийн цэц иргэний үндсэн эрхийн баталгаа болж иргэдийн өргөдлөөр Үндсэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх, түүнчлэн өргөдөлд тавих шалгуурыг

нарийвчлан тусгах, Үндсэн хуулийн хяналтыг үр нөлөөтэй хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлэх үүднээс Улсын Их Хуралд тодорхой асуудлаар цөөнх болсон гишүүд Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж, хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцээгүй, түүнчлэн эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн буюу түүнийг огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэлтэй гэж үзвэл хүсэлт гаргаж болох болон Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх, маргаантай асуудлыг хянан үзэхтэй холбоотой харилцааг нарийвчлан зохицууллаа.

Хоёр.Хуулийн төслийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн гол өөрчлөлт Үндсэн хуулийн цэц үндсэн эрхийн маргааныг иргэдийн өргөдлийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хүсэлтээр мөн эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуульд заасан эрх мэдэл хуваарилалтын оролцогчдын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахаар боловсрууллаа.

Гурав.Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа үүсэж болох эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн үр дагавар

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн төсөл батлагдсанаар дараах зарчмын шинэлэг зохицуулалт орж, холбогдох эрх зүй, эдийн засаг, нийгэм соёлын үр дагавар үүснэ гэж үзэж байна. Үүнд:

Үндсэн хуулийн Жаран дөрөв, Жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны хүрээнд "Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих", Үндсэн хууль зөрчсөн маргааныг хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ Цэц нь иргэнээс ирүүлсэн "үндсэн эрх" зөрчигдсөн тухай өргөдлийг хүлээн авч шийдвэрлэх зохицуулалтыг тусгалаа. Ингэснээр Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийг тодорхой тохиолдолд хэрэглэж Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд заасан хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгмийн баталгааг дээшлүүлэх нөхцөл бүрдэнэ.

Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн дэлхий нийтийн чиг хандлагын хүрээнд "өргөдөл" тавигддаг шалгуурыг нарийвчлан тусгалаа. Тухайлбал, иргэн Цэцэд хандахын өмнө эрх сэргээх, хамгаалах шүүхийн болон бусад арга замыг гүйцээсэн байх нарийвчилсан шаардлагыг тогтоосон нь Үндсэн хуулийн цэцэд хүн бүр хандах зохиомол ачааллаас хамгаалах үр дүнтэй төдийгүй, Үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлэх боломжийг нээж, бусад улсын нийтлэг хандлагатай уялдсан зохицуулалт болно.

Цэц нь Үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд хянан шийдвэрлэх маргааны агуулгыг "хамаарлын зарчмын" хүрээнд томьёоллоо. Ингэснээр өргөдөл, хүсэлтийн шаардлага, хүрээ хязгаарыг тодорхой тогтоож, өөрийн чиг үүрэгт үл хамаарах асуудлаар Цэцэд хандах боломжгүй байхаар зохицууллаа.

Үндсэн хуулийн цэцэд ирсэн аливаа өргөдөл, мэдээллийн талаарх урьдчилсан хяналтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд гүйцэтгэдэг жишиг бусад улс оронд тогтсон бөгөөд энэ нь Цэцэд ирсэн

өргөдөл, мэдээллийн анхны буюу хэлбэрийн шалгалтыг Тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд шалгаж, хуулийн шаардлага хангаагүй асуудалд бүртгэгч /хуульч/ нар хариу өгч буцаах, зарим тохиолдолд хуулийн шаардлага хангуулах арга хэмжээг авахаар журамлах нь Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүдэд зохиомол ачаалал үүсэхээс урьдчилан сэргийлэх ач холбогдолтой тул хуулийн төсөлд тусгалаа.

Маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой зохицуулалтыг нарийвчлан зохицуулах, түүнчлэн Цэцийн хяналтын онцлогтой уялдуулан Цэцийн хуралдааныг бичгэн хэлбэрээр зонхилон явуулах, онцгой тохиолдолд болон хүсэлтийг шийдвэрлэх Цэцийн хуралдааныг зөвлөлдөх хэлбэрээр явуулдаг болсноор онолын шүүх болох нөхцөл хангагдана гэж үзэж байна.

Цэц дүгнэлтээ ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор Улсын Их Хуралд хүргүүлэх, богино хугацаанд тогтоолоо бичиж эцэслэх шаардлага тавигддаг нь Цэцийн шийдвэрт үндэслэл дэлгэрэнгүй бичих боломжийг хязгаарладаг. Иймд Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг онолын түвшинд, ойлгомжтой, үндэслэл сайтай гаргах, үндэслэлээ бичгээр дэлгэрэнгүй тайлбарлах шаардлагын үүднээс хуралдаан дууссанаас хойш хоёр сарын дотор Цэцийн шийдвэрийг эцэслэн бичиж, ёсчлох, улмаар тодорхой хугацаанд нийтэд мэдээлэх, нийтлэх, эмхэтгэж хэвлэхээр хуульчлав.

Маргааны оролцогчдын эрх зүйн байдлыг тодорхой болгох, эрх үүргийг тусгайлан хуульчлах, Үндсэн хуулийн цэцийг үл хүндэтгэсэн, хуралдааны дэг зөрчсөн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг тусгав.

Дөрөв.Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын Үндсэн хууль болон бусад хуультай хэрхэн уялдах, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилгоор цаашид шинээр боловсруулах буюу нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, хүчингүй болгох хуулийн талаарх санал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлтэй холбогдуулан Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг боловсруулна.

ДЭЛГЭРЭНГҮЙ ТАНИЛЦУУЛГА

*Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан
хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн
шинэчилсэн найруулгын төслийн
талаар*

Нэг.Хуулийн төсөл боловсруулах болсон үндэслэл, шаардлага

Монгол Улс чөлөөт нийгмийн шинэ тогтолцоонд шилжиж анхны ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийг 1992 онд батлан гаргахдаа Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болгон, Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах, маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий Үндсэн Хуулийн шүүхийг Үндсэн хуулийн цэц нэртэй байгуулсан нь дэлхийн ардчилсан олон улсын түгээмэл чиг хандлагад нийцсэн алхам болсон.

Үндсэн хуулийн хяналтын гол зорилго бол төрийн байгууллагын дур зоргын шийдвэрээс иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, төрийн бүхий л шатанд Үндсэн хуулийн дэг журмыг хангуулж, хууль дээдлэх ёсыг бэхжүүлэхэд оршиж байдаг бөгөөд дэлхий дахинд Үндсэн хуульд ёсны төлөвшилд Үндсэн хуулийн хяналтын байгууллагын үүрэг оролцоо нэн тэргүүнд тавигддаг гэж үздэг.

Монгол Улсын Их Хурлаас Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай 36 зүйлтэй хуулийг 1997 оны 5 дугаар сарын 01-ний өдөр баталж өнгөрсөн хугацаанд 6 удаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулаад байна.

Монгол Улсын тухайд өмнө нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд хяналт тавьж, Үндсэн хуулийн маргаан шийдвэрлэж ирсэн практик туршлага, энэ талаарх онолын суурь болон харьцуулсан судалгаа хангалттай хийгдэж байгаагүй үед уг хууль батлагдсан. Үүнтэй холбоотой хуулиар зохицуулбал зохих зарим харилцааг зохицуулалтгүй орхигдуулсан болон чиг үүргийн давхардал, хийдэл, Үндсэн хууль хэрэглэх явцад гарсан зөрчил, Үндсэн хуулийн шүүх мөн, биш болох тухай маргаан, үл ойлголцол нь энэ институцийн чиг үүргийг илүү тодорхой, Үндсэн хуулийн шүүх болох талруу илүү бодитой шийдэл хийх шаардлага үүсгэж байна.

Иймд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийг дэлхийн бусад улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн нийтлэг жишигт ойртуулах, үндсэн хуулийн эрх зүйн маргааныг Үндсэн хуулийнхаа үзэл баримтлалд нийцүүлэн онолын түвшинд, хараат бус, шударга, бодитой шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, баталгааг бүрдүүлэх үүднээс Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийг шинэчлэн найруулах шаардлагатай гэж үзлээ.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дүгээр тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр"-ийн Засаглалын бодлого бүлгийн "Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл" хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад "Монгол Улсын Үндсэн

хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно" гэж, Монгол Улсын Их Хурлын 2021оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан "Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл"-ийн 84, 85-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай /Шинэчилсэн найруулга/, хуулийн төслийг боловсруулж Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлэхээр заасан.

Мөн Монгол Улсын Засгийн газрын 2024-2028 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 4.1.1.1 дэх хэсэгт "Иргэний үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх, эрх мэдэл хуваарилалтын хяналт, тэнцлийг хангуулах чиглэлээр Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг тодотгоно" гэж заасан төдийгүй Монгол Улсын Их Хурлаас 2024 оны 11 сарын 15-ны өдөр баталсан "Монгол Улсын Их Хурлын 2024-2028 оны стратеги төлөвлөгөө"-ний стратегийн зорилго 1-д "Монгол Улсын Их Хурал хүн төвт, хүний эрх, эрх чөлөөг дээдэлсэн үзэл санааг төгөлдөржүүлнэ" гэж заасан бий.

Хуулийн төслийг боловсруулахдаа Үндсэн хуулийн цэц иргэний үндсэн эрхийн баталгаа болж иргэдийн өргөдлөөр Үндсэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэх бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх, түүнчлэн өргөдөлд тавих шалгуурыг нарийвчлан тусгах, Үндсэн хуулийн хяналтыг үр нөлөөтэй хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлэх үүднээс Улсын Их Хуралд тодорхой асуудлаар цөөнх болсон гишүүд Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж, хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцээгүй, түүнчлэн эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн буюу түүнийг огцруулах, эгүүлэн татах үндэслэлтэй гэж үзвэл хүсэлт гаргаж болох болон Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх, маргаантай асуудлыг хянан үзэхтэй холбоотой харилцааг нарийвчлан зохицууллаа.

Хоёр.Хуулийн төслийн ерөнхий бүтэц, зохицуулах харилцаа, хамрах хүрээ

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төслийн гол өөрчлөлт Үндсэн хуулийн цэц үндсэн эрхийн маргааныг иргэдийн өргөдлийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хүсэлтээр мөн эрх мэдэл хуваарилалтын маргааныг Үндсэн хуульд заасан эрх мэдэл хуваарилалтын оролцогчдын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахаар боловсрууллаа.

Нэгдүгээр бүлэгт, нийтлэг үндэслэлийн талаар буюу хуулийн зорилго, нэр томъёоны тодорхойлолт, маргаан хянан шийдвэрлэх хүрээ, маргаан хянан шийдвэрлэх хугацаа, тоолох зохицуулалт, маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбогдон гарах зардлыг хэрхэн шийдвэрлэх талаар тусгалаа.

Хоёрдугаар бүлэгт, маргаан хянан шийдвэрлэх зарчмын талаар буюу хараат бус байх, хамтын, ил тод байх, тэгш эрхийг хангах, цэц өөрөө нотлох, маргаан хянан шийдвэрлэх хэл, бичиг, хуралдааныг биечлэн, тасралтгүй явуулах талаар тусгасан.

Гуравдугаар бүлэгт, цэцэд хандах хэлбэр, хугацаа, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтэд тавих шаардлага, хүлээн авах зохицуулалт, цахим бүртгэлийн талаарх зохицуулалтыг тусгалаа.

Дөрөвдүгээр бүлэгт, маргааны оролцогчийн эрх зүйн байдлын талаар буюу маргааны оролцогч, үндсэн оролцогчийн эрх, үүрэг, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд төлөөлөх, өмгөөлөгч, гэрч, шинжээч, орчуулагч, хэлмэрч, хуралдааны нарийн бичгийн даргын эрх зүйн байдлын талаар тусгалаа.

Тавдугаар бүлэгт, маргаан хянан шийдвэрлэх нийтлэг журмын талаар буюу маргаан хянан шийдвэрлэх үндэслэл, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт маргааныг хуваарилах болон холбогдох бусад журам, хянан шийдвэрлэхэд бусад байгууллага дэмжлэг үзүүлэх, цэцийн даалгаврыг биелүүлэх, маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх зохицуулалт, маргааныг хэрэгсэхгүй болгох, аман хуралдааны тэмдэглэлийн талаар тусгалаа.

Зургадугаар бүлэгт, маргаан хянан шийдвэрлэх зохион байгуулалт, хуралдааны хэлбэр, бага, дунд, их суудлын нарийвчилсан зохицуулалт болон маргааныг хуралдаанаар хэлэлцүүлэх бэлтгэл хангах, аман хуралдааны дараалал, хуралдаанд хүрэлцэн ирээгүйн үр дагавар, зөвлөлдөх хуралдаан, цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хуралд оруулах болон маргааныг эцэслэн шийдвэрлэх зохицуулалтыг тусгалаа.

Долдугаар бүлэгт, цэцийн шийдвэр гаргах, түүнийг мэдээлэх талаар буюу маргааныг зөвлөлдөх хурлаар хэлэлцэх, цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг хэлэлцэн тогтоох, цэцийн шийдвэрийн бүтэц, цэцийн шийдвэрийг биелүүлэх, нийтлэх журам, цэцийн шийдвэрийн үр дагаврын талаар болон түр түдгэлзүүлэх зохицуулалтын талаар тусгалаа.

Наймдугаар бүлэгт, тусгай журмын зохицуулалт буюу хууль, бусад шийдвэрт холбогдох маргаантай асуудал, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр үүссэн маргаантай асуудал, албан тушаалтанд холбогдох маргаантай асуудал, үндсэн эрхийн маргаан, сонгох сонгогдох үндсэн эрхийн маргаан, эрх мэдэл хуваарилалт хоорондын маргаан, ард нийтийн санал асуулга, сонгуульд холбогдох маргаантай асуудлын талаарх тусгай журмын зохицуулалтыг тусгалаа.

Есдүгээр бүлэгт бусад зохицуулалтын талаар буюу хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага, хууль хүчин төгөлдөр болох зохицуулалтыг тусгасан болно.

Гурав.Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа үүсэж болох эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн үр дагавар

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн төсөл батлагдсанаар дараах зарчмын шинэлэг зохицуулалт орж, холбогдох эрх зүй, эдийн засаг, нийгэм соёлын үр дагавар үүснэ гэж үзэж байна. Үүнд:

Үндсэн хуулийн Жаран дөрөв, Жаран зургадугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны хүрээнд "Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих", Үндсэн хууль зөрчсөн маргааныг хянан шийдвэрлэх чиг үүргээ Цэц нь иргэнээс ирүүлсэн "үндсэн эрх" зөрчигдсөн тухай өргөдлийг хүлээн авч шийдвэрлэх зохицуулалтыг тусгалаа. Ингэснээр Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийг тодорхой тохиолдолд хэрэглэж Монгол Улсын Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд заасан хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгмийн баталгааг дээшлүүлэх нөхцөл бүрдэнэ.

Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн дэлхий нийтийн чиг хандлагын хүрээнд "өргөдөлд" тавигддаг шалгуурыг нарийвчлан тусгалаа. Тухайлбал, иргэн Цэцэд хандахын өмнө эрх сэргээх, хамгаалах шүүхийн болон бусад арга замыг гүйцээсэн байх нарийвчилсан шаардлагыг тогтоосон нь Үндсэн хуулийн цэцэд хүн бүр хандах зохиомол ачааллаас хамгаалах үр дүнтэй төдийгүй, Үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлэх боломжийг нээж, бусад улсын нийтлэг хандлагатай уялдсан зохицуулалт болно.

Цэц нь Үндсэн хуулийн шүүх болохын хувьд хянан шийдвэрлэх маргааны агуулгыг "хамаарлын зарчмын" хүрээнд томъёоллоо. Ингэснээр өргөдөл, хүсэлтийн шаардлага, хүрээ хязгаарыг тодорхой тогтоож, өөрийн чиг үүрэгт үл хамаарах асуудлаар Цэцэд хандах боломжгүй байхаар зохицууллаа.

Одоо мөрдөж буй хууль тогтоомжийн дагуу Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх тухай асуудлаар Улсын Их Хурал Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах эрхтэй хэдий ч түүхэндээ өнгөрсөн жил нэг л удаа хандсан байна. Иймд ардчилсан зарчмыг хангах, Үндсэн хуулийн хяналтыг үр нөлөөтэй хэрэгжүүлэх боломжийг бүрдүүлэх үүднээс Улсын Их Хурлын тодорхой тооны гишүүн Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж, хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, түүнчлэн эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн буюу түүнийг огцруулах, эгүүлэн татах Үндсэн хуулийн үндэслэлтэй эсэх маргаантай асуудлаар хүсэлт гаргаж болохоор тусгав. Ингэснээр Үндсэн хуулийн хяналтыг Улсын Их Хурлын гишүүд дэмжин хэрэгжүүлэх нөхцөл бүрэн утгаараа бүрдэхийн сацуу Үндсэн хуульд заасан ардчилсан ёс, хууль дээдлэх ёс харилцан тэнцвэртэй хэрэгжих нөхцөл бүрдэнэ.

Үндсэн хуулийн цэцэд ирсэн аливаа өргөдөл, мэдээллийн талаарх урьдчилсан хяналтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд гүйцэтгэдэг жишиг бусад улс оронд тогтсон бөгөөд энэ нь Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээллийн анхны буюу хэлбэрийн шалгалтыг Тамгын газар, Ерөнхий бүртгэлийн хүрээнд шалгаж, хуулийн шаардлага хангаагүй асуудалд бүртгэгч /хуульч/ нар хариу өгч буцаах, зарим тохиолдолд хуулийн шаардлага хангуулах арга хэмжээг авахаар журамлах нь Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүдэд зохиомол ачаалал үүсэхээс урьдчилан сэргийлэх ач холбогдолтой тул хуулийн төсөлд тусгалаа.

Бусад улсын туршлагыг судлан үзэхэд ихэнх тохиолдолд маргаан үүсгэх эсэх асуудлыг 3-5 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдвэрлэдэг бөгөөд санал нэгтэй татгалзсанаас бусад тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцдог зохицуулалт нийтлэг байна.

Иймд өргөдөлийг нэг гишүүн урьдчилан шалгаж маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэх эсэх асуудлыг дангаараа шийдвэрлэж байгаа одоогийн зохицуулалтыг өөрчлөн 3 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй Бага суудал маргаан үүсгэх эсэхийг олонхоороо шийдвэрлэдэг болсноор Үндсэн хуулийн хяналтад тодорхой үр дүн гарна гэж үзэж байна.

Үндсэн эрхийн маргааны нэг тал нь иргэн, нөгөө тал нь төрийн байгууллага, албан тушаалтан байдаг тул нотлох баримтыг гаргах, бүрдүүлэхэд учирч болох саад бэрхшээлийг арилгах үүднээс нотлох баримттай холбоотой зохицуулалтыг илүү тодорхой болгох, "шүүх нотлох зарчим"-ын агуулгыг Цэцийн онцлогт нийцүүлэн томьёолсноор иргэдэд үүсдэг хүндрэл, бэрхшээлийг шийдвэрлэнэ.

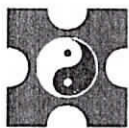
Маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой зохицуулалтыг нарийвчлан зохицуулах, түүнчлэн Цэцийн хяналтын онцлогтой уялдуулан Цэцийн хуралдааныг бичгэн хэлбэрээр зонхилон явуулах, онцгой тохиолдолд болон хүсэлтийг шийдвэрлэх Цэцийн хуралдааныг зөвлөлдөх хэлбэрээр явуулдаг болсноор онолын шүүх болох нөхцөл хангагдана гэж үзэж байна.

Цэц дүгнэлтээ ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор Улсын Их Хуралд хүргүүлэх, богино хугацаанд тогтоолоо бичиж эцэслэх шаардлага тавигддаг нь Цэцийн шийдвэрт үндэслэл дэлгэрэнгүй бичих боломжийг хязгаарладаг. Иймд Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн үндэслэлийг онолын түвшинд, ойлгомжтой, үндэслэл сайтай гаргах, үндэслэлээ бичгээр дэлгэрэнгүй тайлбарлах шаардлагын үүднээс хуралдаан дууссанаас хойш хоёр сарын дотор Цэцийн шийдвэрийг эцэслэн бичиж, ёсчлох, улмаар тодорхой хугацаанд нийтэд мэдээлэх, нийтлэх, эмхэтгэж хэвлэхээр хуульчлав.

Маргааны оролцогчдын эрх зүйн байдлыг тодорхой болгох, эрх үүргийг тусгайлан хуульчлах, Үндсэн хуулийн цэцийг үл хүндэтгэсэн, хуралдааны дэг зөрчсөн этгээдэд хүлээлгэх хариуцлагыг тусгав.

Дөрөв.Хуулийн төсөл нь Монгол Улсын Үндсэн хууль болон бусад хуультай хэрхэн уялдах, түүнийг хэрэгжүүлэх зорилгоор цаашид шинээр боловсруулах буюу нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, хүчингүй болгох хуулийн талаарх санал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн төсөлтэй холбогдуулан Монгол Улсын Их Хурлын чуулганы хуралдааны дэгийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг боловсруулна.

**ХУУЛЬ ЗҮЙН
ҮНДЭСНИЙ ХҮРЭЭЛЭН**

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД
МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ АЖИЛЛАГААНЫ ТУХАЙ
ХУУЛИЙН ЗАРИМ ЗҮЙЛ, ЗААЛТЫН ХЭРЭГЖИЛТИЙН
ҮР ДАГАВРЫН ҮНЭЛГЭЭ**

2023

СУДАЛГААНЫ ТАЙЛАН

Улаанбаатар хот

Судалгааг удирдсан:

Х.Эрдэм-Ундрах

Хууль зүйн үндэсний хүрээлэнгийн захирал,
хууль зүйн ухааны доктор (Dr.jur)

Судалгааг гүйцэтгэсэн:

М.Түвшинжаргал

Хууль зүйн үндэсний хүрээлэнгийн
Эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга,
хууль зүйн ухааны доктор (Ph.D)

Б.Энх-Амгалан

Эрдэм шинжилгээний ахлах ажилтан

О.Түвшинсанаа

Эрдэм шинжилгээний ажилтан

Э.Сэлэнгэ

Эрдэм шинжилгээний ажилтан

АГУУЛГА

ТОВЧЛОЛ	3
УДИРТГАЛ	4
НЭГ. ТӨЛӨВЛӨХ ҮЕ ШАТ	5
1.1 Үнэлгээ хийх шалтгаан	5
1.2 Үнэлгээ хийх хүрээ	8
1.3 Үнэлгээ хийх шалгуур үзүүлэлт	10
1.4 Үнэлгээний харьцуулах хэлбэр	10
1.5 Шалгуур үзүүлэлтийг томъёолох	11
1.6 Мэдээлэл цуглуулах аргыг сонгох	12
ХОЁР. ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ ҮЕ ШАТ	13
ГУРАВ. ҮНЭЛЭХ ҮЕ ШАТ	15
3.1 Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ- Тулгамдсан асуудал	16
3.2 Цэцэд хандах арга, хэлбэр-Тулгамдсан асуудал	20
3.3 Цэцэд маргаан үүсгэх ажиллагаа- Тулгамдсан асуудал	23
3.4 Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн- Тулгамдсан асуудал	26
3.5 Хэргийн харьяалал тогтоох Цэцийн оролцоо- Тулгамдсан асуудал	29
ДӨРӨВ. ДҮГНЭЛТ, ЗӨВЛӨМЖ	31
ЭХ СУРВАЛЖ	35

ТОВЧЛОЛ

ҮХЦМХШтХ	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хууль
ИТБАТГӨГШтХ	Иргэдээс төрийн байгууллага, албан тушаалтанд гаргасан өргөдөл, гомдлыг шийдвэрлэх тухай хууль
УИХ	Улсын Их Хурал
ЗГ	Засгийн газар

УДИРТГАЛ

Хууль тогтоомжийн тухай хуулийн дагуу, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн үр дагаварт Засгийн газрын 2016 оны 59 дүгээр тогтоолын 6 дугаар хавсралтаар баталсан “Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлал”-ын дагуу үнэлгээ хийв.

Энэхүү ажлын зорилго нь хуулийн хэрэгжилтийн явц дахь ололтыг бататгахын зэрэгцээ хуулийг хэрэгжүүлснээр гарч буй хүндрэл, бэрхшээлтэй асуудал, нийгэмд үзүүлж буй эерэг, сөрөг байдлыг илрүүлэн, тодорхой шалгуур үзүүлэлтэд үндэслэн дүгнэлт гаргах, цаашид зохистой, үр дүнтэй хэрэгжүүлэх боломжит хувилбарыг тодорхойлж, зөвлөмж боловсруулахад оршино.

Хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх ажил нь төлөвлөх, хэрэгжүүлэх, үнэлэх гэсэн үндсэн гурван үе шатаас бүрдсэн болно.

НЭГ. ТӨЛӨВЛӨХ ҮЕ ШАТ

Төлөвлөх үе шатны зорилго нь үнэлгээ хийх хүрээг тогтоож, түүнд тохирсон шалгуур үзүүлэлтийг тодорхойлоход чиглэнэ. Энэ үе шатанд дараах арга хэмжээг авч хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- Үнэлгээ хийх шалтгааныг тодорхойлох;
- Үнэлгээ хийх хүрээг тогтоох;
- Шалгуур үзүүлэлтийг сонгож тогтоох;
- Харьцуулах хэлбэрийг сонгох;
- Шалгуур үзүүлэлтийг томъёолох;
- Мэдээлэл цуглуулах аргыг сонгох.

1.1 Үнэлгээ хийх шалтгаан

Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлалд заасны дагуу хууль тогтоомж нь тухайн харилцааг зохицуулж чадаж байгаа эсэх болон тухайн хууль тогтоомжийн нийгэмд үзүүлж байгаа эерэг, сөрөг нөлөөллийг илрүүлэхийн тулд үнэлгээний ажлыг эхлэхээс өмнө үнэлгээ хийх шалтгааныг тодорхойлно.

Монгол Улс 1992 онд анхны ардчилсан Үндсэн хуулиа баталж, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах, иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, түүний биелэлтэд дээд хяналт тавих чиг үүрэг бүхий үндсэн хуулийн шүүх(Үндсэн хуулийн цэц) байгуулсан. Улмаар 1992 онд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, 1997 онд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийг баталснаар Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг зохицуулж байна. Эдгээр хуульд хэд хэдэн удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон боловч Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, суурь зарчим, нийгмийн хөгжлийн чиг хандлага, эрх зүйн шинэтгэлийн үйл явцтай уялдсан дорвитой өөрчлөлт хийгдэлгүй өдий хүрсэн.

Гэсэн хэдий ч хууль хэрэгжүүлэх явцад үүссэн хүндрэл, бэрхшээл, хийдэл, зөрчлийг даван туулах, зохистой шийдлийн хувилбар тодорхойлоход анхаарч Эрх зүйн шинэтгэлийн хөтөлбөр, Хүний эрхийг хангах үндэсний хөтөлбөр зэрэг бодлогын баримт бичигт Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох, үр нөлөөг дээшлүүлэхэд чиглэсэн зорилт, арга хэмжээг тусгаж, хэрэгжүүлэхэд хүчин чармайлт гаргасан. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн бодлого, үйл ажиллагааны болон Монгол Улсын Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, Монгол Улсын хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох үндсэн чиглэлд Цэцийн тухай хууль тогтоомжийг удаа дараа тусгаж, холбогдох арга хэмжээг хэрэгжүүлжээ.

Тухайлбал, Эрх зүйн шинэтгэлийн хөтөлбөрт “Үндсэн хуулийн хүрээнд төрийн байгууллагуудын бүрэн эрх, харилцан ажиллагааг хангах эрх зүйн үндсийг боловсронгуй болгох” арга хэмжээг тусгасан бөгөөд 2008 онд энэ хүрээний хэрэгжилтийг дүгнэхдээ “УИХ, Засгийн газар, Ерөнхийлөгч, Шүүх, Прокурор, Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, шинэчлэх, Яам, Агентлагийн тухай, Захиргааны шүүх байгуулах тухай

хуулийг шинээр батлан гаргах зэрэг арга хэмжээ авсан боловч эдгээр байгууллагын харилцан ажиллагаанд *бэрхшээл тохиолдсон хэвээр байна*¹ хэмээн онцолсон.

Үүний дараа 2016 онд дүгнэхдээ, 2008 онд Монгол Улсын Эрх зүйн шинэтгэлийн хөтөлбөрт хяналт, шинжилгээ, үнэлгээ хийгдсэнээс хойш тус хөтөлбөрийн “Үндсэн хуулийн хүрээнд төрийн байгууллагуудын бүрэн эрх, харилцан ажиллагааг хангах эрх зүйн үндсийг боловсронгуй болгох” арга хэмжээ *хангалтгүй хэрэгжсэн* гэж үзээд, үүнд олон хүчин зүйл шалтгаалсан бөгөөд 2000 онд хийгдсэн Үндсэн хуулийн нэмэлт өөрчлөлтөөр холбогдох заалтуудыг хүчингүй болгосон нь үндсэн хүчин зүйл болсон² гэж дүгнэсэн байна.

2016 онд хийсэн “Эрх зүйн шинэтгэлийн бодлогын баримт бичиг боловсруулахад дэмжлэг үзүүлэх нь” сэдэвт судалгааны тайланд, ... Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагаа, чиг үүргийн хэрэгжилт ямар байгааг дүгнэхдээ, одоог хүртэл хууль тогтоомжид холбогдох өөрчлөлт тусгагдаагүй байгааг дурдаад, тухайлбал, Үндсэн хуулийн цэц үндсэн эрхийг хамгаалах буюу үндсэн эрхийг шууд үйлчлэх эрх зүй болох талаар дараах дүгнэлт³-ийг онцолжээ. Үүнд:

“...иргэн хүний үндсэн эрх зөрчигдвөл түүнийг Үндсэн хуулийн цэц Үндсэн хуулийн нэрийн өмнөөс сэргээх боломж хараахан бүрдээгүй байна. Иймд Үндсэн хуулийн “Хүний эрх” бүлгийн хэрэгжилт бодит байдалд хамгаалалтгүй орхигджээ...

...Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх асуудалд шүүхийн шийдвэр хамаардаггүй байна... Ингэснээрээ Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц төрийн гурван бус, хоёр эрх мэдлийн шийдвэрийг хянадаг. Үндсэн хуулийн шүүх Монголд байгуулагдан Үндсэн хуулийг хэрэглэн цэцийн шийдвэр гаргаж байгаагаараа Үндсэн хуулийг бусад хуулийн адил шууд хэрэгждэг /үйлчилдэг/ эрх зүй болгох үндэс суурь тавигдсан. Гэсэн ч Үндсэн хуульд заасан үндсэн эрх нь зөрчигдсөн хүн цэцэд хандах эрх зүйн орчин бүрдээгүй, иргэн хүн хуульд заасан цөөн тооны объектыг л Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг хянуулахаар, өөрөөр хэлбэл, өөрт нь хамааралгүй асуудлаар цэцэд хандах эрхтэй байгаа нь үндсэн эрхийг шууд үйлчлэх шинж чанаргүй болгож байна...

Иймээс Үндсэн хуулийн цэцэд Үндсэн хуулийг бүхэлд нь шүүхийн журмаар хэрэглэн маргааныг эцэслэн шийдвэрлэх боломжийг олгож, Үндсэн хуулийг “шууд үйлчилдэг эрх зүй” хэмээх категорид ойртуулах шаардлагатай. Түүнчлэн Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн Үндсэн хуульд тавих дээд хяналтыг цаашид боловсронгуй болгон иргэний нийгэмд иргэн хүн үндсэн эрхээ хамгаалуулах боломжийг олгоход анхаарч хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох шаардлагатай.”

Түүнчлэн “Эрх зүйн шинэтгэлийн бодлогын баримт бичиг боловсруулахад дэмжлэг үзүүлэх нь” сэдэвт судалгаагаар, эрх зүйн шинэтгэлийн цаашдын зорилт, чиглэл, арга хэмжээний талаар байгууллага, эрдэмтэн судлаач, мэргэжилтнүүд, иргэд, олон нийтээс санал авах, тэдгээрийн оролцоог хангах хандлага баримталж ажилласан. Тухайлбал, Монгол Улсад эрх зүйн шинэтгэлийг гүнзгийрүүлэх, хууль

¹ Эрх зүйн шинэтгэлийн хөтөлбөрийн хяналт, шинжилгээ, үнэлгээний тайлан, Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн, 2008, 62 дахь тал.

² “Эрх зүйн шинэтгэлийн бодлогын баримт бичгийг боловсронгуй болгоход дэмжлэг үзүүлэх нь” судалгааны үндсэн тайлан, Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн, 2016, 21 дэх тал.

³ Мөн тэнд, 70-71 дэх тал.

зүйн сургалтын тогтолцоог боловсронгуй болгох чиглэлээр Монгол Улсын их сургуулийн Хууль зүйн сургуулийн багш, судлаачид санал, зөвлөмж өгсөн. Үүний Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийг боловсронгуй болгох хүрээний зөвлөмжийн үндэслэлээс Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуульд холбогдох хэсгийг тодруулбал:

“...Цэцэд хандаж хүсэлт гаргах этгээдийн хүрээг тодорхойлохдоо хамаарлын зарчмыг баримтлах. Хүсэлт гаргагч нь аль ч маргаантай асуудлаар биш харин тухай маргаантай асуудлаар ашиг сонирхол нь хөндөгдсөн эсхүл ажил үүргийн шугамаар тухайн маргаантай асуудлыг шийдвэрлүүлэх зүй ёсны үндэслэл байгаа тохиолдолд Цэцэд хүсэлт гаргахаар зохицуулах; Хүсэлт гаргагчаас Цэцэд гаргасан хүсэлтийн зүйл болсон маргаантай асуудлыг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг тодорхой зохицуулах; Иргэний өргөдөл, түүгээр үүсгэсэн үндсэн эрхийн маргаан, /үндсэн эрхийн тодорхой зөрчил/-ыг хянан шийдвэрлэх журмыг тодорхой болгож заах; иргэний мэдээлэл, түүний агуулга, ач холбогдлын талаарх зохицуулалтыг шинэчлэх. “Мэдээлэл” гэж маргааныг хянан шийдвэрлэхэд туслах зорилгоор тухайн маргаантай холбоотой асуудлаар маргааны тал биш иргэнээс Цэцэд бичгээр гаргаж өгсөн тайлбарыг ойлгоно гэж заах; Цэцийн харъяаллын бүх маргааныг хянан шийдвэрлэхэд мөрдөх ерөнхий журам болон тухайн маргааны онцлогтой уялдсан тус тусын тусгай журмыг тодорхойлох” санал багтжээ.

“Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ” сэдэвт хамтын бүтээлд “Хүний эрхийг хангах үндэсний механизм бүрэлдэн тогтож байна. Гэхдээ Үндсэн хуулийн цэц хүний эрхийн тодорхой зөрчлийн тухай иргэний гомдлыг хүлээн авч шийдвэрлэдэггүй ... зэргээс болж хүний эрхийн тулгамдсан асуудлууд олон жил амь бөхтэй зууралдсаар байна”⁴ хэмээн Үндсэн хуулийн цэц хүний эрхийг хамгаалах механизмын гол бүрэлдэхүүн болохыг цохон тэмдэглэсэн.

Үндсэн хуулийн цэцийн болон Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн зохицуулалт, хэрэгжилтийн талаарх үндэсний эрх зүйн онол, практикийн болон харьцуулсан судалгаа нэлээд сайн хийгдсэн бөгөөд судалгааны үр дүнг хэлэлцэх, зөвлөлдөх ажиллагаа өрнөж, олон нийтэд түгээн дэлгэрүүлэх хандлага сайжирсан байгааг онцлох нь зүйтэй.

Ийнхүү хууль тогтоомжид өөрчлөлт ороогүйтэй холбоотойгоор, өмнө хийгдсэн судалгааны эх сурвалжид дурдсан үр дүн өөрчлөгдөөгүй хэвээр байгаа нөхцөл байдал нь Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд дахин үнэлгээ хийх хэрэгцээ, шаардлагыг илтгэнэ.

Монгол Улсын Их Хурлын 2020 оны 24 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын Засгийн газрын 2020-2024 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр”-ийн **Засаглалын бодлого** гэсэн дөрөв дэх бүлгийн “Хараат бус, бие даасан шүүх, хүний эрхийг

⁴ Ч.Энхбаатар, Том Гинсбург, П.Амаржаргал, М.Батчимэг, Ц.Даваадулам, О.Мөнхсайхан, Д.Солонго, Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ (УБ: Монгол Улсын Их Хурал, Нэгдсэн Үндэсний байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөр, 2016), 69 дэх тал.

дээдэлсэн эрх зүйн шинэтгэл” хэсгийн 4.4.2 дахь заалтад “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн хараат бус, бие даасан, ил тод байдлыг хангаж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль, эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгож Үндсэн хуульт ёс, хууль дээдлэх ёс, хүний эрхийг хангах тогтолцоог боловсронгуй болгоно.” гэж тусгасан байна.

Түүнчлэн Монгол Улсын Их Хурлын 2021 оны 12 дугаар тогтоолоор баталсан “Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл”-ийн 84 болон 85-д Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/ ба Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль/Шинэчилсэн найруулга/ -ийн төслийг тус тус тусгасан. Уг үндсэн чиглэлд эдгээр хуулийн төслийг боловсруулах үндэслэл, зохицуулах харилцааны агуулгыг “Үндсэн хуулийн цэцийг хараат бус, бие даасан, мэргэжлийн өндөр ур чадвар бүхий түвшинд ажиллах боломжийг бүрдүүлэх, Цэцэд хандан гомдол, мэдээлэл, хүсэлт гаргах хүрээ хязгаарыг тодорхой болгох, Цэцийг олон улсын жишгийн дагуу шүүхийн хэлбэрээр хөгжих эрх зүйн орчныг бий болгох; Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль нь хэт ерөнхий, агуулгын хувьд Монгол Улсын Үндсэн хууль болон Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуультай давхардсан зохицуулалт агуулсан, маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулиар зайлшгүй зохицуулах зарим харилцааг зохицуулаагүйгээс Цэцийн дүгнэлт, шийдвэрт нөлөөлж байгааг өөрчлөх, Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дэгийг нарийвчлан зохицуулах” хэмээн тодорхойлжээ.

Иймд Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах болон хүний үндсэн эрхийг хамгаалах чиг үүрэгт нь нийцүүлэн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг улам бүр нарийвчлан, шударга, үр нөлөөтэй явагдахаар зохицуулах хэрэгцээ, шаардлагад үндэслэн, одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж буй хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх замаар практикт тулгамдаж буй хүндрэл, бэрхшээлийг тодруулан, шийдвэрлэх бодлогын хувилбар бүхий судалгаагаар дэмжлэг үзүүлэх нь зүйтэй гэж үзэв.

1.2 Үнэлгээ хийх хүрээ

Үнэлгээний хүрээг тогтоох ажиллагаа нь хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаврыг судлах явцад агуулгын хувьд чухал ач холбогдолтой, нөлөөлөл үзүүлэх хамгийн гол зохицуулалтыг тодорхойлоход чиглэдэг.

Тус хуулийн 51.4 дэх хэсэгт “Хууль тогтоомжийн зохицуулах харилцааны онцлог, асуудлаас хамааран хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээ хийхдээ хууль тогтоомжид бүхэлд нь, эсхүл түүний зарим зүйл, хэсэг, заалтыг сонгож болно” гэж заасны дагуу Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн үр дагаврыг үнэлсэн болно.

Ингэхдээ үнэлгээ хийх болсон шалтгаануудтай харилцан уялдаа, хамааралтай байдлыг харгалзаж, хуулийн хэрэгжилтэд гарч буй эерэг, сөрөг нөхцөл байдал, хүндрэл бэрхшээл, тулгамдсан асуудал, үр дагавар бүхий харилцаатай холбогдсон зохицуулалтыг сонгох учиртай. Үүнд “Монгол Улсын хууль тогтоомжийг 2024 он хүртэл боловсронгуй болгох үндсэн чиглэл”-ийн 85-д тодорхойлсон Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-ийн төсөл боловсруулах үндэслэл, зохицуулах харилцааны агуулгыг голлох зарчим баримтлав.

Түүнчлэн энэхүү бодлогын шинжлэх ухааны үндэслэл болсон Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онол, практикийг хөндсөн эрдэмтдийн бүтээл, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг судалсан ажлын тайлан, эрдэм шинжилгээний бага хурал, хэлэлцүүлэг зэрэг олон нийтийн зөвлөлдөх ажиллагааны үр дүн, илтгэл, нийтлэл зэрэг эх сурвалжийг судалж, үнэлгээ хийх хүрээ тогтооход ашигласан.

Үүний үр дүнд, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн дараах зохицуулалтыг үнэлгээ хийх хүрээнд хамруулав. Үүнд:

№	Үнэлгээ хийх хуулийн зүйл, заалт	Зохицуулалтын агуулга
1	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 14 дүгээр зүйл. Хэргийн харьяалал тогтоох	Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ.
2	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 15 дугаар зүйл. Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ	15.1.Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ. 15.3.Цэц маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зөвхөн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтээр үүсгэн явуулна.
3	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 16 дугаар зүйл.Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргах	16.1.Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар өргөдөл, мэдээллийг иргэд; хүсэлтийг Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурал, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор гаргах эрхтэй.
4	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйл.Цэцэд	21.2.Үндсэн хууль зөрчсөн тухай иргэнээс гаргасан өргөдөл, мэдээллийг хүлээн авсан гишүүн анхны шалгалтыг 14 хоногийн дотор хийж маргаан үүсгэх эсэхийг өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэнэ.

	өргөдөл, мэдээлэл	
	хүсэлтийг хүлээн авах	
5	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйл.Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн	3.2.Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бага суудал 3, дунд суудал 5, их суудал 7-9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байна.

1.3 Үнэлгээ хийх шалгуур үзүүлэлт

Аргачлалын 3 дугаар зүйлийн 3.4-т Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаврыг тодорхойлоход сонгох шалгуур үзүүлэлтүүдийн жагсаалтыг тусгасан. Үнэлгээ хийх асуудал тодорхой болсон үед тодорхой 1 шалгуур үзүүлэлтийг сонгон авах бөгөөд зөвхөн 1 шалгуур үзүүлэлтээр тухайн асуудалд бүрэн үнэлэлт өгөх боломжгүй тохиолдолд 2 болон түүнээс дээш шалгуур үзүүлэлтийг сонгох боломжтой.

Аргачлалд дурдсан шалгуур үзүүлэлтээс уг аргачлалын 3.4.1-д заасан “зорилгод хүрсэн түвшин” болон “3.4.5-д заасан “практикт нийцэж байгаа байдал” шалгуур үзүүлэлтийг сонгов. Энэхүү шалгуур үзүүлэлтийн хүрээнд, тухайн зохицуулалтын хэрэгжилт түүний эерэг, сөрөг үр дагавар болон хэрэгжүүлэхэд хүндрэл, бэрхшээл гарч байгаа эсэхийг тодорхойлно. “Зорилгод хүрсэн түвшин” шалгуур үзүүлэлтээр тухайн хууль тогтоомж хэрэгжиж эхэлснээс хойших хугацаанд хуулийн зорилго, зорилтдоо хүрсэн эсэхийг тогтоох бол, “практикт нийцэж байгаа байдал” шалгуур үзүүлэлтээр тухайн хууль тогтоомжийн зохицуулалт хэрхэн хэрэгжиж байгаа, түүний эерэг болон сөрөг үр дагавар хэрэгжүүлэхэд хүндрэл гарч байгаа эсэхийг тодорхойлно.

1.4 Үнэлгээний харьцуулах хэлбэр

Хууль тогтоомж хэрэгжсэнээр нийгмийн харилцаанд гарсан эерэг, сөрөг өөрчлөлтүүдийг олж тодорхойлоход харьцуулах хэлбэрүүдийг ашигладаг. Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлалын 3.5.3-т заасан дөрвөн төрлийн харьцуулах хэлбэрээс 3.5.3.4-т заасан “тохиолдол судлах”⁵ хэлбэрийг сонголоо.

Тохиолдол судлах хэлбэрийн хүрээд хууль тогтоомж (түүний зүйл, хэсэг, заалт), эсхүл үнэлгээний хүрээгээр тогтоосон ижил төстэй эрх зүйн хэм хэмжээ өөр, өөр орчин нөхцөлд (бусад улсад, өөр орон нутагт гэх мэт) хэрэгжиж байгаа байдлыг харьцуулан дүн шинжилгээ хийнэ. Ийнхүү бусад улсын хууль тогтоомжийг харьцуулж судлах нь Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийг боловсронгуй болгох ажлын хэрэгцээнд зайлшгүй шаардлагатай гэж үзэв.

⁵ Хууль тогтоомж (түүний зүйл, хэсэг, заалт), эсхүл үнэлгээний хүрээгээр тогтоосон ижил төстэй эрх зүйн хэм хэмжээ өөр, өөр орчин нөхцөл (бусад улсад, өөр орон нутагт гэх мэт)-д хэрэгжиж байгаа байдлыг харьцуулан дүн шинжилгээ хийхийг хэлнэ.

Гэхдээ манай улсын тухайн чиглэлээр тэргүүлэх эрдэмтэн судлаачдын судалгааны үр дүнд хэдийн тодорхойлогдсон асуудлын хувьд “Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлал”-ын “Хэрэв шалгуур үзүүлэлтийг томьёолох явцад асуудал тодорхой болсон тохиолдолд цаашид түүгээр мэдээлэл цуглуулах шаардлагагүй. Харин үнэлгээндээ асуудал тодорхой болсныг үндэслэлтэй тайлбарлана.” гэсэн арга зүйг баримталсан.

1.5 Шалгуур үзүүлэлтийг томьёолох

Энэхүү үнэлгээг хийхдээ Аргачлалын “зорилгод нийцсэн байдал”, “практикт нийцэж байгаа байдал” гэсэн шалгуур үзүүлэлтийг сонгож авсан. Эдгээр шалгуур үзүүлэлтийг томьёолж, дараах асуултыг боловсруулав. Үүнд:

- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 15 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ” гэж, 15 дугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Цэц маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зөвхөн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтээр үүсгэн явуулна” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх;
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар өргөдөл, мэдээллийг иргэд; хүсэлтийг Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурал, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор гаргах эрхтэй.” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх;
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Үндсэн хууль зөрчсөн тухай иргэнээс гаргасан өргөдөл, мэдээллийг хүлээн авсан гишүүн анхны шалгалтыг 14 хоногийн дотор хийж маргаан үүсгэх эсэхийг өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэнэ” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх;
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бага суудал 3, дунд суудал 5, их суудал 7-9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байна” гэж тусгасан нь хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ гэсэн зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх;
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт “аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл

учруулж байгаа эсэх.

1.6 Мэдээлэл цуглуулах аргыг сонгох

Энэхүү судалгааны ажлын хүрээнд үнэлгээ хийх хуулийн зүйл, заалтын зорилгод хүрсэн түвшин, практик хэрэгжилтийг илрүүлэх зорилгоор бодлогын баримт бичиг, эрдэм шинжилгээ, судалгааны эх сурвалжууд уншиж судлах, харьцуулалт хийх аргаар хэрэгцээтэй мэдээлэл олж авсан. Мэдээлэл цуглуулах дараах аргыг ашигласан болно. **Үүнд:**

- Аргачлалын 3.7.3.1-д заасны дагуу “Бэлэн байгаа мэдээллийг цуглуулах” хүрээнд: Монгол Улсын Үндсэн хууль, Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль, Монгол Улсын олон улсын гэрээ болон холбогдох бусад баримт бичиг, ном, гарын авлага, эрдэм шинжилгээ, судалгааны тайлан, өгүүлэл, статистикийн тоо баримт цуглуулж, дүн шинжилгээ хийсэн болно.

ХОЁР. ХЭРЭГЖҮҮЛЭХ ҮЕ ШАТ

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийхдээ холбогдох сэдвийг хөндсөн эх сурвалжийг судалж, мэдээлэл цуглуулсан. Тухайлбал, эрдэмтэн Б.Чимидийн “Үндсэн хуулийн мэдлэг”, Г.Совдын “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар”, Ч.Энхбаатарын “Үндсэн хуулийн эрх зүй, Н.Лүндэндоржийн “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинжлэх ухааны тайлбар”, Ч.Энхбаатар, Том Гинсбүрг, П.Амаржаргал, М.Батчимэг, Ц.Даваадулам, О.Мөнхсайхан, Д.Солонго нарын хамтын бүтээл “Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ” зэрэг бүтээл; “Эрх зүйн шинэтгэлийн хөтөлбөрийн хяналт, шинжилгээ, үнэлгээний тайлан”, “Хүний эрхийг хангах үндэсний хөтөлбөрийн хяналт, шинжилгээ үнэлгээ” зэрэг бодлогын баримт бичгийн хэрэгжилтийн үнэлгээний хүрээнд Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалтын хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ; “Эрх зүйн шинэтгэлийн бодлогын баримт бичгийг боловсронгуй болгоход дэмжлэг үзүүлэх нь” зэрэг судалгааны хүрээнд Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн цэц, түүний үйл ажиллагааны эрх зүйн орчны өнөөгийн байдлыг дүгнэж, цаашдын чиг хандлагын талаар санал, зөвлөмж өгсөн бодлогын судалгааны тайлан зэрэг эх сурвалж орно.

Үүний зэрэгцээ Ц.Сарантуяа “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн харьцуулалт”, О. Мөнхсайхан “Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж”, Г.Баясгалан “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн процессын эрх зүйн тулгамдсан асуудал, шийдвэрлэх арга зам”, Н.Болортунгалаг “Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд” ... зэрэг эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэлүүд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг боловсронгуй болгох бодлогын үндэслэлд дорвитой хувь нэмэр оруулсныг дурдах нь зүйтэй. 2022 оны 10 дугаар сарын 31-ний өдөр зохион байгуулагдсан “Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь” сэдэвт эрдэм шинжилгээний бага хурал нь Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онол, практикийн асуудлыг хөндөж, цаашдын хөгжлийн асуудлыг тодорхойлоход дэмжлэг үзүүлэхүйц, үндэсний хэмжээнд зөвлөлдөх индэр болж чадсан юм.

Дээр дурдсанаас гадна дараах эх сурвалжийг мөн судалж ашиглав. Үүнд:

Хууль тогтоомж

- Монгол Улсын Үндсэн хууль
- Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль
- Шүүхийн тухай хууль
- БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль
- ХБНГУ-ын Үндсэн хууль зэрэг хууль тогтоомж

Ном, сурах бичиг, эмхэтгэл

- Ц.Сарантуяа, "Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй" Хоёр дахь хэвлэл, 2021.
- С.Нарангэрэл, Эрх зүйн эх толь бичиг, Анхны хэвлэл, УБ, 2007.
- Арне Мавчич, "Үндсэн хуулийн хяналт", УБ, 2014.
- Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын Газар, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эх сурвалж. /Боть 9/", УБ, 2022.
- О.Мөнхсайхан, Р.Очирбал, Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: Тулгамдсан асуудал, УБ, 2021.
- МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, "Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй хянах нь" (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023.
- МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 "Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл", УБ, 2023.
- МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 "Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан", УБ, 2023.

Судалгааны тайлан, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл

- О. Мөнхсайхан, "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж", "Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй" эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015.
- Ц.Сарантуяа, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн харьцуулалт", *Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц: өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл (УБ, 2007)*, Хууль зүйн үндэсний төв.
- Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.
- "Үндсэн хуулийн эрх зүй ба цаашдын чиг хандлага" сэдэвт хуралдааны хэсгээс, Хуульчдын форум- 2018".
- Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, 2023.
- Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Н.Отгончимэг, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орны туршлага судлах харьцуулсан судалгаа, 2019.
- Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021.

ГУРАВ. ҮНЭЛЭХ ҮЕ ШАТ

Үнэлэх үе шатанд, Аргачлалын “зорилгод нийцсэн байдал”, “практикт хэрэгжиж буй байдал” шалгуур үзүүлэлтийн томъёоллын дагуу Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийг үнэллээ.

Хэрэгжилтийн үе шатанд цуглуулж, уншиж судалсан эх сурвалжид тусгагдсан мэдээлэлд үндэслэж, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах болон хүний үндсэн эрхийг хамгаалах чиг үүрэгт нь нийцүүлэн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг боловсронгуй зохицуулах шаардлагатай, зарим тулгамдсан асуудлыг хөндлөө. Ингэхдээ шалгуур үзүүлэлтийг томъёолох үе шатанд боловсруулсан дараах томъёоллын агуулгад нийцүүлж дэд бүлгийг нэрлэсэн болно. Үүнд:

№	Шалгуур үзүүлэлтийн томъёолол	Дэд бүлгийн гарчиг
1	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 15 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ” гэж, 15 дугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Цэц маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зөвхөн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтээр үүсгэн явуулна” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх	Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ- Тулгамдсан асуудал
2	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар өргөдөл, мэдээллийг иргэд; хүсэлтийг Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурал, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор гаргах эрхтэй.” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх	Цэцэд хандах арга, хэлбэр- Тулгамдсан асуудал
3	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Үндсэн хууль зөрчсөн тухай иргэнээс гаргасан өргөдөл, мэдээллийг хүлээн авсан гишүүн анхны шалгалтыг 14 хоногийн дотор хийж маргаан үүсгэх эсэхийг өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэнэ” гэж тусгасан нь зорилгодоо нийцэж байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх	Цэцэд маргаан үүсгэх ажиллагаа- Тулгамдсан асуудал
4	Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бага суудал 3, дунд суудал 5, их суудал 7-9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байна” гэж тусгасан нь хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ гэсэн зорилгодоо нийцэж	Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн- Тулгамдсан асуудал

байгаа эсэх, практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх

- 5 Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлд “Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ.” гэж тусгасан нь практикт хүндрэл, бэрхшээл учруулж байгаа эсэх

Хэргийн харьяалал
тогтоох Цэцийн оролцоо-
Тулгамдсан асуудал

3.1 Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ- Тулгамдсан асуудал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 15 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж, түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ” гэж, 15 дугаар зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Цэц маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зөвхөн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтээр үүсгэн явуулна” гэж, Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Цэц нь Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай маргааныг иргэдийн өргөдөл, мэдээллийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу УИХ, Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэнэ.” хэмээн заасан. Ингэхдээ Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх маргааныг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- Хууль, зарлиг, УИХ, Ерөнхийлөгчийн бусад шийдвэр, түүнчлэн ЗГ-ын шийдвэр, Монгол Улсын олон улсын гэрээ Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;
- Ард нийтийн санал асуулга, УИХ, түүний гишүүний ба Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар сонгуулийн төв байгууллагын гаргасан шийдвэр Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэх;
- Ерөнхийлөгч, УИХ-ын дарга, гишүүн, Ерөнхий сайд, ЗГ-ын гишүүн, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх;
- Ерөнхийлөгч, УИХ-ын дарга, Ерөнхий сайдыг огцруулах, УИХ-ын гишүүнийг эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх.

Үүнээс үзвэл, Цэц нь нэгдүгээрт шийдвэрийг, хоёрдугаарт албан тушаалтны үйл ажиллагааг хянадаг бөгөөд харин иргэний үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой өргөдөл, гомдлыг хянах эрх зүйн орчин тодорхой бус буюу маргаантай хэвээр байна. Тодруулж хэлбэл, ҮХЦМХШТХ-ийн 15 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ” гэсэн заалтыг удирдлага болгож Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Арван зургадугаар зүйл болон бусад зүйлд заасан үндсэн болон түүнтэй адилтгах

эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, зөрчигдсөн тохиолдолд сэргээхтэй холбоотой дээд хяналт орхигджээ.

Хүний эрхийг хангах үндэсний хөтөлбөрийн 1.1.1.2-т "Монгол Улсын хууль тогтоомжийг судалж, Үндсэн хуульд нийцүүлэх, хууль тогтоох үйл ажиллагаанд хүний эрхийн талаарх Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг гуйвалтгүй мөрдлөг болгож, хүний эрхийг зөрчиж байгаа эсэхэд Үндсэн хуулийн цэц, бусад шүүхээс тавих хяналтыг хүч, нөлөөтэй болгоно", 1.1.3.1.3-т "Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг идэвхжүүлж, Үндсэн хуульд заасан хүний эрх зөрчсөн тохиолдлыг шийдвэрлэхэд онцгой үүрэгтэй ажиллуулах механизм бүрдүүлнэ." гэж тус тус заасан ч Цэц субъектив үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэдэггүй хэвээр байна. Ийнхүү үндсэн эрхийн маргааныг хянах үндэслэл, шаардлагын талаар "Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ" бүтээлд дараах байдлаар дүгнэсэн⁶ нь чухал ач холбогдолтой байна. Үүнд:

"... хууль тогтоох, шүүх, гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч этгээдийн аливаа акт (шийдвэр, үйлдэл, эс үйлдэхүй)-аар үндсэн эрх нь зөрчигдсөн бөгөөд хууль зүйн ердийн арга замаар уг эрхээ хамгаалуулж чадахгүй байна гэж үзвэл тухайн иргэн үндсэн хуулийн шүүхэд өргөдөл гаргах эрхтэй байдаг. Энэ журмыг нутагшуулбал Цэц иргэний өргөдлөөр үүсгэсэн маргааныг эцэслэн шийдвэрлэх бөгөөд энэ шийдвэрийг УИХ батламжлах шаардлагагүй. 2003 онд УИХ-аас батлагдсан Монгол Улсад хүний эрхийг хангах хөтөлбөрийн 1.1.2.1.3-т "Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг идэвхжүүлж, Үндсэн хуульд заасан хүний эрх зөрчсөн тохиолдлыг шийдэхэд онцгой үүрэгтэй ажиллуулах механизм бүрдүүлнэ" гэж заасан нь энэ үзэл баримтлалд тулгуурласан хэрэг."

Дээр дурдсанаас, Үндсэн хуулийн цэц хүний эрхийг хамгаалах үндэсний тогтолцоонд үүрэг гүйцэтгэх ёстой боловч үүргээ ийнхүү биелүүлж чадахгүй байгааг харж болно.

Үндсэн хуулийн цэц хийсвэр хяналтыг хэрэгжүүлнэ гэж ойлгож, тайлбарлаж ирснээс⁷ үүдэн иргэн Үндсэн хуульд заасан үндсэн эрхээ сэргээлгэхээр Цэцэд өргөдөл гаргадаггүй. Иймд иргэд Цэцэд өөрт шууд хамааралгүй асуудлаар, тухайлбал аль нэг эрх зүйн акт Үндсэн хууль зөрчиж байгаа эсхүл хуульд заасан хэн нэг албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчиж байгаа эсэх асуудлаар ханддаг бөгөөд иргэн Үндсэн хуульд заасан цөөн тооны объектоор Цэцэд хандах эрхтэй

⁶ Ч.Энхбаатар, Том Гинсбург, П.Амаржаргал, М.Батчимэг, Ц.Даваадулам, О.Мөнхсайхан, Д.Солонго, Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ (УБ: Монгол Улсын Их Хурал, Нэгдсэн Үндэсний байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөр, 2016), 60 дахь тал.

⁷ Цэц үндсэн эрхийг хамгаалах гол институт учраас ердийн шүүн таслах ажиллагаа дууссаны дараа үндсэн эрх нь зөрчигдсөн хэвээр гэж үзсэн хувь хүн Цэцэд өргөдөл гаргах боломжтой гэж Үндсэн хуулийг батлахдаа АИХ-ын олон гишүүн ойлгож байсан талаар баримтуудыг судлаачид дурдах нь бий. Тухайлбал, Н.Ганбаяр, О.Очиржав, Ц.Элбэгдорж, Л.Цог, УБХ-ын хуралдааны тэмдэглэл (1991.10.18): 29, 85-86, 91-92, 96; Л.Цог, Р.Гончигдорж, Ж.Бямбажав, А.Болат, УБХ-ын хуралдааны тэмдэглэл (1991.10.20): 141, 147, 151, 153-154; Д.Пүрэв, Б.Чимид, Д.Мөнхөө, Л.Цог, Э.Бат-Үүл, С.Зориг, Ж.Оросоо, АИХ-ын хуралдааны тэмдэглэл (1991.12.16): 23, 30-33, 51, 60, 79-80, 85-86; Л.Цог, АИХ-ын хуралдааны тэмдэглэл (1991.12.20): 34; А.Болат, Р.Улаанхүү, Д.Мөнхөө, Б.Чимид, АИХ-ын хуралдааны тэмдэглэл (1991.12.23): 28-29, 32, 39.

байдаг.⁸ Иймээс Цэц үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийн талаарх өргөдлийг хүлээн авч шийдвэрлэх чиг үүрэг, бүрэн эрхгүй байх тул хүний эрхийн гол зөрчил шийдвэрлэгдэхгүй байна гэж үзэж байна.

Цэц нь 1992-2020 оны хооронд 296 маргааныг хянан шийдвэрлэсний дотор дийлэнх хувьд нь Үндсэн хуулийн зөрчлийг тогтоосон, мөн тэдгээрийн дийлэнх нь үндсэн эрх, эрх чөлөө, төрийн үйл ажиллагаатай холбоотой шийдвэрийг гаргасан байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн гол чиг үүрэг бол Үндсэн хуулийг, ялангуяа үндсэн эрхийг хамгаалах байдаг. Гэвч Цэцээс тухайн чиг үүргийг хангалттай хэрэгжүүлж чадахгүй байгаа шалтгаан нь үндсэн эрхийн тодорхой зөрчлийн талаар Цэц хянан шийдвэрлэх эрх зүйн орчин бүрдээгүй, Цэцээс ихэнх шийдвэртээ хангалттай сайн үндэслэгээ хийж Үндсэн хуулийг тайлбарладаггүй, Цэцийн хараат бус, бие даасан байдал хангагдаагүйтэй холбоотой талаар эрдэмтэд дурджээ.

Монгол Улсад гарч буй хүний эрхийн зөрчил нь хийсвэр байдлаар бус, харин шүүх, төрийн захиргааны байгууллагын шийдвэр, үйл ажиллагааны явцад гарах нь нийтлэг байна. Тухайлбал, Шүүхээс хэрэг маргааныг хянан шийдвэрлэх явцдаа Иргэний болон улс төрийн эрхийн тухай олон улсын пактын нэмэлт II протоколыг хэрэглэлгүйгээр цаазаар авах ял оногдуулж хүний амьд явах эрх зөрчигдсөн; эрүү шүүлтийн хохирогч болж өөрт учирсан эдийн бус хохирлыг нөхөн төлүүлэх эрх зөрчигдсөн; Эрүүгийн хуульд үзэн ядалтаас үүссэн гэмт хэргийг хуульчлаагүйн улмаас энэ гэмт хэргийн хохирогч болж тэгш эрх нь зөрчигдсөн; Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын тогтоолоор шударга нөхөх олговоргүйгээр хувийн өмчийг дайчлан авсан; Засаг даргын захирамж болон шүүхийн шийдвэрээр хүний үндсэн эрх болох үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх эрх зөрчигдсөн тохиолдолд Цэцэд хандах боломжгүй байна. Цэцээс УДШ-ийн болон ИТХ-ын шийдвэр нь хүний эрх зөрчигдсөн гэдгийг тогтоосон боловч, хүчингүй болгохоос татгалзаж байсан бөгөөд ийм төрлийн маргааныг хүлээн авдаггүй.⁹ Иймээс иргэний өргөдөл, мэдээллийг илүү өргөн хүрээтэй тодорхойлох шаардлагатай байна.

Иргэний мэдээлэл гэдгийг үндсэн хуулийн маргааныг үүсгэх үндэслэл гэж үзэхгүй харин *amicus curiae* гэсэн агуулгаар ойлгож, нэгэнт үүсгэсэн маргааныг зөв шийдвэрлэхэд ач холбогдолтой үндэслэл, судалгааг маргааны тал биш иргэнээс авах суваг болгох нь илүү зохистой. Иргэний өргөдөл, мэдээллийн талаар хоёр дахь үзэл баримтлалын дагуу Цэцийн тухай хууль тогтоомжийг шинэчилбэл Монгол Улс дахь үндсэн эрхийн зөрчил Үндсэн хуулийн болон олон улсын стандартын дагуу шийдвэрлэгдэх боломжтой болно¹⁰. Тухайлбал, доктор Ц.Сарантуяа “Монголд иргэн хүн хүсэлт гаргагчийн нэгэн адил, өөрөөр хэлбэл, өөрийнх нь үндсэн эрх

⁸ О.Мөнхсайхан, Р.Очирбал, Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: Тулгамдсан асуудал, УБ, 2021, 479 дэх тал.

⁹ О.Мөнхсайхан, Р.Очирбал, Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: Тулгамдсан асуудал, УБ, 2021.

¹⁰ О. Мөнхсайхан, “Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхой боломж”, “Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй” эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015, 64-81 дэх тал.

зөрчигдөөгүй байхад ханддаг байхаар хуульд туссан учир Үндсэн хуулийн цэц иргэн хүний индивидуаль үндсэн эрхийн бодит байдал дээр зөрчигдсөн тохиолдолд түүнийг шүүхийн журмаар Үндсэн хуулийг хэрэглэн сэргээх боломжгүй байдаг. Зөрчигдсөн эрхийг манайд ч гэсэн ердийн шүүх сэргээдэг, харин үндсэн эрх зөрчигдвөл түүнийг Үндсэн хуулийн цэц Үндсэн хуулийн нэрийн өмнөөс сэргээх боломж хараахан бүрдээгүй байна. Иргэн хүн Үндсэн хуульд заасан цөөн тооны объектоор Цэцэд хандах эрхтэй бөгөөд үндсэн эрх энэхүү объектод ордоггүй. Иймд Үндсэн хуулийн "хүний эрх" бүлгийн хэрэгжилт бодит байдалд хамгаалалтгүй орхигджээ"¹¹ гэж үзсэн байна.

Үндсэн хуулийн цэцэд иргэн мэдээлэл гаргах нь тухайн иргэний эрх, ашиг сонирхол нь хөндөгдөөгүй боловч нийтийн буюу бусдын эрх, ашиг сонирхол нь хөндөгдсөн тохиолдолд тэдгээрийг төлөөлөн хандаж буй явдал юм. Энэ талаар доктор Ц.Сарантуяа "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд мэдээлэл гаргах болсон явдал нь өөрөө шүүхэд хандах зүй тогтолд нийцэхгүй байна. Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж мэдээлэл гаргах хүнд ямар ч шалгуур байхгүй байгаа нь заримдаа сөрөг үр дагавар дагуулдаг. Мэдээллийг алдаатай шийдвэрийг мэргэжлийн хүн эсхүл бусад иргэн хянуулахаар гаргаж байгаагаас гадна улс төржүүлэх зорилгоор, эсхүл бусдын захиалгаар гаргаж байна. Энэ мэдээлэл гаргахыг хуулиас гаргавал Үндсэн хуулийн цэц улс төржилгүйгээр үйл ажиллагаагаа явуулах боломжтой байна"¹² гэж үзжээ.

Гадны зарим орны жишээг харвал, иргэн нь үндсэн эрхээ нийтийн эрх зүйн аливаа субъектийн үйлдэл, эс үйлдэхгүйгээр зөрчигдсөн гэж үзвэл Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхтэй байдаг. Гэхдээ иргэн, хуулийн этгээд нь Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахын өмнө тухайн маргааныг хуульд заасан бусад бүх шүүхийн шат дамжлагаар шийдвэрлүүлэх арга хэмжээг урьдчилан авсны дараа Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах боломжтой болдог байна. Үндсэн эрх нь иргэн өөрт нь хамааралтай байдлаар зөрчигдсөн тохиолдолд л тухайн иргэн Үндсэн хуулийн шүүхэд ханддаг нийтлэг зарчим үйлчилдэг. Өөрөөр хэлбэл, иргэн Цэцэд зөрчигдсөн эрхээ сэргээлгэхээр шууд хандах боломжийг олгохдоо Цэцийн ачаалал, хэрэг маргаан шийдвэрлэлтийн чанарын асуудлыг анхаарах нь зүйтэй. Иймд өргөдөл, мэдээлэл гаргахад тодорхой "босго" тогтоох ёстой. Цэцийн ачаалал, ердийн шүүхийн хяналтын давхардлаас урьдчилан сэргийлэх үүднээс Цэцэд хандахын өмнө бусад шүүхийн хяналтыг хэрэгжүүлсэн байх шаардлага тавигдах нь мэдээж.

Ийнхүү Цэц нь иргэний үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой маргааныг шийдвэрлэснээр Үндсэн хуульт ёс, хүний эрхийг дээдлэх зарчмыг хангах юм. Түүнчлэн хүний субъектив үндсэн эрхийг Цэц хамгаалах явдал нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүний заалтыг зөрчсөн тухай дүгнэлт гаргах,

¹¹ Ц.Сарантуяа, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн харьцуулалт", Ж.Амарсанаа нар, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц: өгүүлэл, илтгэлийн эмхтгэл (УБ, 2007), Хууль зүйн үндэсний төв, 232-233 дахь тал.

¹² "Үндсэн хуулийн эрх зүй ба цаашдын чиг хандлага" сэдэвт хуралдааны хэсгээс /"Хуульчдын форум-2018"/.

маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болно. Энэ нь үндсэн хуулийн шүүхийн хяналтад харъяалагдах субъектийн үйл ажиллагаанд Үндсэн хуулийн заалт нэг бүрийг хэрэгжүүлэхийг шаардах, зөрчил гаргасан тохиолдолд арилгуулах чиг үүрэг гүйцэтгэх явдал юм.¹³ Тодруулбал, Цэцээс Үндсэн хуульд заасан үндсэн эрхийн маргааныг шийдвэрлэх нь Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд дээд хяналт тавих улмаар хүний эрхийг хамгаалах хэрэгсэл болно. Зарчмын хувьд иргэний өргөдөл, мэдээлэл нь Үндсэн хуульд заасан субъектив үндсэн эрх хэрэгжих баталгаа байх ёстой.¹⁴

Дүгнэвэл, Цэцэд иргэний үндсэн эрхийн маргааныг харьяалуулах болон энэ хүрээнд Цэцэд хандах босго, шаардлагыг зохистой тодорхойлох нь Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль тогтоомжийг шинэчлэх чухал хэрэгцээ, шаардлага гэдгийг эрдэмтэн судлаачид дэвшүүлсэн байна.

3.2 Цэцэд хандах арга, хэлбэр-Тулгамдсан асуудал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 16 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар өргөдөл, мэдээллийг иргэд; хүсэлтийг Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурал, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор гаргах эрхтэй.” гэснээр Цэцэд хандах субъектийг иргэн, тодорхой нэгэн албан тушаалтан байхыг тодорхойлж эдгээр субъект нь өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гэсэн хэрэгслийг ашиглан хүсэл зорилгоо илэрхийлэн Цэцэд хандана. Дээрх арга хэрэгслийн төрлөөс үл хамааран Цэцээс бүхэлд нь хянан хэлэлцэхээр заасан боловч, иргэний гаргасан өргөдөл, мэдээллийг Цэцийн маргааны зүйл мөн эсэхийг хууль журамд заасны дагуу урьдчилан шалгаж маргаан үүсгэх эсэхийг тогтоодог ч төрийн өндөр албан тушаалтан, эрх бүхий байгууллагын хүсэлтийг шууд хэлэлцэхээр ялгавартай үзсэн нь Үндсэн хууль дахь хууль шүүхийн өмнө хүн бүр тэгш байх зарчимд үл нийцэх тул адил процедурыг тогтоож өгөх нь оновчтой байж болох юм.¹⁵

Харин Үндсэн хуулийн 66.1 дүгээр зүйлд Улсын Их Хурал Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргахаар заасныг УИХ-ын чуулганы хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонх гэж ойлгож ирсэн учраас УИХ-ын зүгээс Цэцэд хандах эсэх нь УИХ дахь олонхийн санаачилгаас хамаардаг бөгөөд хууль тогтоомж Үндсэн хууль зөрсөн гэж үзвэл уг олонх нь Цэцэд хүсэлт гаргахгүйгээр тухайн хууль тогтоомжийг хүчингүй болгох, өөрчлөх боломжтой¹⁶. Өөрөөр хэлбэл УИХ хууль санаачлан батлахдаа

¹³ Ч.Энхбаатар, “Үндсэн хуулийн эрх зүй”, (УБ, 2007), 287 дахь тал.

¹⁴ Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн, Монгол Улсын Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах хэрэгцээ, шаардлагын тандан судалгаа, 2023 он.

¹⁵ Н.Лүндэндорж, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинжлэх ухааны тайлбар, Адмон принт, 2022, 990 дэх тал.

¹⁶ О.Мөнхсайхан, Үндсэн хуулийн цэцийн маргааны харьяалал, бие даасан, мэргэшсэн байдлыг дээшлүүлэх нь, Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, 59 дэх тал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.

олонхийн саналын дүнд тулгуурлан баталдаг. Үүнтэй адил зарчмаар Үндсэн хуулийн цэцэд хууль тогтоомж Үндсэн хууль зөрчсөн асуудлаар хандах нь боломжгүй болж байгаа юм. УИХ олонхийн саналаар баталдаг хууль тогтоомжийн хувьд мөн олонхийн саналаар Үндсэн хуулийн цэцэд Үндсэн хууль зөрчсөн талаар хүсэлт гаргах шаардлага гарахгүй байгаа юм. Тухайлбал, “Үндсэн хуулийн цэц 1992 оны 7 дугаар сард байгуулагдсанаас 2015 оны 12 дугаар сарын 31 хүртэлх хугацаанд нийт 2067 өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт хүлээн авчээ. Эдний ихэнх нь иргэдээс ирсэн өргөдөл байна. Харин Үндсэн хуулийн Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 21.3 дахь хэсэгт заасан эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтнаас гаргасан хүсэлтийг тооны хувьд авч үзвэл Ерөнхий прокуророос 1, Дээд шүүхээс 6, Ерөнхийлөгчөөс 2, нийт 9 хүсэлт хүлээн авсан бөгөөд Улсын Их Хурлаас 24 жилийн хугацаанд хүсэлт ирж байгаагүй байна.” гэх статистикийг¹⁷ дурдаж болно. Иймд эрх бүхий албан тушаалтан Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах зарчмыг хэрэгжүүлж, УИХ бус, УИХ-ын гишүүн дээрх асуудлаар хүсэлт гаргадаг байхаар хуульчлах нь зүйтэй гэж үздэг.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн зохион байгуулалтын бас нэгэн өвөрмөц шинж нь Үндсэн хуулийн 66.3 дугаар зүйлд заасны дагуу түүний шийдвэрийг парламент нэг удаа буцааж болдог явдал юм. Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн дагуу Цэц маргааныг хэлэлцэж дүгнэлт гаргаад түүнийг Улсын Их Хуралд оруулдаг. Хэрэв дүгнэлтийг нь парламент хүлээн зөвшөөрөөгүй бол Цэц их суудлаараа дахин хянан үзэж эцсийн шийдвэр болох тогтоол гаргана. Цэцийн тогтоолыг бүх холбогдох байгууллага, албан тушаалтан, иргэд дагаж мөрдөх үүрэг хүлээдэг. Гэвч Улсын Их Хурлаас Цэцийн дүгнэлтийг хэрхэн хэлэлцэх талаар тодорхой журам байдаггүйгээс Цэцийн маргаан шийдвэрлэх хугацаа сунжирч удаашрах нь бий. Дээрх асуудалтай холбогдуулан Ч.Энхбаатар, Том Гинсбүрг, О.Мөнхсайхан, Д.Солонго нар “Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ” бүтээлдээ дараах дүгнэлтийг өгсөн. Үүнд:

“...Цэцийн дүгнэлтийг хэрхэн хянаж шийдвэрлэх талаар тодорхой журам байхгүйгээс гадна уг асуудал нь УИХ-ын гишүүнчлэлтэй холбоотой тул Улсын Их Хурал улс төрийн хувьд хүчирхэг хууль тогтоогчдын талд орж Цэцийн дүгнэлтийг буцаах эрсдэл үүсч байна. Бидний үзсэнээр, өөрөө өөрийнхөө асуудлыг шийдэх эрсдэл байгаа тул УИХ-ын гишүүний талаар гарсан Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хянах нь зохисгүй юм. Үндсэн хуулиар Үндсэн хуулийн цэцийг Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, хараат бус байгууллага хэмээн тодорхойлсон. Иймд Үндсэн хуулийн 66.2.3 ба 66.2.4 дэх заалтуудад дурдсан асуудлаар гарах Цэцийн дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хянан хэлэлцэж, зөвшөөрөх эсэх тухай асуудал нь Цэцээс Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих эрхийг зүй бусаар үгүйсгэж байгаа явдал юм. Бид Улсын Их Хурлын тухай хуульд Үндсэн хуулийн цэцээс гаргасан дүгнэлтийн хууль зүйн үндэслэлийг хянаж шийдвэрлэх талаар нэмэлт тодруулга оруулахыг зөвлөж байна.”

¹⁷ Ч.Энхбаатар, Том Гинсбүрг, П.Амаржаргал, М.Батчимэг, Ц.Даваадулам, О.Мөнхсайхан, Д.Солонго, Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулийн хэрэгжилтийн байдалд хийсэн дүн шинжилгээ (УБ: Монгол Улсын Их Хурал, Нэгдсэн Үндэсний байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөр, 2016), 176 дахь тал.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн цэц нь хүний эрхийг хамгаалах чухал механизм болдог тул Хүний эрхийг хамгаалах үндэсний тогтолцооны уялдааг хангах асуудал хөндөгддөг. Тухайлбал, Монгол Улсын Хүний эрхийг хангах хөтөлбөрийн 1.1.3.2.2-т "Хүний эрхийн үндэсний комисст Монгол Улсын Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурал болон Засгийн газрын гишүүд, Улсын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Улсын ерөнхий прокурор Үндсэн хуульд заасан хүний эрх, эрх чөлөөний талаархи заалтыг зөрчсөн тухай асуудлаар иргэдээс гомдол гаргахад тэднийг төлөөлөн Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргаж шийдвэрлүүлэх эрх эдлүүлнэ" гэж заасан арга хэмжээний хэрэгжилтийн дүгнэхдээ "...Хүний эрхийн үндэсний комисс ҮХЦМХШТХ-ийн 20.1.2-т заасныг үндэслэн иргэдийг төлөөлөн Үндсэн хуулийн Цэцэд хандах боломж бүрэн байна." гэсэн зөвлөмжийг дэвшүүлж байжээ.

Иймд иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн асуудлаар ХЭҮК мэдээлэл гаргах нөхцөлийг хуульчлан бүрдүүлж, зохистой арга, хэлбэрийг тусгах нь зүйтэй. Үүнээс гадна иргэн өөрөө болон төлөөлөгч этгээдээр дамжуулан өргөдөл гаргах, төрийн бус байгууллагад хандаж иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн талаар мэдээлэл гаргах замаар Цэцэд хандаж эрхээ хамгаалах нөхцөл, боломжийг нэвтрүүлэх боломжтой.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт "Үндсэн хуулийн цэц нь Үндсэн хуулийг зөрчсөн тухай маргааныг иргэдийн өргөдөл, мэдээллийн дагуу өөрийн санаачилгаар буюу Улсын Их Хурал, Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурорын хүсэлтээр хянан шийдвэрлэнэ" гэж, ҮХЦМХШТХ-ын 16 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт "1.Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх асуудлаар өргөдөл, мэдээллийг иргэд; хүсэлтийг Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурал, Ерөнхий сайд, Улсын дээд шүүх, Улсын ерөнхий прокурор гаргах эрхтэй." гэж тус тус заасан. Гэвч практикт "өргөдөл" болон "мэдээлэл"-ийн зааг ялгаа төдийлөн тодорхой биш байгаа бөгөөд Цэц зарим тохиолдолд ялгаа заагийг гаргадаггүй талаар судлаачид шүүмжилсэн байна.¹⁸ Тухайлбал, Судлаач, профессор О.Мөнхсайхан "өргөдлийг үндсэн хуулийн гомдол" гэж, мэдээллийг action popularis биш amicus curiae буюу тайлбар гэж ойлгох нь зүйтэй¹⁹ гэж үзсэн бол, судлаач, профессор Н.Лүндэндорж "өргөдөл" бол өөрт болон нийтэд хамаатай ямар нэг асуудлыг шийдвэрлүүлэхээр эрх бүхий этгээдэд хувь хүнээс хандаж гаргасан нэрнээс үл хамаарах хүсэлт гуйлт, гомдол юм гэж, харин "мэдээлэл" нь ямар нэг зүйлийн талаар өөрт холбогдуулан хүсэх, гуйх утгыг агуулдаггүй. Харин зохих этгээдэд мэдэгдэх, сонсгох зориулалттай үйлдэл...Үндсэн хуулиа цэвэр ариун байлгах, дээдлэн хүндэтгэх үүргийн үүднээс ийнхүү хандаж байгаа учраас өөрт хамаатай асуудлаар өргөдөл гаргагчаас зарчмын ялгаатай... Ийнхүү дээрх хэм

¹⁸ О. Мөнхсайхан, "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж", "Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй" эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015, 66 дахь тал.

¹⁹ Х.Сэлэнгэ, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн хяналтын объектыг сайжруулах арга зам: Онол, практикийн асуудал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, "Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй хянах нь" (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023, 39 дэх тал.

хэмжээнд мэдэгдэх, сонсгоход шууд чиглэсэн “мэдээлэл” гаргах эрхийг тусгайлан зохицуулсан нь өргөдлийг өөрт хамааралтай асуудлаар гаргах нь гэсэн логик гаргалгаанд зүй ёсоор хүрч байна”²⁰ гэж тайлбарлажээ. Гэтэл Иргэдээс төрийн байгууллага, албан тушаалтанд гаргасан өргөдөл, гомдлыг шийдвэрлэх тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлд “Өргөдөл нь санал, мэдэгдлийн шинжтэй байж болно” гэж заасан. Үүнээс үзвэл одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж буй хууль тогтоомжид “өргөдөл” болон “мэдээлэл”-ийн ялгаа тодорхой тусгагдаагүй бөгөөд судлаачид ч мөн харилцан адилгүй байр суурьтай байх тул “өргөдөл” болон “мэдээлэл”-ийн агуулгыг тодорхой тусгах шаардлага байсаар байна.

Үндсэн хуулийн 66 дугаар зүйлд зааснаар Үндсэн хуулийн цэц маргаан хянан шийдвэрлэхдээ Иргэдээс төрийн байгууллага, албан тушаалтанд гаргасан өргөдөл, гомдлыг шийдвэрлэх тухай хуульд зааснаар өргөдөл, гомдол, мэдээлэл, хүсэлт хүлээн авч хянан шийдвэрлэдэг. ИТБАТГӨГШТХ-ийн 9 дүгээр зүйлд өргөдөл гомдлыг цахим сүлжээгээр дамжуулан гаргаж болохоор тусгасныг харгалзан орчин цагийн нөхцөл байдалтай уялдуулан Үндсэн хуулийн цэцэд иргэд, эрх бүхий албан тушаалтан цахим хэлбэрээр хандах хэлбэр мөн анхаарлын гадна үлдэх учиргүй.

3.3 Цэцэд маргаан үүсгэх ажиллагаа- Тулгамдсан асуудал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Үндсэн хууль зөрчсөн тухай иргэнээс гаргасан өргөдөл, мэдээллийг хүлээн авсан гишүүн анхны шалгалтыг 14 хоногийн дотор хийж маргаан үүсгэх эсэхийг өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэнэ” гэж тусгасан.

Маргаан үүсгэх эсэх талаар шийдвэр гаргах хугацаа

Өргөдөл, мэдээллийг урьдчилан шалгах ажиллагааг үр дүнтэй явуулах нь Үндсэн хуулийн зөрчлийг таслан зогсоох гол хөшүүрэг болоод зогсохгүй, нөгөө талаас ач холбогдолгүй хүнд процесс буюу эрх зүйн үр дагаваргүй хуралдаан хийхээс сэргийлэх, улмаар бусад маргааны талаар үр дүнтэй хяналтыг хэрэгжүүлэхэд нөлөө үзүүлдэг.²¹ Өөрөөр хэлбэл, Цэцийн урьдчилан шалгах ажиллагаа нь Цэцэд маргаан хянах шийдвэрлэх ажиллагааны нэгэн чухал хэсэг тул уг ажиллагааг хэрэгжүүлэх субъект, журам, хугацааг нарийвчлан тогтоох нь чухал ач холбогдолтой. Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн иргэний мэдээллийг хүлээн авснаас 14 хоногийн дотор маргаан эсэх талаар шийдвэр гаргахаас хуульд тусгасан ч уг үе шатанд ямар арга хэмжээ авах талаар зохицуулалтгүй. Практикт энэ үе шатанд Үндсэн хуулийн маргаан мөн эсэхийг тогтоохын тулд холбогдох бусад

²⁰ Н.Лүндэндорж, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинжлэх ухааны тайлбар, Адмон принт, 2022, 992-993 дахь тал.

²¹ Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, 115 дахь тал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.

байгууллага, албан тушаалтнаас тайлбар, тодорхойлолт, лавлагаа бичгээр авах, ижил төстэй хэргийн лавлагаа, судалгаатай танилцах, судалгаа хийх зэрэг ажиллагааг хийдэг. Гэвч 14 хоногийн дотор дээрх чиг үүргүүдийг гүйцэтгэх хугацаа хангалтгүй байдгаас үүдэн хугацааг сунгах асуудал олон тохиолддог байна. Тухайлбал, Үндсэн хуулийн цэцэд ирүүлсэн өргөдөл, мэдээллийн 70 гаруй хувийг нэг гишүүний тогтоолоор маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа үүсгэхээс татгалзаж шийдвэрлэсэн байдаг бөгөөд тэдгээрийн 40-50 хувьд нь урьдчилан шийдвэрлэх ажиллагааны хугацааг сунгасан статистик үзүүлэлт бий.²²

Бусад улсад уг хугацааг 30 ба түүнээс дээш хоног байхаар зохицуулсан нь нийтлэг байна. Тухайлбал, ОХУ-д урьдчилсан судалгааг 2 сарын дотор хийдэг бол, Австри, ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бусад шатуудын адил тодорхой хугацаа заадаггүй байна. БНСУ-ын тухайд иргэдийн гомдлыг урьдчилан шалгаад 30 хоногийн дотор Бага суудлын бүрэлдэхүүнээс татгалзсан шийдвэр гаргаагүй бол маргаан үүссэнд тооцдог зохицуулалт бий.²³

Ийнхүү урьдчилан шийдвэрлэх ажиллагааны хугацааг 14 хоногоор тогтоосон нь практикт хүндрэл учруулаад зогсохгүй, судлаачдын шүүмжлэлд өртөж байна.

Үндсэн хуулийн шүүх үр дүнтэй байхын тулд хангалттай тооны шүүгчтэй байх, процедур нь хэтэрхий төвөгтэй биш байх, хувь хүмүүсээс ирүүлсэн Үндсэн хуулийн ноцтой асуудал хөндөөгүй агуулга бүхий гомдлыг шүүх өөрөө хэрэгсэхгүй болгох эрх эдэлдэг байхыг шаарддаг талаар Венецийн комиссоос тэмдэглэсэн байна. Өөрөөр хэлбэл Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан үүсгэх эсэх талаар шийдвэрлэх ажиллагаа нь хэт төвөгтэй бус байх, мөн Үндсэн хуулийн маргаанд хамаарахгүй асуудлыг хурдан шуурхай хэрэгсэхгүй болгох боломжтой байх нь зүйтэй.²⁴ Өөрөөр хэлбэл, шүүх илт үндэслэлгүй хэргийг хүлээн авахаас татгалзах нэв хэргийн буюу шүүхийн хэт их ачааллаас зайлсхийх шүүлтүүр болдог.²⁵ Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан үүсгэхээс татгалзах үндэслэлийг хуулийн 21 дүгээр зүйлд тусгасны нэг нь гомдол, мэдээлэл, хүсэлт нь хуулийн 20 дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангаагүй байх тохиолдол юм. Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 20 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт зааснаар иргэн, байгууллага, албан тушаалтан Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтээ бичгээр гаргах бөгөөд түүнд дараах зүйлийг тусгана:

²² Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, 115 дахь тал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.

²³ БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, 72 дугаар зүйл.

²⁴ Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, 2023 он, 91 дэх тал.

²⁵ Мөн тэнд.

1. Өөрийн нэр, хаяг, оршин суугаа газар, харилцах хэлбэр;
2. Түүний итгэмжилсэн төлөөлөгч буюу өмгөөлөгчөөр оролцох хүний нэр, хаяг, албан тушаал, бусад шаардлагатай мэдээлэл;
3. Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзэж байгаа хууль тогтоомжийн нэр, батлан гаргасан он, сар, өдөр, дугаар, түүнчлэн Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзэж байгаа албан тушаалтны нэр, хаяг үйл ажиллагааны талаар;
4. Өөрийн шаардлагын үндэслэл, бусад нөхцөл байдал, тэдгээрийн нотолгоо;
5. маргаж байгаа асуудлын талаархи өөрийн байр суурь;
6. Цэцээр шийдвэрлүүлэхээр тавьж байгаа шаардлага;
7. Үндсэн хууль болон энэ хуулийн ямар зүйл, хэсэг, заалтыг үндэслэн Цэцэд хандаж байгаа;
8. Хавсаргасан бичиг баримт болон холбогдох хүмүүсийн нэрсийн жагсаалт, тодорхой хаяг.

Мөн тус зүйлийн 3 дахь хэсэгт заасны дагуу Цэц нэргүй өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг хүлээж авахгүй. Практикт дээрх шаардлагыг хангаагүй, илтэд үндэслэлгүй хүсэлт, мэдээлэл олноор ирдэг бөгөөд ирсэн хүсэлт, мэдээлэл бүрийг Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүн хянан шалгадаг байна. Зарим судлаачид Үндсэн хуулийн цэцийн гишүүний ачааллыг бууруулах, холбогдох маргаанд төвлөрөн ажиллах боломжийг бүрдүүлэх үүднээс хэлбэрийн шаардлага хангуулах, түүнийг хянах чиг үүргийг Цэцийн тамгын газар хэрэгжүүлэх нь зүйтэй гэж үзэх нь бий.

Маргаан үүсгэх эсэх талаар шийдвэрлэх субъект

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 1 дэх хэсэгт "Иргэн, байгууллага, албан тушаалтнаас Цэцэд гаргасан өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн дарга уг асуудлыг хянан шалгах гишүүнд хуваарилна" гэж, 2 дахь хэсэгт "Үндсэн хууль зөрчсөн тухай иргэнээс гаргасан өргөдөл, мэдээллийг хүлээн авсан гишүүн анхны шалгалтыг 14 хоногийн дотор хийж маргаан үүсгэх эсэхийг өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэнэ" гэж тусгасан. Өөрөөр хэлбэл, Цэцэд маргаан үүсгэх эсэхийг Цэцийн гишүүн дангаараа шийдвэрлэх бүрэн эрхтэй байхаас гадна Цэцийн гишүүн ийнхүү маргаан үүсгэх эсэхийг шалгахдаа Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 5 дахь хэсэгт заасан маргаан үүсгэхээс татгалзах 4 үндэслэлээс дурдалгүйгээр маргаан үүсгэхээс татгалзах тохиолдлууд байдаг талаар судлаачид онцлон тэмдэглэжээ.

Бусад улсын туршлагыг судалж үзвэл ихэнх тохиолдолд маргаан үүсгэх эсэх асуудлыг 3-5 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдвэрлэж байх бөгөөд уг шүүгчид санал нэгтэй татгалзсанаас бусад тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцох зохицуулалт нийтлэг байна.²⁶ Гишүүдийн нэгдсэн саналаар хэргийг хүлээн авахаас татгалзах бөгөөд ийнхүү гаргасан шийдвэрт гомдол гаргах боломжгүй байхаар

²⁶ Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, 118 дахь тал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.

зохицуулах нь шүүхийн хэт ачааллаас зайлсхийх нэгэн арга байж болохыг дурджээ.²⁷ Иймд хэлбэрийн шаардлагыг хангуулах, хянах чиг үүргийг Тамгын газарт эсхүл тусгай чиг үүрэг бүхий захиргааны ажилтан хэрэгжүүлэх, ийнхүү хэлбэрийн шаардлага хангасан гомдлыг хүлээн авч, бага суудлын хуралдаанаар маргаан үүсгэх эсэх асуудлыг шийдвэрлэх, ингэхдээ гишүүд санал нэгтэй татгалзсанаас бусад тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцох, ийнхүү гаргасан шийдвэрт гомдол гаргахгүй байх зохицуулалтыг хуульд тусгах нь Цэцийн ачааллыг бууруулах ач холбогдолтой.

Өргөдөл, мэдээллээс татгалзах үр дагаврыг зохицуулах талаар

Хэдийгээр Үндсэн хуулийн цэцэд өргөдөл, мэдээлэл гаргах нь иргэний хэрэгжүүлэх эрх боловч иргэн гаргасан өргөдөл, гомдлоосоо татгалзсаны дараа тухайн гомдлыг нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс шүүх үргэлжлүүлж хянан шийдвэрлэж болдог.²⁸ Энэ нь гомдол гаргагч улс төрийн дарамт шахалтын улмаас гомдлоосоо татгалзах явдлаас сэргийлэхэд чиглэдэг. Иймд дээрх зохицуулалтыг тодорхой болгох, ийнхүү нийтийн ашиг сонирхлын үүднээс маргааныг үргэлжлүүлэн хянах эрхтэй байх тохиолдолд нийтийн ашиг сонирхол гэдэгт юуг ойлгох талаар тодруулах нь Үндсэн хуулийн шүүх мөрдөн шалгах чиг үүрэг хэрэгжүүлэхээс зайлсхийнэ.

Дүгнэвэл, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан үүсгэх эсэхийг урьдчилан шийдвэрлэх ажиллагааг нарийвчлан зохицуулах, ингэхдээ өргөдөл, мэдээлэл шалгах хугацааг уртасгах, Цэцэд ирэх гомдлын тоо жилээс жилд ихсэх үзүүлэлттэй байгааг харгалзан хэлбэрийн шаардлагыг шалгах чиг үүргийг Тамгын газарт шилжүүлэх, маргаан үүсгэх эсэх шийдвэр гаргах бүрэн эрхийг Цэцийн 1 гишүүнд олгосныг өөрчилж, бага суудлын хуралдаанаар санал нэгтэй шийдвэрлэхийг шаардах, ийнхүү санал нэгтэйгээр шийдвэрлээгүй тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцох, цаашлаад өргөдөл, мэдээлэл өгсөн этгээдийн тухайн шатанд хүлээх эрх, үүргийг тодорхой болгох шаардлага байсаар байгааг дурдах нь зүйтэй байна.

3.4 Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн- Тулгамдсан асуудал

Тус хуулийн 3 дугаар зүйлийг Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн гэж томъёолсон байх боловч процессын асуудлыг бас агуулсан байдаг.

Монгол Улсын Үндсэн хуульд Цэцэд харьяалан шийдвэрлэх маргааныг тодорхой жагсаасан. Харин тухайн маргааныг ямар бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэх процессын хэм хэмжээг органик хуулиар зохицуулсан. Үндсэн хуулийн цэцэд

²⁷ Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, 2023 он, 93 дахь тал.

²⁸ Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, 2023 он, 137 дахь тал.

маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйлд заасны дагуу Цэцийн хуралдааныг дараах бүрэлдэхүүнтэй хийх ба бүрэлдэхүүний тоо нь хэлэлцэх асуудлаас хамаардаг²⁹:

<i>Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн, нэр</i>	<i>Хэлэлцэх асуудал, шийдвэр гаргах эрх</i>
Бага суудал (3 гишүүн)	Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг үндэслэн маргаан үүсгэх эсэх Хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ.
Дунд суудал (5 гишүүн)	Цэцийн хуралдаанд оруулахаар маргаан үүсгэн шалгасан бүх асуудал Хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ.
Их суудал (7-9 гишүүн)	Цэцийн хуралдаанаас гаргасан дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хүлээн зөвшөөрөөгүй, урьд шийдвэрлэсэн маргааны талаар шинэ учир байдал илэрсэн, Цэцийн нийт гишүүдийн олонхийн саналаар дахин хянаж эцэслэн шийдвэрлэх
	Хуульд заасан албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх, түүнийг огцруулах болон эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх асуудал Хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ. Гэхдээ Цэц маргааныг дахин хянан үзэж буй бол асуудлыг хуралдаанд оролцсон гишүүдийн гуравны хоёр хувийн саналаар эцэслэн шийдвэрлэнэ.

Ийнхүү Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг нь Цэцийн бүрэлдэхүүнийг тодорхойлох зорилготой мэт боловч тухайн зүйлд Цэцийн бага, дунд, их суудлын хуралдаанаар асуудал хэлэлцэж шийдвэрлэх харилцааг хамтад нь зохицуулсан байгааг анхаарах нь зүйтэй. Иймд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуульд тусгасан, хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ гэсэн зарчмыг хангахын тулд бага, дунд, их суудлын хуралдаанаар ямар маргааныг хэрхэн шийдвэрлэх процессын асуудлыг нэг заалтаар бус маргааны төрлөөр нь ялгамжтай, нарийвчлан хуульчлах шаардлага ажиглагдаж байна.

Дээрх зохицуулалтаас үзэхэд, Цэцийн хуралдаанд оруулахаар маргаан үүсгэн шалгасан бүх асуудлыг анхлан шийдвэрлэх хуралдааныг 5 гишүүний

²⁹ Н.Отгончимэг, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орны туршлага судлах харьцуулсан судалгаа, 2019.

бүрэлдэхүүнтэйгээр хэлэлцэж, 5 гишүүний олонхийн буюу 3 гишүүний саналаар маргаан шийдвэрлэж байгаа нь Үндсэн хуулийн 65 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт “Үндсэн хуулийн цэц есөн гишүүнээс бүрдэнэ” гэж заасантай нийцдэггүй. Үндсэн хуулийн 65 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэг “Үндсэн хуулийн цэц есөн гишүүнээс бүрдэнэ” гэж, мөн хуулийн 66 дугаар зүйлд Цэцээс шийдвэрлэх маргааныг тогтоосон.

Гэвч Үндсэн хуулийн шүүх нь өөрийн бүрэлдэхүүнээрээ ашиг сонирхлын ялгаа бүхий бүлгүүдээс хараат бус байх нөхцөлөө баталгаажуулж, энэхүү олон ургалч үзэл бүхий байдалд сайтар анхаарсан шүүхийн шийдвэрүүдийг бий болгоход хувь нэмрээ оруулах ёстой.³⁰ Үндсэн хуулийн шүүхийн легитм шинж хийгээд түүний шийдвэрүүдийг нийгэм хүлээн зөвшөөрөх эсэх нь тус шүүхээс нийгмийн янз бүрийн үнэт зүйлсийг хэрхэн авч үзэж байгаагаас ихээхэн шалтгаалдаг.³¹ Үндсэн хуулийн цэц 9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байхаар хуульд тусгасан атал бодит байдал дээр маргааныг 3 шүүгчийн саналаар шийдвэрлэж байгаа нь дээр дурдсан Үндсэн хуулийн шүүхийн легитм чанарыг алдагдуулах сөрөг үр дагавартай. Бусад улсын туршлагыг авч үзвэл ихэнх тохиолдолд маргаан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүний тоо харьцангуй их байна. Үүнийг тодруулан авч үзвэл:

ХБНГУ Үндсэн хуулийн шүүх нийт 16 шүүгчтэй ба тэдгээр нь 8, 8 шүүгчтэй хоёр танхимд хуваарилагдан дараах бүрэлдэхүүнтэй харьяаллын асуудлаа шийдвэрлэж байна. Танхим бүр тухайн жил эхлэхийн өмнө 3 шүүгчээс бүрдэх Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнүүдийг томилж, маргаан болон гомдлыг хуульд заасан журмын дагуу хуваарилж шийдвэрлүүлдэг. Шийдвэрийг санал нэгтэй тохиолдолд гаргадаг ба хэрэг санал нэгдэж чадаагүй бол тухайн хэргийг 8 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй Сенат шийдвэрлэдэг. Шийдвэрийг амаар явагдах хуралдаанаар биш, харин бичгээр явагдах процессын үндсэн дээр гаргадаг. Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнийг 3-аас илүү жил өөрчлөлтгүй байлгаж болохгүй. Хуралдаанд 6 шүүгч оролцсоноор ирц бүрдэнэ. Хуульд заасан зарим маргааныг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар, бусад маргааныг олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль болон Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэмд хэрэг, маргааныг бага, их танхимаар шийдвэрлэх зохицуулалт байхгүй. Харин 1995 онд баталж мөрдөж байсан Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэмд зааснаар маргааныг 10 болон 9 шүүгч шүүгчээс бүрдэх их, бага танхим харьяалан шийдвэрлэж байсан. Одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийг 2011 онд баталсан бөгөөд түүнд Үндсэн хуулийн шүүхийг шүүгчдийг танхимуудад хуваарилах зохицуулалт тусгагдаагүй.

Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4-р зүйлд “Үндсэн хуулийн шүүх нийт шүүгчийн 2/3 байгаа тохиолдолд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх эрхтэй” гэж зааснаас

³⁰ Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, 2023 он, 19 дэх тал.

³¹ Мөн тэнд.

үзвэл Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаан нийт 19 шүүгчийн 13 нь оролцсоноор ирц хүчинтэйд тооцдог байна.

БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн 3 гишүүнтэй Салбар хуралдаанаар Шүүхэд гаргасан гомдлыг урьдчилан шалгадаг. Гомдлыг хүлээн авахаас татгалзсан шийдвэр гаргах бүрэн эрхтэй ба энэ тохиолдолд санал нэгтгэйгээр шийдвэр гаргах ёстой. Салбар хуралдаан хүлээн авахаас татгалзсанаас бусад бүх гомдол Их суудлын хуралдаанд (7-9 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй) шилжинэ. Хүлээн авахаас татгалзах шийдвэрийг 30 хоногийн дотор гаргаагүй бол гомдол Их суудлын хуралдаанд шилжсэнд тооцдог. Оролцож байгаа шүүгчдийн олонхийн саналаар шийдвэр гаргана. Гэхдээ дараах асуудлыг 6 ба түүнээс дээш шүүгчийн саналаар шийдвэрлэх ёстой. Тухайлбал, хууль үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, импичмент, улс төрийн намыг татан буулгах, үндсэн хуулийн гомдлыг хангах, Үндсэн хууль, эсхүл хууль тайлбарласан, хэрэглэсэн Үндсэн хуулийн шүүхийн өмнөх шийдвэрийг хүчингүй болгох асуудал багтдаг.

Латви Улсад Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг хамтын зарчмаар хянан шалгах ба тогтоол, шийдвэр, дүгнэлт гаргахдаа нийт шүүгчдийн 2/3-оос доошгүй нь оролцсон байх шаардлагатай. Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоол, дүгнэлт болон тодорхой тогтоол, дүгнэлтийг тайлбарлах тухай шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчийн олонхийн саналаар батална. Үүнээс бусад Үндсэн хуулийн шүүхийн актыг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн олонхийн саналаар баталдаг.

Иймд Үндсэн хуулийн цэц 9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байхаар хуульд тусгасан атал бодит байдал дээр маргааныг 3 шүүгчийн саналаар ч шийдвэрлэж болох байдал нь Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцэхгүй гэж үзэж, Цэцийн дотоод бүрэлдэхүүн буюу бага, дунд, их суудлын бүрэлдэхүүний тоог нэмэгдүүлэх эсхүл шийдвэр гаргах саналын квотыг нэмэгдүүлэх, шаталсан зарчмаар дахин хэлэлцэж шийдвэрлэх гэх мэтээр гадаад орнуудын сайн туршлагыг нутагшуулж хуульчлах замаар Үндсэн хуулийн шүүхийн легитм чанарыг дээшлүүлэх шаардлага байна гэж үзлээ.

Хэдийгээр иргэдээс ирсэн гомдлыг цөөн тооны гишүүдээс бүрдэх бүрэлдэхүүнээр шийдэж, онцгой чухал асуудлыг шүүх үндсэн бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдэхийг хэргийн ачааллыг бууруулах оновчтой арга зам гэж үздэг ч манай улсын хувьд иргэнээс ирүүлсэн мэдээлэл, эрх бүхий албан тушаалтнаас ирүүлсэн хүсэлт аль алийг нь дунд суудлын хуралдаанаар шийдвэрлэдэг тул дунд суудлын хуралдааны бүрэлдэхүүнийг нэмэгдүүлж, ингэхдээ хэргийн хуваарилалтыг аливаа этгээдийн дур зоргоос ангид байлгахад чиглэсэн тохиолдлын журамд суурилах зарчмыг нэвтрүүлэх нь зүйтэй гэж үзэж байна.

3.5 Хэргийн харьяалал тогтоох Цэцийн оролцоо- Тулгамдсан асуудал

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлд "Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны

хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ.” гэж заасан. Уг хууль хүчин төгөлдөр болсноос хойш иргэдээс 30 гаруй удаа хэргийн харьяалал тогтоолгохоор хандсан байна. Харин 2005, 2010, 2017 онд холбогдох гомдлын дагуу маргаан үүсгэн Дунд суудлын хуралдаан хийжээ.³² Тодруулбал, Үндсэн хуулийн цэцийн 2005 оны 03, 2010 оны 08 дугаар магадлалаар тус тус иргэний гомдлын хүрээнд хэргийн харьяалал тогтоох үндэслэлгүй байна гэсэн шийдвэрийг гаргасан байна. Харин 2017 оны 11 дүгээр магадлалаар харьяалал тогтоож, Улсын дээд шүүхээр шийдвэрлүүлэх шийдвэр гаргажээ.³³

Монгол Улсын шүүхийн тухай хуулийн 25 дугаар зүйлд Улсын дээд шүүх, түүний бүрэн эрхийн талаар тусгахдаа 25.7 дугаар зүйлийн 4 дэх хэсэгт “хуулиар харьяаллыг нь тогтоогоогүй эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоох” бүрэн эрхийг олгожээ. Ингэснээр Дээд шүүхийн бүрэн эрхээр шийдвэрлэх асуудлыг практик дээр, Үндсэн хуулийн цэцэд хэргийн харьяалал тогтоох тухай мэдээлэл ирүүлснээр Үндсэн хуулийн цэц хянаад тус маргаан нь Үндсэн хууль зөрчөөгүй тохиолдолд Цэцийн гишүүн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа эхлүүлэхээс татгалзаж Дээд шүүх рүү шилжүүлдэг байна. Өөрөөр хэлбэл нэг асуудлыг хоёр шүүхэд өөр өөр хууль зүйн үндэслэлээр шийдвэрлэж байна. Үүнийг аль нэг шүүхийн бүрэн эрхэд харьяалуулж нэг мөр шийдвэрлэснээр Үндсэн хуулийн цэцийн ачаалал буурч, чиг үүрэгт үл харьяалагдах асуудлаа шийдвэрлэхгүй байх боломжтой юм.³⁴

Иймд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлд “Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ.” гэж заасныг хасаж, хууль тогтоомж хоорондын уялдааг хангах нь зүйтэй юм. Ингэснээр Цэц өөрийн чиг үүрэгт хамаарахгүй асуудлыг хүлээн авч шийдвэрлэх шаардлагагүй болж, ажлын ачаалал буурах ач холбогдолтой.

³² Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, 122 дахь тал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.

³³ Мөн тэнд.

³⁴ Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, 122 дахь тал, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.

ДӨРӨВ. ДҮГНЭЛТ, ЗӨВЛӨМЖ

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийг судалж, Засгийн газрын 2016 оны 59 дүгээр тогтоолын 6 дугаар хавсралтаар баталсан “Хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийх аргачлал”-ын дагуу үнэлгээ хийлээ.

Энэхүү судалгааны хүрээнд, дараах ерөнхий дүгнэлтэд хүрэв. Үүнд:

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль одоогоос 26 жилийн өмнө батлагдсанаас хойш дорвитой шинэчлэгдээгүй учир хэт ерөнхий зохицуулалттай, Цэцэд хандах эрх, арга, хэлбэр хязгаарлагдмал, тодорхой бус, өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт хүлээн авах болон маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зохион байгуулалт, шийдвэр гаргах оролцоог оновчтой, нарийвчилж журамлаагүй зэрэг дутагдал бий. Үүний улмаас тус хуулийг хэрэгжүүлэхэд хүндрэл, бэрхшээл үүсч, улмаар хүний эрхийн хамгаалал төдийгүй хүний эрх хамгааллын үндэсний механизмд сөрөг нөлөө үзүүлж байгааг олон талын судалгааны үр дүн харуулж байна.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн зохицуулалт, хэрэгжилтийн талаарх үндэсний эрх зүйн онол, практикийн болон харьцуулсан судалгаа нэлээд сайн хийгдсэн бөгөөд судалгааны үр дүнг хэлэлцэх, зөвлөлдөх ажиллагаа өрнөж, олон нийтэд түгээн дэлгэрүүлэх хандлага сайжирсан байгааг онцлох нь зүйтэй.

Үндсэн хуулийн шүүхийн төдийгүй бусад шүүхийн байгууллагад маргаан хянан шийдвэрлэж буй дэлхий нийтийн чиг хандлага, олон улсын сайн туршлага болон Монгол Улсын шүүхийн шинэтгэлийн ололт амжилтыг тусган Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн үндсийг шинэчлэн бүрдүүлэх хэрэгцээ, шаардлага тулгамдаж байгаа бөгөөд үүнийг зохицуулах нөөц боломж байна. Шинжлэх ухаанд суурилж, хууль тогтоомжийн шинэтгэлийг хийх утгаар авч үзвэл Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн үндсийг боловсронгуй болгож, хуулийг шинэчлэх үндэслэл хангалттай байна.

Энэхүү судалгаагаар, Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ, Цэцэд хандах арга, хэлбэр, Цэцэд маргаан үүсгэх ажиллагаа, Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн, хэргийн харьяалал тогтоох Цэцийн оролцоотой холбоотой зарим асуудлыг хөндөж, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын хэрэгжилтийн үр дагаварт үнэлгээ хийсэн. Үнэлэх үе шатанд томъёолсон шалгуур үзүүлэлтийн дагуу судалсан үр дүнд тулгуурлан дараах дүгнэлт, зөвлөмжийг боловсруулав. Үүнд:

Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ- Тулгамдсан асуудлын тухайд

Цэц Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж, түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээ нь иргэдийн өргөдөл, мэдээлэл болон эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хүсэлтэд тулгуурладаг. Гэвч энэ хүрээг зохистой тогтоогоогүй, ялангуяа иргэний үндсэн эрхийн хамгааллыг орхигдуулсан бөгөөд үүнийг залруулах шаардлагатай хэмээн эрдэмтэн судлаачид санал нэгджээ. Үүнийг хуульд тусгах замаар ҮХЦМХШтХ-ийн 15 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт "Цэц нь Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавьж, түүнийг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэнэ" гэсэн заалтыг бодитой хэрэгжүүлж, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Арван зургадугаар зүйл болон бусад зүйлд заасан үндсэн болон түүнтэй адилтгах эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, зөрчигдсөн тохиолдолд сэргээхтэй холбоотой дээд хяналт тавих бүрэн эрхийг баталгаажуулан, иргэн субъектив үндсэн эрхээ хамгаалуулах Үндсэн хуулийн механизмыг бий болгох шаардлагатай.

Үүний зэрэгцээ Цэцэд зөрчигдсөн эрхээ сэргээлгэхээр хандах боломжийг олгохдоо ердийн шүүхийн хяналтын давхардлаас урьдчилан сэргийлэх, Цэцийн ачаалал, хэрэг маргаан шийдвэрлэлтийн чанарын асуудлыг анхаарах үүднээс тодорхой босго шалгуур, шаардлагыг зохистой тогтоох нь зүйтэй.

Ингэснээр Цэц нь иргэний үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой маргааныг шийдвэрлэж, Үндсэн хуульт ёс, хүний эрхийг дээдлэх зарчмыг хангах юм. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн биелэлтэд дээд хяналт тавих, түүнийг зөрчсөн тухай маргааныг магадлан шийдвэрлэх бүрэн эрх бүхий, Үндсэн хуулийн шүүх байгууллага, Үндсэн хуулийг чандлан сахиулах баталгаа болно.

Цэцэд хандах арга, хэлбэр- Тулгамдсан асуудлын тухайд

Цэц иргэдийн өргөдөл, мэдээллийг хянан шийдвэрлэхээс өмнө харьяаллын маргаан мөн эсэхийг урьдчилан шалгах босго тогтоосон бол эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтны хүсэлтийг шууд хэлэлцдэг эрх зүйн орчин нь ялгавар бий болгож, улмаар хууль, шүүхийн өмнө хүн бүр тэгш байх Үндсэн хуулийн зарчмыг зөрчсөн үр дагаврыг үүсгэж байна.

Түүнчлэн УИХ олонхийн саналаар баталсан хууль тогтоомжоо Үндсэн хууль зөрчсөн хэмээн мөн олонхийн саналаар Үндсэн хуулийн цэцэд хүсэлт гаргах шаардлага төдийлөн гарахгүй нь практикаар нотлогдсон асуудал юм. Иймд эрх бүхий албан тушаалтан Цэцэд хүсэлт гаргах зарчмыг хэрэгжүүлж, УИХ бус, УИХ-ын гишүүнд Цэцэд хандаж хүсэлт гаргах боломж олгох нь зүйтэй гэсэн судлаачдын байр суурийг дэмжиж байна.

Иргэдийн хувьд төлөөлөгчөөр дамжуулан, тухайлбал итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч, түүнчлэн иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөн асуудлаар өргөдөл, гомдол хүлээн авч шийдвэрлэдэг байгууллагууд, тухайлбал, ХЭҮК, хүний эрхийн чиглэлээр албан ёсны үйл ажиллагаа явуулдаг төрийн бус байгууллагууд иргэдийн үндсэн эрх зөрчигдсөн талаар өргөдөл, мэдээллийг гаргах нөхцөлийг хуульчлан бүрдүүлж, зохистой арга, хэлбэрийг тусгах нь зүйтэй.

Түүнчлэн, Иргэдээс төрийн байгууллага, албан тушаалтанд гаргасан өргөдөл, гомдлыг шийдвэрлэх тухай хуульд өргөдөл гомдлыг цахим сүлжээгээр дамжуулан гаргаж болохоор тусгасныг харгалзан, өнөөгийн нөхцөл байдалтай уялдуулан Үндсэн хуулийн цэцэд иргэд, эрх бүхий албан тушаалтан цахим хэлбэрээр хандах боломжийг бүрдүүлбэл Цэцэд хандах субъект төдийгүй Цэцийн үйл ажиллагаанд шуурхай, хялбар, хэмнэлтэй байдал бий болох талтай.

Ийнхүү дээр дурдсан зохицуулалтыг тусгаж Цэцэд хандах арга, хэлбэрийн зохистой хувилбарыг хуульчилснаар, хүний эрхийг хамгаалах чухал механизм болдог утгаараа хүний эрхийг хамгаалах үндэсний тогтолцооны уялдаа, холбоог хангах Цэцийн үүрэг бодитой биелэх үндэс бүрдэнэ.

Цэцэд маргаан үүсгэх ажиллагаа- Тулгамдсан асуудлын тухайд

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан үүсгэх эсэхийг урьдчилан шийдвэрлэх ажиллагааг нарийвчлан зохицуулах, ингэхдээ өргөдөл, мэдээллийг шалгах хугацааг уртасгах, Цэцэд ирэх гомдлын тоо жилээс жилд ихэсэх үзүүлэлттэй байгааг харгалзан хэлбэрийн шаардлагыг шалгах чиг үүргийг Тамгын газарт шилжүүлэх, маргаан үүсгэх эсэх шийдвэр гаргах бүрэн эрхийг Цэцийн 1 гишүүнд олгосныг өөрчилж, бага суудлын хуралдаанаар санал нэгтэй шийдвэрлэх, ийнхүү санал нэгтэйгээр шийдвэрлээгүй тохиолдолд маргаан үүссэнд тооцох, цаашлаад өргөдөл, мэдээлэл өгсөн этгээдийн тухайн шатанд хүлээх эрх, үүргийг тодорхой болгох зэрэг олон талын шаардлага практикт тулгамдаж байгааг хуульчлан шийдвэрлэх нь зүйтэй.

Нэг талаас, Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаан дахь талуудын оролцоо, эрх үүргийг нарийвчлан тодорхойлсон зохицуулалт, нөгөө талаас Цэц шийдвэрээ онолын түвшинд үндэслэл сайтай гаргах нөхцлийг бүрдүүлж, дэмжлэг болохуйц зохицуулалт үгүйлэгдэж байгааг харгалзан шинэчлэл хийх хэрэгцээ, шаардлагыг хангах учиртай.

Ингэснээр Цэцийн маргаан шийдвэрлэх ажиллагааны төдийгүй иргэдтэй харилцах үйлчилгээний чанар сайжирч, хүний эрхийг хамгаалах чадамж дээшилнэ.

Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн- Тулгамдсан асуудлын тухайд

Цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны Үндсэн хуулийн цэц 9 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байхаар, Бага, Дунд, Их суудлын хуралдааны бүрэлдэхүүн, тэдгээрийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зохион байгуулалт, хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэх зарчмыг хуульчилсан. Гэвч уг зарчим хангагдахгүй, улмаар Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалд нийцэхгүй байдлыг анхаарч, Бага, Дунд, Их суудлын хуралдаанаар маргаан шийдвэрлэх процессыг маргааны төрлөөр нь ялгамжтай, нарийвчилж хуульчлах шаардлагатай.

Цэцэд маргаан хянаж шийдвэр гаргах хамтын зарчмыг бүрдүүлэх, дотоод бүрэлдэхүүн буюу Бага, Дунд, Их суудлын бүрэлдэхүүний тоог нэмэгдүүлэх, улмаар шийдвэр гаргах процесс ажиллагааг тодорхой зохицуулах, ялангуяа Дунд, Их

суудлын хуралдааны процесс, шийдвэр гаргах оролцоог нарийвчлах нь зүйтэй.

Энэ нь Үндсэн хуулийн шүүхийн легитм чанарыг дээшлүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийг "Маргаан хянан шийдвэрлэх Цэцийн бүрэлдэхүүн" гэж томьёолсон хэрнээ маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны гол харилцааг агуулсан байдлыг анхаарч, хуулийн бүтцэд тавигдах шаардлагын дагуу хууль зүйн техникийг сайжруулах, Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуультай давхардал үүсгэсэн байдлыг залруулах шаардлагатай.

Хэргийн харьяалал тогтоох Цэцийн оролцоо- Тулгамдсан асуудлын тухайд

Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг Үндсэн хуулийн цэц тогтоох(ҮХЦМХШтХ), хуулиар харьяаллыг нь тогтоогоогүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг Улсын дээд шүүх тогтоох(МУШтХ) эрх зүйн орчин үйлчилж байна. Иймд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан шийдвэрлэх тухай хуулийн 14 дүгээр зүйлд "Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлнэ." гэж заасныг хүчингүй болгох; эсвэл уг чиг үүргийг Үндсэн хуулийн Тавьдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн 3 дахь заалтад тусгасан "хууль, түүнд заасан хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах талаар Үндсэн хуулийн цэц, Улсын ерөнхий прокуророос шилжүүлсэн асуудлыг Улсын дээд шүүх хянан шийдвэрлэх" бүрэн эрхтэй уялдуулж, хэрэгжүүлэх процессыг хуульчлах шаардлагатай.

Ингэснээр хууль тогтоомжийн нэгдмэл байдал, уялдаа холбоог хангах, улмаар чиг үүргийн давхардал, хийдэл, зөрчил үүсэхээс сэргийлж, шаардлагагүй ачааллыг багасгах юм.

ЭХ СУРВАЛЖ

Хууль тогтоомж

- Монгол Улсын Үндсэн хууль.
- Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль.
- Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хууль.
- Шүүхийн тухай хууль.
- БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль.
- ХБНГУ-ын Үндсэн хууль зэрэг хууль тогтоомж.

Ном, сурах бичиг, эмхэтгэл

- Б.Чимид, Үндсэн хуулийн мэдлэг, Улаанбаатар, УБ, 2008.
- Ч.Энхбаатар, "Үндсэн хуулийн эрх зүй", УБ, 2007.
- Г.Совд, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн тайлбар", УБ, 2000.
- Ц.Сарантуяа, "Үндсэн хуулийн процессын эрх зүй" Хоёр дахь хэвлэл, 2021.
- Н.Лүндэндорж, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн шинжлэх ухааны тайлбар, Адмон принт, 2022.
- С.Нарангэрэл, Эрх зүйн эх толь бичиг, Анхны хэвлэл, УБ, 2007.
- Арне Мавчич, "Үндсэн хуулийн хяналт", УБ, 2014.
- Монгол Улсын Их Хурлын Тамгын Газар, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн эх сурвалж. /Боть 9/", УБ, 2022.
- О.Мөнхсайхан, Р.Очирбал, Монгол Улс дахь хүний эрхийн төлөв байдал: Тулгамдсан асуудал, УБ, 2021.
- МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн судалгааны хүрээлэн, "Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй хянах нь" (Эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл), УБ, 2023.
- МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2020.04.22 Санал № 2022CDL-PI(2020)004 "Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан судалгааны эмхэтгэл", УБ, 2023.
- МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Венецийн комисс Страсбург 2021.02.22 Санал № 1004/2020 CDL-AD(2021)001 "Хувь хүний үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх шинэчилсэн тайлан", УБ, 2023.

Судалгааны тайлан, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл

- О. Мөнхсайхан, "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой Үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж", "Монгол Улсын хууль зүйн шинжлэх ухаан: одоо ба ирээдүй" эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл, УБ, 2015.
- Ц.Сарантуяа, "Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн онцлог, эрх зүйн

харьцуулалт", Ж.Амарсанаа нар, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц: өгүүлэл, илтгэлийн эмхэтгэл (УБ, 2007), Хууль зүйн үндэсний төв.

- Н.Болортунгалаг, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд тулгамдаж буй асуудлууд (Эрх зүйн зохицуулалтын хүрээнд), Үндсэн хуулийн хяналтыг боловсронгуй болгох нь эрдэм шинжилгээний бага хурлын эмхэтгэл, МУИС-ийн Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, 2023.
- "Үндсэн хуулийн эрх зүй ба цаашдын чиг хандлага" сэдэвт хуралдааны хэсгээс, Хуульчдын форум- 2018".
- Үндсэн хуулийн эрх зүйн хүрээлэн, Үндсэн хуулийн шүүхийн талаарх Венецийн комиссын санал, тайлан, судалгааны эмхэтгэл, 2023.
- Хууль зүй, дотоод хэргийн яам, Н.Отгончимэг, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орны туршлага судлах харьцуулсан судалгаа, 2019.
- Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны 30 жилийн тоон үзүүлэлт /1992-2021 он/, УБ, 2021.

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД МАРГААН ХЯНАН
ШИЙДВЭРЛЭХ АЖИЛЛАГААНЫ ТУХАЙ ХУУЛИЙН
ШИНЭЧИЛСЭН НАЙРУУЛГЫН ТӨСЛИЙН ХҮРЭЭНД
ГАДААД ОРНЫ ТУРШЛАГА СУДЛАХ
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

ЗАХИАЛАГЧ: ХУУЛЬ ЗҮЙ, ДОТООД ХЭРГИЙН ЯАМ

**ЗӨВЛӨХ: Н.ОТГОНЧИМЭГ, ХУУЛЬЧ
2019 ОНЫ 9 ДҮГЭЭР САР**

**ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЦЭЦЭД МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ АЖИЛЛАГААНЫ
ТУХАЙ ХУУЛИЙН ШИНЭЧИЛСЭН НАЙРУУЛГЫН ТӨСЛИЙН ХҮРЭЭНД
ГАДААД ОРНЫ ТУРШЛАГА СУДЛАХ
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

Нэг. Судалгааны аргачлал ба харьцуулан судлах улсыг сонгосон шалгуур

Хоёр. Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль ба журам

Гурав. Хуралдааны бүрэлдэхүүн

Дөрөв. Ил тод, нээлттэй байдлыг хангах

Тав. Хянан шийдвэрлэх ажиллагааны оролцогчид

Зургаа. Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах хэлбэр, үндэслэл

Долоо. Хэрэг хуваарилах

Найм. Үндсэн хуулийн шүүхийн хэлэлцүүлэг

Ес. Шийдвэр гаргах, хүргүүлэх, нийтлэх

Арав. Шийдвэрийн биелэлтийг хангах

Арван нэг. Маргааны төрлөөс хамаарсан процессын нарийвчилсан хэм хэмжээ

Арван хоёр. Санал дүгнэлт

НЭГ.СУДАЛГААНЫ АРГАЧЛАЛ БА ХАРЬЦУУЛАН СУДЛАХ УЛСЫГ СОНГОСОН ШАЛГУУР

Гадаад улсуудын хуулийн харьцуулалт хийх тохиолдолд харьцуулах зүйл буюу сэдвээ сонгох, хүрээг нь тодорхой болгох, зайлшгүй сэдвийг тухайлан томъёолох нь судалгааны үр дүн зорилгодоо нийцэх гол хүчин зүйл билээ.

Судалгааны зүйл буюу сэдвийг сонгохдоо Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээг харгалзахыг ажлын даалгаварт заасан.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээний тайланд Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуультай холбоотой дараах тулгамдсан асуудлыг хөндөж, зохих зохицуулалтыг сайжруулах шаардлагатай гэж дүгнэжээ:

- Маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулиар зайлшгүй нарийвчлан зохицуулах шаардлагатай харилцааг хуулиар зохицуулаагүй орхисон байна. Энэ ч үүднээс 2006 онд Цэцийн гишүүд өөрсдөө зөвлөгөөнөөр тогтоосон Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дэг хэмээх Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн цэц, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хуулиар эрх олгоогүй баримт бичгээр зохицуулах оролдлого хийснээс харж болно;
- Цэцийн нээлттэй хуралдаан нь харьцангуй ил тод, оролцогчид хуралдааны танхимд тэмдэглэл, соронзон бичлэг, түүнчлэн радио телевизийн шууд нэвтрүүлэг хийх, кино болон фото зураг авах, дүрс бичлэг хийхийг зөвшөөрнө гэж байгаа боловч Үндсэн хуулийн цэцийн дэгээр урьдчилан зөвшөөрөл авахаар заасан нь ил тод байдлыг хэрэгжүүлэх, хуралдаанд оролцогчдын эрхийг хэрэгжүүлэхэд бодитой саад бэрхшээл учруулах боломжтой байна;
- Цэцийн шийдвэрийг албан ёсоор нийтлэх эрх зүйн зохицуулалтыг тодорхой болгох шаардлагатай байна;
- Цэцэд маргаан шийдвэрлэх ажиллагааны хүрээнд иргэдийн Цэцэд хандах гол хэлбэр нь мэдээлэл байна. Энэ нь тухайн иргэний үндсэн эрхийг шууд хамгаалахаас илүүтэйгээр улс төр болон бусад хэлбэрээр уг мэдээллийг урвуулан ашиглагдах бодит боломжийг бүрдүүлж өгч байна. Иймд цаашид иргэний үндсэн хуульд заасан үндсэн эрхийг шууд хамгаалах эрх зүйн боломжийг бүрдүүлэх зохицуулалтыг хийх шаардлагатай;
- Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд цаашид тодорхой үндэслэл шаардлагад тулгуурлан иргэнийг хандах хэлбэрийг тогтоохгүй бол цаашид Цэцийн ачаалал хийсвэрээр нэмэгдэх боломжтой байна. Мөн цаашид хүсэлт гаргах цар хүрээг нарийвчлан зохицуулах шаардлагатай;
- Үндсэн хуулийн цэцэд иргэн, байгууллага, төр, түүний албан тушаалтны гомдлоор хэргийн харьяалал тогтоох гэх практик нь Цэцийн

чиг үүргийг заасан Үндсэн хуулийн зохицуулалтанд үл нийцэж байх тул уг заалтыг нэн даруй өөрчлөх шаардлагатай;

- УИХ-аас Цэцийн дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрөөгүй болсон үндэслэлийг хянах агуулгаар бус “маргааныг дахин хянан үзэж” хэмээх агуулгаар хяналтыг хэрэгжүүлэх шаардлага үүсэж байна;
- Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд Цэцийн дарга дангаар эдлэх байдлаар тогтоосон бүрэн эрхүүд нь хуулийг хэрэгжүүлэхэд хэт субъектив хандах боломжийг бүрдүүлж байна. Тухайлбал, маргаанд анхны шалтгалт хийх гишүүнийг томилох, хуралдаанд бэлтгэх хугацааг сунгах, бага суудал, дунд суудлын хуралдаанд оролцох гишүүдийг томилох эрх;
- Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан тал аль ч үе шатанд өөрийн шаардлагын үндэслэл, зүйлийг өөрчлөх, шаардлагаас татгалзах эрхийг заасан боловч аль үе шатанд хэрэгжих эсэх нь тодорхойгүй байна;
- Шийдвэрийг ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор УИХ-д хүргэхээр заасан нь цэцийн шийдвэр үндэслэл бүхий байх гол зарчимд үл нийцэж байна;
- Цэцийн гишүүн олонхоос өөр саналтай байгаад түүнийг бичиж нийтлэхээр шийдвэрлэвэл энэ эрхийг эдлэх боломжтой эсэх нь тодорхойгүй.

Үүний зэрэгцээ Монгол Улсын эрдэмтэн, судлаачид Үндсэн хуулийн цэцэд маргааны хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль тогтоомжийг боловсронгуй болгох талаар дараах асуудлыг тухайлан онцолж, санал дэвшүүлсэн байгааг тоймловол:

Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байдлын талаар дэд профессор Д.Наранчимэг дараах асуудлыг онцолсон байна¹:

- Ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн дарга гишүүнд хуваарилдаг. Ийнхүү хуваарилахдаа Цэцийн гишүүний мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилж байгаа хэдий ч субъектив хүчин зүйлийн нөлөөлөл орж болохыг үгүйсгэхгүй. Тиймээс өргөдөл, мэдээллийг бусад улс орны жишгээр аль болох тохиолдлын шинжээр, тойргийн зарчмаар гишүүдэд ялгаваргүй хуваарилдаг байх нь хараат бус байдлын бас нэг баталгаа болно;
- Цэцийн гишүүн өргөдөл, мэдээллийг хүлээн аваад маргааны шинж агуулаагүй байна гэж үзвэл маргаан үүсгэхээс татгалзсан тогтоол гаргадаг. Тэгэхдээ 21 дүгээр зүйлийн 5-д заасан үндэслэлийн алинд ч хамаарахгүй үндэслэл байвал өөрийн санаачилгаар шийдвэрлэдэг. Энэ нь нэг талаасаа тухайн гишүүний бүрэн эрхийн асуудал мэт боловч нөгөө талаасаа Цэцийн гишүүн хууль зүйн үндэслэлгүйгээр өөрийн үзэмжээр субъектив байр сууринаас хандах нөхцөлийг бүрдүүлсэн гэсэн зүй ёсны шүүмжлэлд цөөнгүй өртүүлж байна.

¹ Д.Наранчимэг. Үндсэн хуулийн цэцийн бие даасан, гишүүний хараат бус байх зарчим. Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал. УБ хот, 2017 он, х.219-235.

Улсын Их Хурал, Үндсэн хуулийн цэцийн харилцаанд боловсронгуй болгох зарим асуудлын талаар профессор Т.Лхагваа дараах санал дэвшүүлсэн байна²:

- Үндсэн хуулийн цэцийн тогтоол шийдвэр заавал хэрэгжих дээд хүчин чадалтай гэж Үндсэн хуулиар зохицуулагдсан. Гэтэл Үндсэн хуулийн цэцийн хэрэгжээгүй шийдвэр байсаар байгааг юуны урьд эрх зүйн зохицуулалт дутагдаж байгаатай холбон тайлбарлаж болно;
- Цэцийн шийдвэр болох Их суудлын хуралдаанаас гаргасан тогтоолыг Улсын Их Хурал хүлээж авахдаа хууль дахь Үндсэн хуулийн зөрчлийг арилгахгүй байх тохиолдол ажиглагдсаар байна;
- Улсын Их Хурлаас бүр 1994 онд Шүүх байгуулах тухай хуулиар дүүрэг дундын шүүх байгуулсныг Цэц тухайн цагт нь Үндсэн хууль зөрчсөнийг эцэслэн шийдвэрлэж байсан. Гэтэл Үндсэн хуулийн зөрчил гэж үзсэн асуудал бусад асуудалтай нэгтгэгдэн 20 жилийн дараа сэргэн хуульчлагдсан юм. Ийнхүү Үндсэн хуулийн зөрчилтэй асуудлыг дахин дахин сэргээсээр байгаа нь хууль тогтоогчдын зүгээс шүүх, шүүгчдийн хараат бус байдлыг хүлээн зөвшөөрч чадахгүй байна гэсэн дүгнэлтэнд хүргэж байна;
- Үндсэн хууль зөрчсөнийг тогтоосон Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийг Улсын Их Хуралд оруулсны дараа 15 хоногийн дотор хэлэлцэх хуулийн хугацааг ч баримтлахгүй байгаа нь эрх зүйн хийдэл үүсгэх ноцтой үр дагаврыг дагуулж байна;
- Цэцийн шийдвэр нь дүгнэлт, тогтоол, магадлал гэсэн хэлбэртэй байна гэж хуульд заасан. Иймд тогтоолыг эцсийнх, дүгнэлтийг цаашид авч үзэх боломжтой шийдвэр гэж процессын онол арга зүйн үүднээс хандвал эрх зүйн мэтгэлцээн үр дүнтэй, зөв гольдролоор өрнөнө.

Үндсэн эрхийн зөрчлийн тухай өргөдөл, Цэцийн гишүүний хариуцлага, Үндсэн хууль дахь Цэцийн зохицуулалтын талаар доктор, дэд профессор О.Мөнхсайханы хөндөж тавьсан асуудал³:

- Өргөдлийг үндсэн хуулийн гомдлоор ойлговол түүнийг хүсэлттэй адилхан дүгнэлт гаргах, дахин хянан үзэх хоёр шатлалтай процедураар шийдвэрлэж болохгүй. Цэц өргөдлөөр үүсгэсэн маргааныг нэг удаа эцэслэн шийдвэрлэж, уг шийдвэрээ Улсын Их Хурал руу явуулахгүй байхаар хуульчлах хэрэгтэй. Мөн иргэний мэдээлэл гэдгийг Үндсэн хуулийн маргаан үүсгэх үндэслэл гэж үзэхгүй харин *amicus curiae* гэсэн агуулгаар ойлгож, нэгэнт үүсгэсэн маргааныг зөв шийдвэрлэхэд ач

² Т.Лхагваа. Монгол Улсын Их Хурал, Үндсэн хуулийн цэцийн харилцааны төлөв хандлага, түүнийг боловсронгуй болгох зарим боломж. Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал. УБ хот, 2017 он, х.208-218.

³ О.Мөнхсайхан. Үндсэн хуулийн өөрчлөлтөд цэцийн асуудлыг авч хэлэлцэх хэрэгтэй. Эх сурвалж: <http://www.sonin.mn/news/politics-economy/95927>, нийтлэгдсэн огноо: 2018.10.11; "Иргэний өргөдөл, мэдээлэлтэй холбоотой үндсэн хуулийн цэцийн бүрэн эрхийг оновчтой тодорхойлох боломж", "Цэцийн гишүүнд хариуцлага хүлээлгэх асуудалд хийсэн дүн шинжилгээ", "Цэцийн гишүүн болон Дээд шүүхийн шүүгчийн түсгай саналын нийтлэх нь Үндсэн хууль зөрчөөгүй", Эх сурвалж: <https://www.academia.edu/28800941/>

холбогдолтой үндэслэл, судалгааг маргааны тал биш иргэнээс авах суваг болгох нь илүү зохистой;

- Цэц иргэний өргөдлөөр үндсэн эрхийн маргааныг магадлан шийдвэрлэж эцсийн шийдвэр гаргахаар хуульчлах нь зүйтэй;
- Үндсэн хуулийн Цэцийн гишүүний хараат бус байдлыг илэрхийлэх чухал зүйл нь олонхоос өөр үндэслэл, байр суурьтай гишүүн түүнийгээ нийтэд илэрхийлэхийг зөвшөөрөх явдал. Өөрөөр хэлбэл, Цэцийн бүрэлдэхүүний олонх Үндсэн хуулийг буруу тайлбарлаад буруу шийдчихлээ гэж үзэж буй Цэцийн гишүүн энэ тухай тусгай саналаа нийтлэх эрхтэй байх ёстой. Олон улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч ийм эрхтэй байдаг. 2016 онд энэ эрхийг хуулиар нээж өгсөн боловч Цэц өөрөө дахин хүчингүй болгосон.

Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийн маргааныг Цэц шийдвэрлэх боломж, хандлагын талаар Хууль зүйн сургуулийн багш Д.Ганзориг ийнхүү тэмдэглэсэн⁴:

- Манай хууль тогтоомж, практикаар иргэн хууль тогтоох, гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллагаас гаргасан шийдвэрт л хамааруулж гомдол гаргах боломжтой. Харин шүүх эрх мэдлийн байгууллагаас гаргасан шийдвэр Үндсэн хуульд заасан иргэний үндсэн эрхийг зөрчсөн гэдэг үндэслэлээр хандсан тохиолдол байхгүй;
- Монгол Улсад хүний эрхийн бүхий л төрлийн зөрчлийн асуудлыг Үндсэн хуулийн цэц хянан шийдвэрлэх асуудлаар олон удаагийн хэлэлцүүлэг өрнүүлж, үүний үндсэн дээр шийдвэрлэх асуудал, гарч болох эерэг болон сөрөг үр дагаврын талаар тодорхой түвшинд ойлголцох шаардлага байна;
- Ямар үр дүн гарахаас үл хамаарч хүний үндсэн эрхийг тухайлан хамгаалах талаар эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох алхам хийх.

Ийнхүү Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаварт хийсэн үнэлгээ болон судлаач, эрдэмтдийн санал, дүгнэлтийг харгалзан Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх эрх зүйн зохицуулалт, түүний хэрэгжилтэнд тулгамдаж буй, цаашид боловсронгуй болгох асуудлыг дараах байдлаар сэдэвлэн нэгтгэж тухайн асуудал-сэдвийн хүрээнд гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн зохицуулалтыг харьцуулан судаллаа. Үүнд:

1. Судалгааны аргачлал ба харьцуулан судлах улсыг сонгосон шалгуур
2. Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хууль ба журам
3. Хуралдааны бүрэлдэхүүн
4. Ил тод, нээлттэй байдлыг хангах
5. хянан шийдвэрлэх ажиллагааны оролцогчид
6. Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах хэлбэр, үндэслэл
7. Хэрэг хуваарилах
8. Үндсэн хуулийн шүүхийн хэлэлцүүлэг
9. Шийдвэр гаргах, хүргүүлэх, нийтлэх

⁴ Д.Ганзориг. Үндсэн эрхийн маргаан – Цэц шийдвэрлэх боломж, хандлага. 2017 он. Эх сурвалж: <https://www.conscourt.gov.mn/?p=4102>

10. Шийдвэрийн биелэлтийг хангах

11. Маргааны төрлөөс хамаарсан процессын нарийвчилсан хэм хэмжээ

Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны эрх зүйн зохицуулалтыг боловсронгуй болгох зорилгоор харьцуулсан судалгаа хийх ажлын даалгаварт эрх зүйн соёл, тогтолцоо ижил, санал болгохуйц 5-аас доошгүй улсыг сонгохыг заасан. *"Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн хүрээнд гадаад орнуудын туршлага судлах харьцуулсан судалгаа"* –нд ХБНГУ, Австри, ОХУ, БНСУ, Латви Улс нь харьцуулан судалсан бөгөөд эдгээр улс нь:

- Монгол Улсын хамаарч буй эрх зүйн ром-германы системд хамаардаг;
- үндсэн хуулийн хяналтын тогтолцоо нь Монгол Улсын нэг адил Австрийн буюу Үндсэн хуулийн хяналтын эх газрын загварт хамаардаг;
- эрх зүйн хөгжлийг илтгэх эрх зүйт ёсны индексээр манай улсын өмнө эрэмбэлэгдсэн;
- эрх зүйн соёл, түүх, тогтолцооны хувьд манай улстай төсөөтэй тул харьцуулан судлахаар сонгосон билээ.

Үндсэн хуулийн хяналтын процессын эрх зүйн асуудлыг харьцуулан судлах энэ судалгааны хувьд үндсэн хуулийн хяналтын институцийн асуудлыг судалсан судалгаанд сонгосон ХБНГУ, Австри, ОХУ, БНСУ, Латви Улсыг мөн адил сонгон судлах нь хуулийн зохицуулалтыг иж бүрэн, системтэй, уялдаа холбоонд нь авч үзэхэд ач холбогдолтой гэж үзлээ.

ХОЁР.МАРГААН ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ АЖИЛЛАГААНЫ ХУУЛЬ БА ЖУРАМ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль болон Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан шийдвэрлэх тухай хуулиар зохицуулж байна.

Үндсэн хуулийн цэцэд маргааны хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээнд "Маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулиар зайлшгүй нарийвчлан зохицуулах шаардлагатай харилцааг хуулиар зохицуулаагүй орхисон байна. Энэ ч үүднээс 2006 онд Цэцийн гишүүд өөрсдөө зөвлөгөөнөөр тогтоосон Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дэг хэмээх Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн цэц, Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хуулиар эрх олгоогүй баримт бичгээр зохицуулах оролдлого хийснээс харж болно" гэж тэмдэглэжээ. Одоо Үндсэн хуулийн цэцээс баталж мөрдөж байгаа Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дэг нь хуулиас эх үндэс аваагүй байна.

Тэгвэл харьцуулан судалсан Герман, Австри, Орос, Солонгос, Латви улсад үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой процессын асуудлыг зохицуулсан бие даасан хууль байхгүй. Харин процессын гол, чухал, үндсэн хэм хэмжээг үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа хамтатган тусгаж, бусад нарийвчилсан асуудлыг тухайн үндсэн хуулийн шүүхээс өөрсдөө журам батлан зохицуулах байдлаар шийдвэрлэсэн байна. Энэ нь Үндсэн хуулийн цэц өөрөө баталж буй дэгтэй холбоотой практик гадаад улсуудад түгээмэл байгааг харуулж байна. Гэхдээ эдгээр гадаад улсын Үндсэн хуулийн шүүхүүд өөрөө дотооддоо журам батлах бүрэн эрх нь хуулинд тусгагдан, хуулиар олгогдсон байгаа юм.

ХБНГУ-ын нийт 105 зүйлтэй Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн⁵ 17-104 дүгээр зүйл нь шүүхэд хэрэг маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зохицуулсан процессын хэм хэмжээ байна. Өөрөөр хэлбэл энэ хуулийн дийлэнх хэм хэмжээ нь процессын хэм хэмжээ юм. Германы Үндсэн хуулийн шүүх өөрийн үйл ажиллагааны журмыг бүгд хурлаараа батлах бүрэн эрхийг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиар олгожээ⁶. Хуулиар олгогдсон бүрэн эрхийн хүрээнд Үндсэн хуулийн шүүх 2014 онд "Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны журам"⁷-ыг баталсан байна.

АВСТРИЙН Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль⁸ нь материаллаг ба процессын хэм хэмжээг мөн нэг дор багтаасан 94 зүйл бүхий хууль юм. Түүний дийлэнх хэсэг нь хэрэг маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зохицуулсан хэм хэмжээнүүд байдаг. Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх үйл ажиллагааныхаа журмыг

⁵ Act on Federal Constitutional Court, 1951 он. Эх сурвалж: <https://germanlawarchive.iuscomp.org/?p=221>

⁶ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 1-р зүйлийн 3: "The Federal Constitutional Court shall establish its Rules of Procedure, which shall be adopted by the Plenary."

⁷ Rules of Procedure of the Constitutional Court, Germany. Эх сурвалж: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/Gesetze/GO_BVerfG.pdf?__blob=publicationFile&v=6

⁸ Act on Federal Constitutional Court, 1953 он. Эх сурвалж:

https://www.ris.bka.gv.at/Dokument.wxe?Abfrage=Erv&Dokumentnummer=ERV_1953_85

бие даан батлах бөгөөд Холбооны Канцлер түүнийг нийтэлнэ гэж⁹ хуулиндаа тусгажээ. Энэ журамд шаардлагатай гэж үзсэн аливаа арга хэрэгслийг тусгах бүрэн эрхийг шүүхэд олгосон байдаг. Тухайлбал, хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг утга учиргүй, урвуугаар ашиглаж байгаа явдалд, эсхүл шүүхийг доромжилсон үйлдэлд хариуцлага тооцох арга хэрэгслийг тусгах зэрэг бүрэн эрхийг шүүхэд өгчээ.

Ингэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч тухайн журмыг хэрэгжүүлэх, хууль сахиулах, шүүхийн хэлэлцүүлэг, шийдвэр гаргах үед дэг сахиулах үед тэдгээр арга хэрэгслийг хэрэглэх боломжтой байх ёстой гэж мөн хуулиндаа заажээ. Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх 1946 онд "Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны журам"¹⁰-ыг баталсан байна.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль¹¹ нь нийт 115 зүйлтэй ба уг хуулийн 29-110 дугаар зүйлд процессын асуудлыг зохицуулжээ. Энэ хуулийн 3-р зүйлд "ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх өөрийн дотоод асуудлаар Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэм"¹²-ийг батлахаар заасныг үндэслэн 2011 онд Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийг баталсан байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйлд зааснаар энэхүү дүрмэнд хэлэлцэж буй хэргийн дараалал тогтоох, хуралдааны хэлэлцүүлгийн үе шат, ёс зүй, Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлогууд, ажлын албаны ажилтнуудад тавигдах шаардлага, бусад дотоод асуудлыг тусгана гэжээ. Шүүхийн дүрэмд эдгээр асуудлыг тусгахаар заасны зэрэгцээ хуулийн бусад хэсгүүдэд дүрэмд тусгагдах асуудлыг мөн нэмж зохицуулсан байна:

- Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга, орлогч даргаа үүргээ гүйцэтгээгүй, эсхүл зохих байдлаар гүйцэтгээгүй гэх шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхээс гаргах асуудал¹³;
- Үндсэн хуулийн шүүхийн даргын бусад бүрэн эрх¹⁴;
- Үндсэн хуулийн шүүхэд цахимаар хандах асуудал¹⁵;
- Шүүхийн хуралдааныг интернетээр шууд дамжуулах асуудал¹⁶;
- Шүүхийн хуралдааны тэмдэглэл хөтлөхөд тавигдах шаардлага¹⁷.

⁹ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, § 14. (1) The Constitutional Court autonomously adopts its Standing Orders which shall be publicly announced by the Federal Chancellor.

(2) The Standing Orders shall also provide for whatever instruments – in addition to rendering punishment for frivolous procedure or contempt of court in accordance with § 28 – shall be available to the president in executing the Standing Orders and to maintain law and order during hearings and deliberations.

¹⁰ Rules of Procedure of the Constitutional Court, Austria. Эх сурвалж:

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000208>

¹¹ "Федеральный Конституционный закон О Конституционном Суде Российской Федерации", 1994 он. Эх сурвалж: <http://www.ksrf.ru/ru/Info/LegalBases/Pages/default.aspx>

¹² ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 3-р зүйл: "По вопросам своей внутренней деятельности Конституционный Суд Российской Федерации принимает Регламент Конституционного Суда Российской Федерации."

¹³ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 23-р зүйл.

¹⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 24-р зүйлийн 5.

¹⁵ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 27-р зүйл.

¹⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 54-р зүйл.

¹⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 59-р зүйл.

БНСУ –ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль нь нийт 79 зүйлтэй бөгөөд дээрх улсуудын нэг адил материаллаг болон процессын хэм хэмжээ нь энэхүү хуульд хамт тусгагдсан. Шүүхийн хянан шийдвэрлэх ажиллагаа, дотоод сахилга, захиргааны асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль, бусад хуультай зөрчилдөхгүй хүрээнд журамдаа тусгах бүрэн эрхийг Үндсэн хуулийн шүүхэд олгожээ¹⁸. Тийнхүү баталсан журмыг албан ёсны хэвлэлд нийтэлнэ гэж мөн заасан. Түүнчлэн хуулийн бусад хэсэгт уг журамд тусгагдах асуудлыг нэмж зохицуулжээ:

- Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн албан тушаал эзгүй болох, Ерөнхийлөгч үүргээ гүйцэтгэх боломжгүй болох тохиолдолд бусад шүүгч түүний өмнөөс ажил үүргийг гүйцэтгэх журам¹⁹;
- Нийт шүүгчдийн зөвлөлийн эрхлэх асуудал²⁰;
- Шүүхийн захиргааны зохион байгуулалт, чиг үүрэг, ажилтнуудын тоо²¹;
- Судалгааны ажилтнуудын тоо²²;
- Судалгааны ажилтнаар ажилд авахад ямар сургууль төгссөн байх шаардлага²³;
- Шүүхийн Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр судалгааны ажилтнаар ажил хавсран гүйцэтгүүлж болох судалгааны ажилтны тоо²⁴;
- Судалгааны ажилтан анх ажилд томилогдоход эхний 3 жил судалгааны туслах ажилтнаар ажиллах хугацааг түүний чадвар, зүтгэлд үндэслэн багасгах тухай асуудал²⁵;
- Судалгааны тусгай төлөөлөгчдийг томилоход төлөөлөгчдөд тавигдах шаардлага²⁶;
- Шүүхийн судалгааны хүрээлэнгийн тухай²⁷;
- Тамгын газрын зохион байгуулалт, үйл ажиллагаа²⁸;
- Шүүхийн шийдвэрийг албан ёсны хэвлэлээс өөр газарт нийтлэх асуудал²⁹;
- Нотлох баримт шинжлэх зардал³⁰;

¹⁸ "Constitutional Court Act", Korea, 2014. Article 10 (Power to Make Regulations)

(1) The Constitutional Court may make regulations relating to the adjudication procedure, internal discipline and administration, to the extent that does not conflict with this Act and other Acts.

(2) The Constitutional Court Regulations shall be promulgated by public announcement in the official gazette.

Эх сурвалж: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=33354&lang=ENG

¹⁹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 12-р зүйлийн 4.

²⁰ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 16-р зүйлийн 4.

²¹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17-р зүйлийн 9.

²² Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-р зүйлийн 1.

²³ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-р зүйлийн 4-ийн 5.

²⁴ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-р зүйлийн 11.

²⁵ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-2 -р зүйлийн 1.

²⁶ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-3 -р зүйлийн 3.

²⁷ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-4 -р зүйлийн 6.

²⁸ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 20-р зүйлийн 3.

²⁹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 36-р зүйлийн 5.

³⁰ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 37-р зүйлийн 1.

- Гомдолд үндэслэн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа эхлүүлэх тохиолдолд тухайн этгээдийг барьцаа мөнгө байршуулах, суутгах асуудал³¹;
- Төлбөрийн чадваргүй гомдол гаргагчид, эсхүл нийтийн ашиг сонирхлын тусын тулд хуулийн зөвлөх томилох, хуулийн зөвлөхийн төлбөрийн асуудал³²;
- Шүүхийн Ерөнхийлөгчийн шийдвэрээр томилогдсон 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүн гомдлыг урьдчилан шалгах талаар, тэдний үйл ажиллагаа³³;
- Оролцогчдод цахимаар мэдээлэл хүргүүлэх тухай³⁴;
- Шүүхэд цахимаар хандсан тохиолдолд цахим гарын үсэг зурах асуудал³⁵.

ЛАТВИЙН Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль³⁶ 90 зүйлтэй ба түүний 17-90 дүгээр зүйл нь хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаатай холбоотой асуудлыг хамарчээ. "Үндсэн хуулийн шүүхийн дотоод асуудал, шүүгчийн мэргэжлийн ёс зүй, ажлын алба, бичиг хэргийн бүтэц, бусад асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүх батлах журмаар зохицуулна"³⁷ гэж заасан. Тухайн журмыг нийт шүүгчдийн олонх оролцсон хуралдаанаар 2/3-ын саналаар батална³⁸. Үүний зэрэгцээ шүүхийн журамд "шүүхэд цахимаар хандах асуудал"³⁹, "хэрэглэх хууль Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх талаарх хүсэлтийг шүүхээс цахимаар ирүүлэх журам"⁴⁰, "цахимаар хүсэлт гаргах журам"⁴¹ – ыг тусгах бүрэн эрхийг Үндсэн хуулийн шүүхэд олгосон байна. Латвийн Үндсэн хуулийн шүүх 2004 онд "Үндсэн хуулийн шүүхийн журам"⁴² баталжээ.

Ийнхүү Герман, Австри, Орос, Солонгос, Латви улсад нийтлэг байгаа зүйл нь үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлэх институцэд хамааралтай материаллаг хэм хэмжээ болон тухайн институци хэрэг маргааныг хянан шийдвэрлэх процессын хэм хэмжээг нэг эрх зүйн акт буюу хуулинд тусгаж зохицуулсан байна.

Эдгээр улсын Үндсэн хуулийн шүүх хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаатай холбоотой асуудлаар журам, дүрэм батлах бүрэн эрхийг хуулинд нь тусгаж өгсөн

³¹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 37-р зүйлийн 2 болон 3.

³² Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 70-р зүйлийн 3 болон 6.

³³ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 72-р зүйлийн 6.

³⁴ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 76-р зүйлийн 4.

³⁵ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 77-р зүйлийн 1.

³⁶ "The Law on the Constitutional Court of the Republic of Lithuania", 1993 он. Эх сурвалж:

<https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/legal-information/the-law-on-the-constitutional-court/193>

³⁷ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 3-р зүйл: "The internal questions of the Constitutional Court, the rules of professional conduct of justices, the structure of the Court apparatus, clerical work, and other issues shall be regulated by the Rules of the Constitutional Court, as approved by the Constitutional Court."

³⁸ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-р зүйл: "The Constitutional Court collectively investigates cases and issues rulings, adopts decisions or conclusions provided that not less than 2/3 of all the justices of the Constitutional Court are participating. In the situations where the Rules of the Constitutional Court are approved or amended, or other internal issues are resolved, sittings of the Constitutional Court shall be legitimate provided that at least half of all the justices of the Constitutional Court participate therein."

³⁹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 66-р зүйлийн 10.

⁴⁰ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 67-р зүйлийн 6.

⁴¹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 76-р зүйлийн 6.

⁴² The Rules of the Constitutional Court, Lithuania. Эх сурвалж: <https://www.lrkt.lt/en/about-the-court/administrative-information/rules-and-regulations/1267>

байгаа нь Монгол Улсын зохицуулалтаас ялгаатай байна. Шүүхийн дүрэм, журам батлах бүрэн эрхийг хуулиндаа тусгаж байгаа нь тухайн дүрэм, журмын хууль ёсны байдал болон заавал дагаж мөрдөх хүчин чадлыг хангаж өгсөн ач холбогдолтой болжээ.

Үндсэн хуулийн шүүхээс батлах дүрэм, журамд тусгах асуудлыг эдгээр улс хуулиндаа ерөнхийлөн заасан байхын зэрэгцээ тухайн дүрэм, журамд тухайлан зохицуулах асуудлыг хуулийн бусад хэсгүүдэд нэмж тусгасан онцлог ажиглагдаж байна.

ГУРАВ. ХУРАЛДААНЫ БҮРЭЛДЭХҮҮН

Монгол Улсын Үндсэн хуулинд Цэц харьяалан шийдвэрлэх маргааныг тодорхой жагсаан заасан. Харин тухайн маргааныг ямар бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэх процессын хэм хэмжээг органик хуулиар зохицуулсан байгаа. Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 3 дугаар зүйлд заасны дагуу Цэцийн хуралдааныг дараах бүрэлдэхүүнтэй хийх ба бүрэлдэхүүний тоо нь хэлэлцэх асуудлаас хамаардаг:

<i>Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн, нэр</i>	<i>Хэлэлцэх асуудал</i>
Бага суудал 3 гишүүн	Цэцэд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг үндэслэн маргаан үүсгэх эсэх Хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ.
Дунд суудал 5 гишүүн	Цэцийн хуралдаанд оруулахаар маргаан үүсгэн шалгасан бүх асуудал Хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ.
Их суудал 7-9 гишүүн	- Цэцийн хуралдаанаас гаргасан дүгнэлтийг Улсын Их Хурал хүлээн зөвшөөрөөгүй, урьд шийдвэрлэсэн маргааны талаар шинэ учир байдал илэрсэн, Цэцийн нийт гишүүдийн олонхийн саналаар дахин хянаж эцэслэн шийдвэрлэх - Хуульд заасан албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх, түүнийг огцруулах болон эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх асуудал Хэлэлцэж байгаа асуудлыг Цэцийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхийн саналаар шийдвэрлэнэ. Гэхдээ Цэц маргааныг дахин хянан үзэж буй бол асуудлыг хуралдаанд оролцсон гишүүдийн гуравны хоёр хувийн саналаар эцэслэн шийдвэрлэнэ.

Үүний нэг адил гадаад орнуудын үндсэн хуулийн шүүх харьяаллын асуудлуудаа ямар бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэхийг Үндсэн хуулиндаа биш, мөн органик хуулиараа зохицуулсан байна.

ХБНГУ-д Үндсэн хуулийн шүүх нийт 16 шүүгчтэй ба тэдгээр нь 8, 8 шүүгчтэй хоёр танхимд хуваарилагдан дараах асуудлыг харьяалан шийдвэрлэнэ⁴³:

<i>Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн</i>	<i>Хэлэлцэх асуудал</i>
Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнүүд /Chambers	Сенатад харьяалагдах дийлэнх хэргийг 3 шүүгч бүхий Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнээр шийдвэрлэдэг. Гэхдээ хууль

⁴³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 14-р зүйлийн 1-4.

3 шүүгч

Үндсэн хууль зөрчсөн асуудлыг шийдвэрлэхгүй ба үүнийг Сенат бүрэлдэхүүнээрээ шийдвэрлэдэг.

- Танхим бүр тухайн жил эхлэхийн өмнө 3 шүүгчээс бүрдэх Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнүүдийг томилж, маргаан болон гомдлыг хуульд заасан журмын дагуу хуваарилж шийдвэрлүүлдэг.

Шийдвэрийг санал нэгтэй тохиолдолд гаргадаг ба хэрэг санал нэгдэж чадаагүй бол тухайн хэргийг 8 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй Сенат шийдвэрлэдэг. Шийдвэрийг амаар явагдах хуралдаанаар биш, харин бичгээр явагдах процессын үндсэн дээр гаргадаг. Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнийг 3-аас илүү жил өөрчлөлтгүй байлгаж болохгүй.

Нэгдүгээр танхим/First Senate
8 шүүгч

- Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой хэрэг;
- Сонгуулийн хуультай холбоотой маргаан.

Хуралдаанд 6 шүүгч оролцсоноор ирц бүрдэнэ. Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой маргаан, хуульд заасан зарим маргааныг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар, бусад маргааныг олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.

Хоёр дугаар танхим/Second Senat
8 шүүгч

- Үндсэндээ Нэгдүгээр танхимд харьяалснаас бусад хэрэг.

Хуралдаанд 6 шүүгч оролцсоноор ирц бүрдэнэ. Хуульд заасан зарим маргааныг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар, бусад маргааныг олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.

Тухайн хэргийг аль танхим шийдвэрлэх нь тодорхой бус байвал Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, танхим бүрээс 2 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй нэг жилийн хугацаатай томилсон хороо шийдвэрлэдэг байна⁴⁴.

Австрийн Холбооны Үндсэн хуулийн шүүх нь хэрэг маргааныг үндсэндээ бүгд хурлаараа буюу нийт шүүгчдийн хуралдаанаараа шийдвэрлэдэг. Ихэнх чухал ач холбогдол хэргийг бүгд хурлаараа шийднэ. Харин тодорхой нэг тохиолдол бүхий хэрэг, эсхүл өмнө нь тухайн асуудлыг зөвлөлдөж, хэлэлцэж тодорхой болсон хэргийг Ерөнхийлөгч, Дэд ерөнхийлөгч, 4 шүүгчийн бүрэлдэхүүн бүхий Бага хурлаар шийдвэрлэдэг байна. Их хэмжээний хүсэлт ирэх үед Бага хурал чухал ач холбогдолтой аж. Гэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн аль ч шүүгч Бага хурлаар шийдвэрлэх гэж буй асуудлыг Бүгд хурлаар шийдвэрлэхийг шаардах эрхтэй байдаг байна.⁴⁵

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль болон Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэмд хэрэг, маргааныг бага, их танхимаар шийдвэрлэх зохицуулалт байхгүй. Харин 1995 онд баталж мөрдөж байсан Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэмд зааснаар маргааныг 10 болон 9 шүүгч шүүгчээс бүрдэх их, бага танхим харьяалан

⁴⁴ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 14-р зүйлийн 5.

⁴⁵ https://www.vfgh.gv.at/verfassungsgerichtshof/organisation/the_courts_bench.en.html

шийдвэрлэж байсан байна. Одоо хүчин төгөдөр үйлчилж байгаа Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийг 2011 онд баталсан бөгөөд Үндсэн хуулийн шүүхийг шүүгчдийг танхимуудад хуваарилах зохицуулалт тусгагдаагүй.

Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4-р зүйлд “Үндсэн хуулийн шүүх нийт шүүгчийн 2/3 байгаа тохиолдолд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх эрхтэй” гэж зааснаас үзвэл Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаан нийт 19 шүүгчийн 13 нь оролцсоноор ирц хүчинтэйд тооцдог байна. Шийдвэрээ хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн олонхын саналаар гаргадаг. Гэхдээ Үндсэн хуулийг тайлбарлах асуудлыг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар шийддэг⁴⁶.

СОЛОНГОС УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүх дараах бүрэлдэхүүнтэй хэрэг, маргааныг хянан шийдвэрлэж байна:

Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн	Хэлэлцэх асуудал
Салбар хуралдаан/Panel, 3 шүүгч	- Шүүхийн Ерөнхийлөгч салбар хуралдааныг товлон болно. - Шүүхэд гаргасан гомдлыг урьдчилан шалгадаг. Гомдлыг хүлээн авахаас татгалзсан шийдвэр гаргах бүрэн эрхтэй ба энэ тохиолдолд <u>санал нэгтгэйгээр</u> шийдвэр гаргах ёстой.
Их суудал/Full Bench, 7-9 шүүгч	- Хэлэлцүүлгийг Их суудлын хуралдаанаар хийнэ. Шүүхийн Ерөнхийлөгч нь хуралдааныг даргална. - Салбар хуралдаан хүлээн авахаас татгалзсанаас бусад бүх гомдол Их суудлын хуралдаанд шилжинэ. Хүлээн авахаас татгалзах шийдвэрийг 30 хоногийн дотор гаргаагүй бол гомдол Их суудлын хуралдаанд шилжсэнд тооцдог. - Оролцож байгаа шүүгчдийн <u>олонхын саналаар</u> шийдвэр гаргана. Гэхдээ дараах асуудлыг <u>6 ба түүнээс дээш шүүгчийн саналаар</u> шийдвэрлэнэ: хууль үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, импичмент, улс төрийн намыг татан буулгах, үндсэн хуулийн гомдлыг хангах, Үндсэн хууль, эсхүл хууль тайлбарласан, хэрэглэсэн Үндсэн хуулийн шүүхийн өмнөх шийдвэрийг хүчингүй болгох.

ЛАТВИ УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүх 3 төрлийн хуралдаан зохион байгуулдаг⁴⁷:

Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн	Хэлэлцэх асуудал
Зохион байгуулалтын хуралдаан: Нийт шүүгч	- дотоод асуудал; - чухал хянан шийдвэрлэх ажиллагааны талаарх асуудал; - бусад асуудал.

⁴⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 72-р зүйл.

⁴⁷ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 21-р зүйл.

Хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, эсхүл шүүгч санал болгох эрхтэй. Үндсэн хуулийн шүүх тухайн хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлын жагсаалт, хуралдааны хуваарийг гаргана. Шаардлагатай гэж үзвэл хуралдаанд шинжлэх ухааны салбарынхан, мэргэжилтнүүд, бусад этгээдийг урьж оролцуулж болдог.⁴⁸

Процессын хуралдаан Нийт шүүгч	• өргөдөл хүлээн авахтай холбогдсон асуудлууд; • өргөдөл, хүсэлтийг хэлэлцэхээс татгалзсан асуудал; • хэргийг хянан шийдвэрлэхэд бэлтгэхтэй холбоотой асуудал; • шүүхийн хэлэлцүүлэгт бэлтгэх асуудал; • илтгэгч шүүгч томилох⁴⁹.
Шүүхийн хэлэлцүүлэг Нийт шүүгч	• тодорхой хэрэг, маргааныг хэлэлцэж шийдвэрлэнэ.

Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг хамтын зарчмаар хянан шалгах ба тогтоол, шийдвэр, дүгнэлт гаргахдаа нийт шүүгчдийн 2/3 –оос доошгүй нь оролцсон байх шаардлагатай. Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоол, дүгнэлт болон тодорхой тогтоол, дүгнэлтийг тайлбарлах тухай шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчийн олонхын саналаар батална. Үүнээс бусад Үндсэн хуулийн шүүхийн актыг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн олонхын саналаар баталдаг.

Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн журмыг батлах, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, эсхүл дотоод бусад асуудлыг шийдвэрлэх тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчдийн олонх оролцсон тохиолдолд ирц хүчинтэйд тооцно⁵⁰. Эдгээр хуралдааныг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч товлон зарласнаар, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүх товлосон хугацаанд хийдэг.

⁴⁸ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 23-р зүйл.

⁴⁹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйл.

⁵⁰ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 19-р зүйл.

ДӨРӨВ. ИЛ ТОД, НЭЭЛТТЭЙ БАЙДЛЫГ ХАНГАХ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны ил тод байдлыг дараах хэлбэрээр хангаж байгаа⁵¹:

- Цэцийн хуралдааныг нээлттэй хийх (төр, байгууллага, хувь хүний нууцыг хамгаалах, иргэдийн аюулгүй байдлыг хангах онцгой шаардлагатайгаас бусад тохиолдолд);
- Хуралдаанд оролцогчид хуралдааны танхимд тэмдэглэл, соронзон бичлэг, түүнчлэн радио, телевизийн шууд нэвтрүүлэг хийх, кино болон фото зураг авах, дүрс бичлэг хийх;
- Цэцийн шийдвэр болон нээлттэй хуралдааны тэмдэглэлийг иргэн, хуулийн этгээд өөрийн зардлаар хувилан авах.

Гэхдээ Цэцийн нээлттэй хуралдаан нь харьцангуй ил тод, оролцогчид хуралдааны танхимд тэмдэглэл, соронзон бичлэг, түүнчлэн радио телевизийн шууд нэвтрүүлэг хийх, кино болон фото зураг авах, дүрс бичлэг хийхийг зөвшөөрнө гэж байгаа боловч Үндсэн хуулийн цэцийн дэгээр урьдчилан зөвшөөрөл авахаар заасан нь ил тод байдлыг хэрэгжүүлэх, хуралдаанд оролцогчдын эрхийг хэрэгжүүлэхэд бодитой саад бэрхшээл учруулах нөхцөл байгааг дээрх хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээнд онцолсон байна.

Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд үндсэн хуулийн шүүхийн үйл ажиллагаа олон нийтэд нээлттэй байх талаар тодорхой зохицуулалтууд тусгагддаг байна.

ХБНГУ-ын хувьд хэдий Үндсэн хуулийн шүүхийн хэлэлцүүлэг, тэр дундаа шийдвэр танилцуулах ажиллагаа ил тод байх ёстой боловч зохих этгээдийн эрхийг хамгаалах, ажиллагааг зохих журмын дагуу явуулах зорилгоор нээлттэй байдлыг хязгаарлах буюу бичлэг хийхийг хориглох бүрэн эрхийг шүүхэд хуулиараа олгожээ.

Олон нийтэд зориулан аудио, телевизийн, радио бичлэгүүд, кино бичлэгүүд хийх, эсхүл агуулгыг олон нийтэд танилцуулах зорилготой бол зөвхөн аман хэлэлцүүлэг болон шийдвэрийг нийтэд танилцуулах үед бичлэг хийхийг зөвшөөрдөг байна⁵².

Хуралдаан даргалагчийн шийдвэрээр дууны дамжуулалтыг хэвлэл мэдээлэл, радио, телевиз, мэдээллийн бусад хэрэгслийн ажилтнууд байгаа газарт зөвшөөрч болдог ажээ.

Талуудын, эсхүл гуравдагч этгээдийн хууль ёсны эрхийг хамгаалах, хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зохих ёсны байдлыг хангахын тулд даргалагч шүүгч нь бичлэг хийх болон дамжуулалт хийхийг бүхэлд нь, эсхүл хэсэгчлэн хориглож болдог байна. Хэрэв хэлэлцэж буй асуудал нь Герман улсад түүхэн чухал ач холбогдолтой бол шүүхийн хэлэлцүүлэг болон шийдвэр танилцуулах ажиллагааны аудио бичлэгийг шинжлэх ухаан, түүхийн судалгааны зорилгоор хийх зөвшөөрлийг Танхим олгодог⁵³. Шүүхийн ил тод байдлын талаар даргалагч шүүгчийн гаргасан дээрх шийдвэрийг Танхимд давж заалдаж болдог онцлогтой.

⁵¹ Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн 4-р зүйл.

⁵² ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17а-р зүйлийн 1.

⁵³ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17а-р зүйлийн 3.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн ил тод байдал нь хуульд тухайлан зааснаас бусад тохиолдолд шүүх хуралдааныг нээлттэй хийх, нээлттэй, эсхүл хаалттай хийснээс үл хамаарч шүүхийн шийдвэрийг нийтэд танилцуулах байдлаар хэрэгжиж байна⁵⁴.

Нээлттэй болон хаалттай хуралдаан дээр гаргасан шийдвэрийг нийтэд зарлана. Хуралдааны явцыг сууж буй суудлаасаа бэхжүүлж авах эрх олгогдсон байгаа нь ил тод байдлыг хангах нэг хэлбэр болсон хэдий ч киноны бичлэг, фото зураг, видео бичлэг, радио болно телевизийн шууд дамжуулалт хийхэд Үндсэн хуулийн шүүхээс зөвшөөрөл авахаар заажээ⁵⁵. Үүний зэрэгцээ интернетээр шууд дамжуулалт хийх бол оролцогч, хуралдаанд байлцагч этгээдийн өргөдөл гаргасан шүүхээс зөвшөөрөл авснаар, эсхүл шүүх өөрийн санаачилгаар хийж болдог байна. Аюулгүй байдлыг хангах зорилгоор Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга Үндсэн хуулийн шүүхээс зөвшөөрөл авснаар хуралдаанд оролцогчид, байлцаж байгаа этгээдийн биеийн байцаалтыг шалгах, хуралдааны танхимд авч орж буй эд зүйл, биед үзлэг хийхийг даалгаж болно.

Харин хуульд заасан нууц хамгаалах, иргэний аюулгүй байдал, нийгмийн ёс зүйг хамгаалах шаардлага үүсвэл хуралдааныг хаалттай хийнэ. Хаалттай хуралдаанд зөвхөн шүүгч нар, талууд, тэдний төлөөлөгчид оролцдог. Процессын бусад оролцогчид, тамгын газрын ажилтнууд оролцох бол даргалагч нь бусад шүүгч нартай зөвлөлдсөний дүнд шийдвэрлэнэ⁵⁶.

Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүх нь хянан шийдвэрлэх ажиллагааны амаар явагдах хэлэлцүүлэг болон шийдвэр танилцуулах ажиллагааг нийтэд нээлттэй байлгах замаар ил тод байдлыг хангадаг. Баримт бичигт үндэслэсэн хэлэлцүүлэг, шүүгчдийн зөвлөгөөн хаалттай байна гэж хуульд тухайлан заасан байна⁵⁷.

Эрхээ хэрэгжүүлэх арга хэмжээ авах, эрдэм шинжилгээний ажил хийх, нийтийн ашиг сонирхлын хангах зорилгоор шүүхээс эцэслэн шийдвэрлэсэн хэргийн бүртгэлтэй танилцах, хуулбарлан авч болдог. Гэхдээ Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч энэхүү эрхийг хуульд заасан тодорхой тохиолдлуудад хязгаарлах эрхтэй байдаг⁵⁸.

ЛАТВИ УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн ил тод байдал нь шүүх хуралдааны талаарх мэдээллийг шүүхийн байранд, мөн түүний цахим хуудсанд нийтэлж танилцуулах, мөн олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэлд хүргүүлэх замаар хэрэгждэг байна⁵⁹.

Үндсэн хуулийн шүүхийн хэлэлцүүлэг нээлттэй бөгөөд насанд хүрсэн хүн, хэвлэл мэдээллийн хэрэгслийн төлөөлөгчид хэлэлцүүлэгт суух, аудио бичлэг, гар төхөөрөмж ашиглан судлаасаа бичлэг хийх эрхтэй. Харин хуралдааны зураг авах, кино бичлэг хийх, видео бичлэг хийх, телевиз болон радиогийн дамжуулалт хийхэд шүүхээс зөвшөөрөл авах ёстой.

⁵⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйл.

⁵⁵ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 54-р зүйл.

⁵⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 55-р зүйл.

⁵⁷ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйл.

⁵⁸ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 39-2 –р зүйл.

⁵⁹ Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 18-р зүйл.

Хуульд заасан төрийн, мэргэжлийн, бизнесийн, бусад нууцыг хамгаалах, иргэдийн аюулгүй байдал хангах, нийтийн ёс зүйг хамгаалах зорилгоор шүүх хэлэлцүүлгийг хаалттай хийх бүрэн эрхтэй. Хуульд зааснаар шийдвэр гаргах шүүгчдийн зөвлөгөөн, санал хураалт хаалттай байна.

Эдгээр улсуудад үндсэн хуулийн хяналтын ил тод байдал нь шүүх хуралдааны хэлэлцүүлэг нийтэд нээлттэй байх, шийдвэрийг заавал танилцуулах, улмаар нийтлэх, хуралдаанд байлцаж байгаа этгээд тодорхой хэмжээгээр бичлэг хийх эрх олгогдох байдлаар хэрэгжиж байгаа нь нийтлэг байна. Гэхдээ үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаан, хэлэлцүүлэг, шийдвэр танилцуулах ажиллагааг нийтэд нээлттэй байлгахад дараах асуудлыг тухайлан зохицуулсан байна:

- Аудио болон дүрс бичлэгийг ямар төхөөрөмжөөр хийхээс хамаарч зөвшөөрөл авах эсэх нь ялгамжтай байх тохиолдол байна. Тухайлбал, Латвид гар төхөөрөмж буюу диктофон ашиглан судлаасаа бичлэг хийхэд ямар нэг зөвшөөрөл шаарддаггүй. Харин хуралдааны зураг авах, кино бичлэг хийх, видео бичлэг хийх, телевиз болон радиогийн дамжуулалт хийхэд шүүхээс зөвшөөрөл авах ёстой.
- Радио, телевизийн шууд дамжуулалтыг бичлэг хийхээс ялгаатай авч үзэж байна: ОХУ, Латви улсуудад хуралдааны хэлэлцүүлэг, шийдвэр танилцуулах үед шууд дамжуулалт хийхэд зөвшөөрөл авахаар хуульчилжээ.
- Бичлэг, дамжуулалт хийх зөвшөөрлийг хуралдаан даргалагчаас, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүхээс өгч байгаа ялгаа байна.
- Бичлэг хийх зөвшөөрөл олгоход ямар зорилгоор хийгдэх шаардлагыг хуульд тухайлан заах нь бий: Герман хувьд олон нийтэд зориулан аудио, телевизийн, радио бичлэгүүд, кино бичлэгүүд хийх, эсхүл агуулгыг олон нийтэд танилцуулах зорилготой бол зөвхөн аман хэлэлцүүлэг болон шийдвэрийг нийтэд танилцуулах үед бичлэг хийхийг зөвшөөрдөг байна.
- Интернетээр хуралдааны шууд дамжуулалт хийх асуудлыг ОХУ-ын хуулиар тухайлан заасан байх бөгөөд оролцогч тал, хуралдаанд байлцагч этгээдийн өргөдөл гаргасан шүүхээс зөвшөөрөл авснаар, эсхүл шүүх өөрийн санаачилгаар хийж болдог байна.

ТАВ. ХЯНАН ШИЙДВЭРЛЭХ АЖИЛЛАГААНЫ ОРОЛЦОГЧИД

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдын эрх, үүрэг гэсэн тухайлсан зүйл Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулинд бий. Тэдгээр эрх, үүргээс “Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан тал аль ч үе шатанд өөрийн шаардлагын үндэслэл, зүйлийг өөрчлөх, шаардлагаас татгалзах эрх” нь судлаачдын анхаарлыг татаж, улмаар энэ эрхийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны аль үе шатанд эдлэх нь тодорхойгүй гэж үздэг байна.

Гадаад улсын хуульд хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдын эрх, үүргийг тухайлан нэг зүйлд багцлан тусгадаг эсэх, мөн дээр дурдсан татгалзах эрх хэрхэн хэрэгждэг талаар тодруулъя.

ГЕРМАНЫ Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд оролцогчдын эрх, үүргийг процессын тухайн үе шатыг зохицуулсан хэсэгт тусгасан байдаг. Тухайлбал, хянан шийдвэрлэх ажиллагааны аль ч үед хуульч, эсхүл хуулийн сургуулийн профессороор өөрийгээ төлөөлүүлэх⁶⁰, гэрч, шинжээчээс асуулт асуух⁶¹.

Германы Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд гомдол, өргөдөл гаргагч тал, хариуцагч тал оролцохын зэрэгцээ шинжээчийг гуравдагч этгээдийн хувиар оролцуулж болдог байна. Ийнхүү Үндсэн хуулийн шүүх шинжээчийг гуравдагч этгээдээс оролцуулж тайлбар авах бүрэн эрхтэй⁶².

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандсан этгээд тухайн өргөдөл, хүсэлтээсээ шүүх хуралдаан эхлэхээс өмнө татгалзах эрхтэй⁶³ ба энэ тохиолдолд тухайн хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа дуусгавар болно. ХБНГУ-ын нэг адил Оросын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд оролцогчдын эрх, үүргийг процессын тухайн үе шатыг зохицуулсан хэсэгт тусгасан байна.

Талууд	Тайлбар
Өргөдөл гаргагч	Үндсэн хуулийн шүүхэд хандсан иргэн, байгууллага ⁶⁴
а.Байгууллага, албан тушаалтан	а.Гаргасан актыг Үндсэн хуулинд нийцсэн эсэхийг шалгаж буй
б.Төрийн байгууллага	б.Бүрэн эрхийнх нь талаар маргаж буй ⁶⁵
Процессын оролцогчид	Хэргийн талууд, тэдний төлөөлөгчид, гэрч, шинжээч, орчуулагч нар хэргийн оролцогчид байна ⁶⁶ .

ОХУ-ын үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд шинжээчийн оролцоог тухайлан заажээ. Хэлэлцэж байгаа асуудлаар тусгай мэдлэг бүхий этгээдийг экспертээр оролцуулж болох ба эксперт дүгнэлт гаргах асуултыг

⁶⁰ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 22-р зүйлийн 1.

⁶¹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 29-р зүйл.

⁶² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 27а-р зүйл.

⁶³ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 44-р зүйл.

⁶⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 53-р зүйл.

⁶⁵ Мөн зүйл.

⁶⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 52-р зүйл.

илтгэгч шүүгч, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүх тодорхойлдог байна. Эксперт мэдүүлэг өгөхөөс өмнө хууль сануулах ажиллагаа хийгддэг. Эксперт шүүхийн зөвшөөрснөөр хэргийн материалтай танилцах, талууд, гэрчид асуулт тавих, нэмэлт материал гаргаж өгөх хүсэлт гаргах эрхтэй. Хуралдаанд мэдүүлгээ өгсний дараа шүүгч нарын болон талуудын тавьсан асуултанд хариулах үүрэг хүлээдэг⁶⁷.

СОЛОНГОС УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд оролцогч талуудын эрх, үүргийг заасан нэгдсэн зүйл, заалт байхгүй. Оролцогчдын эрх, үүргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг зохицуулсан хуулийн тухайн хэсэгтээ оруулсан байдаг.

Талууд	Тайлбар
Гомдол гаргагч ба хариуцагч	Үндсэн хуулийн шүүхээс шийдвэр гаргуулах санаачилга гаргасан тал нь гомдол гаргагч юм. Түүний эсрэг тал нь хариуцагч. Хоёулаа шүүхийн процесс, шийдвэрийн агуулгын талаар санал бодлоо илэрхийлэх эрхтэй. Тэд өөрсдийн санал бодлыг дэмжих материал өгөх, санал бодлынхоо талаар ярих, маргаан, нотлох баримтыг судлах ажиллагаанд оролцох эрхтэй. Хянан шийдвэрлэж буй хэрэгт Засгийн газар нь оролцогч тал, эсхүл холбогдох тал болж байгаа тохиолдолд Хууль зүйн сайд нь Засгийн газрыг төлөөлнө. Импичментийн хэргийн хувьд нь Үндэсний Ассемблейн Хууль зүйн хорооны дарга нь импичментийн прокурорын хувиар оролцдог⁶⁸.
Холбогдох тал ба сонирхогч этгээд	Хянан шийдвэрлэгдэж буй хэргийн талаар хууль ёсны ашиг сонирхол бүхий аливаа этгээд тухайн процесст оролцох эрх олгогдож болдог. Үндсэн хуулийн шүүхийн Их суудал аман хэлэлцүүлэг хийх үед сонирхсон хүн, олон нийтийн байгууллага хүсэлт гаргаж шүүхээс зөвшөөрсөн тохиолдолд санал бодлоо илэрхийлж болно. Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг авч үзэж байгаа тохиолдолд хэргийн оролцогч талууд, Хууль зүйн сайд нь Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх тухай асуудлаар товч тайлбарыг Үндсэн хуулийн шүүхэд гаргаж болно. Үндсэн хуулийн гомдол гаргасан тохиолдолд хэргийн оролцогч талууд, олон нийтийн байгууллага, Засгийн газрын байгууллагууд, эсхүл Хууль зүйн сайдын зүгээс уг асуудлын талаар товч мэдээлэл өгөх боломжтой.

Оролцогч тал шүүгчээс татгалзах эрхтэй⁶⁹.

ЛАТВИЙН Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд ОХУ-ын нэг адилаар хэргийн талууд болон оролцогч талууд гэх нэр томъёог нарийн зааглаж тодорхойлсон байна:

⁶⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 63-р зүйл.

⁶⁸ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 25-р зүйл.

⁶⁹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 24-р зүйлийн 2.

Талууд	Тайлбар
Өргөдөл гаргагч	-Хууль зүйн акт Үндсэн хууль, хуульд нийцсэн эсэхийг шалгуулахаар, эсхүл дүгнэлт гаргуулахаар өргөдөл гаргасан Төрийн байгууллага, эсхүл парламентын зохих тооны гишүүд буюу тэдгээрийн төлөөлөгчид ⁷⁰ ; -тухайн хууль, шийдвэр нь тухайн хүний үндсэн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн тохиолдолд тухайн хүн хуульд заасан бусад үе шат, арга хэмжээг туулж барагдуулсан бол өргөдөл гаргах эрхтэй ⁷¹ .
Холбогдох тал	-Баталсан хууль зүйн акт нь Үндсэн хууль, хуульд нийцсэн эсхийг шалгагдаж байгаа төрийн байгууллага буюу түүний төлөөлөгч; -Үйл ажиллагаа нь импичментийн үндэслэлээр парламент дээр шалгагдаж байгаа парламентын гишүүн, эсхүл бусад төрийн албан хаагч буюу тэдгээрийн төлөөлөгчид; -Эрүүл мэндийнх нь байдлын талаар дүгнэлт гарсан Улсын Ерөнхийлөгч буюу түүний төлөөлөгч. ⁷²
Хэргийн оролцогчид	Хэргийн талууд, тэдний төлөөлөгчид, гэрч, шинжээч гэрч, уригдсан мэргэжилтэн, орчуулагч нар хэргийн оролцогчид байна ⁷³ .

Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд талууд адил тэгш эрхтэй байдаг: хэргийн материалтай танилцах, хуулбарлан авах, татгалзах хүсэлт гаргах, нотлох баримт гаргаж өгөх, нотлох баримт шинжлэхэд оролцох, хэргийн нөгөө талд, гэрчид, шинжээч гэрчид асуулт тавих, хүсэлт гаргах, тайлбар хийх, өөрийн үндэслэл шалтгааныг тайлбарлах, нөгөө талын хүсэлт, үндэслэл, шалтгааныг няцаах, өргөдөл, хүсэлтдээ асуулгах хүсэлтэй байгаа гэрч, шинжээчийг дурдах эрхтэй⁷⁴.

Хууль зүйн акт Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шалгуулах өргөдөл гаргасан байгууллага нь Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч зөвшөөрсөн тохиолдолд шүүхийн хэлэлцүүлэг эхлэхээс өмнө өргөдлөөсөө татгалзаж болно⁷⁵. Харин дүгнэлт гаргуулах тухай хүсэлт гаргасан байгууллага нь шүүхийн хэлэлцүүлэг эхлэхээс өмнө хүсэлтээсээ татгалзаж болох⁷⁶ ба үүний тулд шүүхийн Ерөнхийлөгчийн зөвшөөрөл шаардлагагүй.

Дүгнэн үзвэл, дээр дурдсан улсуудын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд процессын оролцогчдын эрх, үүргийг нэг зүйл заалтанд нэгтгэхгүйгээр, процессын тухайн үе шатыг зохицуулсан хэсэгт тусгасан байгаа нь хууль зүйн бичилтийн хувьд хоорондоо ижил, харин манай улсаас ялгаатай байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд өргөдөл гомдол гаргасан этгээд, хариуцагч, тэдний төлөөлөгчдөөс гадна гэрч, шинжээч,

⁷⁰ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйл.

⁷¹ Латви улс 2019 оны 3 дугаар сарын 21-нд Үндсэн хуулиндаа нэмэлт оруулснаар хувь хүн зарим асуудлаар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрх нээгдсэн байна.

⁷² Мөн зүйл.

⁷³ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 33-р зүйл.

⁷⁴ Мөн зүйл.

⁷⁵ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 68-р зүйл.

⁷⁶ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 79-р зүйл.

мэргэжилтэн, орчуулагч зэрэг олон талууд оролцож байна. Эдгээр улсаас Орос, Латви улс Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа бусад улсынхтай харьцуулахад нийт оролцогчдыг (i) хэргийн талууд, (ii) хэргийн оролцогчид гэж ойлгомжтой, тодорхой ялгаж тусгажээ.

Эдгээр улсын үндсэн хуулийн хяналтын процесст хөндлөнгийн мэргэжлийн этгээдийн оролцоог хангасан зохицуулалт хуулиудад нь тусгагдсан байна. Тухайлбал, Германы Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд гомдол, өргөдөл гаргагч тал, хариуцагч тал оролцохын зэрэгцээ шинжээчийг гуравдагч этгээдийн хувиар оролцуулж болдог байна. Ийнхүү Үндсэн хуулийн шүүх шинжээчийг гуравдагч этгээдээс оролцуулж тайлбар авах бүрэн эрхтэй. Үүний зэрэгцээ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хэлэлцэж байгаа асуудлаар тусгай мэдлэг бүхий этгээдийг экспертээр оролцуулж болдог ба эксперт дүгнэлт гаргах асуултыг илтгэгч шүүгч, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүх тодорхойлдог байна. Өргөдөл, хүсэлт гаргагч этгээд шүүхэд асуулгахыг хүссэн гэрч, шинжээчийн нэрсийг жагсаан өгөх эрхийг Латви болон ОХУ-ын хуулинд тусгасан байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдын эрх, үүргээс "Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан тал аль ч үе шатанд өөрийн шаардлагын үндэслэл, зүйлийг өөрчлөх, шаардлагаас татгалзах эрх" нь судлаачдын анхаарлыг татаж, улмаар энэ эрхийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны аль үе шатанд эдлэх нь тодорхойгүй гэж үзсэн байдаг. Тэгвэл дээрх улсуудаас ОХУ, Латви улсын хуулинд үндсэн хуулийн шүүхэд хандсан этгээд гаргасан өргөдөл, хүсэлтээсээ татгалзаж болох асуудлыг тухайлан заасан ба шүүх хуралдаан буюу шүүхийн аман хэлэлцүүлэг эхлэхээс өмнөх татгалзах эрхтэй гэж зохицуулсан байна.

ЗУРГАА. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХЭД ХАНДАХ ХЭЛБЭР, ҮНДЭСЛЭЛ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд иргэдийн хандах хэлбэр нь мэдээлэл, өргөдөл, албан тушаалтаны хувьд хүсэлт байгаа. Мэдээлэл нь тухайн иргэний үндсэн эрхийг шууд хамгаалахаас илүүтэйгээр улс төр болон бусад хэлбэрээр уг мэдээллийг урвуулан ашиглагдах бодит боломжийг бүрдүүлж өгч байна гэж тухайн хуулийн хэрэгжилтийн үр дагаврын үнэлгээнд тусгагджээ. Түүнчлэн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд цаашид тодорхой үндэслэл шаардлагад тулгуурлан иргэний хандах хэлбэрийг тогтоохгүй бол цаашид цэцийн ачаалал хийсвэрээр нэмэгдэх боломжтой, албан тушаалтан хүсэлт гаргах цар хүрээг нарийвчлан зохицуулах шаардлагатай гэж мөн тайланд дурдсан байна.

ХБНГУ-д Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах ерөнхий хэлбэр нь өргөдөл/application юм. Иргэн, хуульд заасан байгууллага, албан тушаалтан шүүхэд хандах тохиолдлуудыг ерөнхийд нь өргөдөл гаргах гэж нэрлэдэг байна. Иргэн зөвхөн Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой асуудлаар гомдол гаргах эрхтэй⁷⁷ ба бусад харьяаллын маргааныг төрийн байгууллага, албан тушаалтан, улс төрийн нам зэрэг этгээд үүсгэх эрхтэй.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа бичгээр гаргасан өргөдлөөс эхэлнэ. Өргөдлийг Үндсэн хуулийн шүүхэд бичгээр гаргана. Өргөдөлд шалтгааныг дурдаж, шаардлагатай нотлох баримтыг жагсаасан байх ёстой. Өргөдлийг шууд материалын бүртгэлд, эсхүл ерөнхий бүртгэлд оруулдаг байна.

Даргалагч шүүгч, эсхүл хуульд заасан тохиолдолд илтгэгч шүүгч өргөдлийг хариуцагчид, бусад этгээдэд, гуравдагч этгээдэд (шинжээч) нэн даруй гардуулж, хариу тайлбар гаргах хугацаа өгдөг⁷⁸.

Харин хуульд заасан зөвхөн тодорхой төрлийн маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаа эхлүүлэхэд гомдол/complaint гаргадаг⁷⁹. Тухайбал, сонгуулийн талаарх Бундестагийн шийдвэрт, мөн сонгуульд оролцох улс төрийн намд тооцоогүй тухай шийдвэрт гомдол гаргах. Иргэдийн үндсэн эрхийн маргааныг өргөдлийн үндэс дээр шийдвэрлэдэг. Хүлээн авах боломжгүй, эсхүл илт үндэслэлгүй өргөдлийг шүүх заавал санал нэг тохиолдолд хүлээн авахаас татгалзаж болно.

Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн өргөдөл нь тодорхой процедурын хүсэлт агуулаагүй, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяаллын өргөдөл биш байвал Ерөнхий бүртгэлд авдаг байна. Шүүхийн ажлын албанд Ерөнхий бүртгэлийн алба гэж байх бөгөөд энэхүү алба нь жилд 10,000 орчим өргөдлийг бүртгэж боловсруулдаг байна. Эдгээр нь өргөдөл нь өрнөж буй хэлэлцүүлгийн явцын талаар болон Үндсэн хуулийн шүүхийн практикийн талаар тодорхой асуулт, хүсэлтийг агуулсан байдаг. Түүнчлэн өрнөж буй, эсхүл шийдэгдсэн хэргийн талаар ирүүлсэн санал бодлыг бүртгэж, тэдгээрт хариу өгөх, хэрэг маргаан үүсгэх илт шаардлага хангаагүй өргөдлийг бүртгэх, аль ч танхимд хамаарах боломжгүй байгаа өргөдлийг

⁷⁷ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 90-р зүйл: "Any person claiming a violation of one of his or her fundamental rights or one of his or her rights under Article 20 para. 4, Articles 33, 38, 101, 103 and 104 of the Basic Law by public authority may lodge a constitutional complaint with the Federal Constitutional Court."

⁷⁸ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 23-р зүйл.

⁷⁹ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 13-р зүйл.

тусгайлан бүртгэдэг⁸⁰. Энэ асуудлыг хуулиар биш харин шүүхээс баталсан журмаар зохицуулдаг онцлогтой.

Хэрэв өргөдлийг ерөнхий бүртгэлд оруулсан бол өргөдөл гаргагчид ямар шалтгаанаар өргөдөл нь амжилтанд хүрэх хэтийн төлөвгүй байгаа талаар бичгээр мэдэгдэж болно. Хэрэв тухайн этгээд энэ шийдвэрийг хүлээн зөвшөөрөхгүй гэдгээ мэдэгдвэл өргөдлийг Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх бүртгэлд шилжүүлдэг байна.

Шүүхийн ачааллыг хийсвэрээр нэмэгдүүлэх, илт үндэслэлгүй өргөдөл гаргахаас сэргийлсэн заалтыг Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 34-р зүйлийн 2-т тусгасан байна: хэрэв үндсэн хуулийн өргөдөл, эсхүл урьдчилсан шийдвэр гаргуулах өргөдөл гаргахдаа эрхээ урвуулан ашигласан гэж үзвэл 2,600 еврогийн төлбөр ногдуулах бүрэн эрхийг шүүхэд олгожээ. Ийнхүү төлбөр тогтоож байгаа нь Үндсэн хуулийн шүүхэд үнэ төлбөргүй хандах эрхийг илт амжилтанд хүрэх төлөвгүй, үргэлжилж буй ажиллагаанд ямар ч холбоо хамааралгүй өргөдөл гаргах явдлыг эрхээ хариуцлагагүй ашиглаж байгаа байдал гэж үздэгтэй холбоотой байна. Германд ийм төрлийн явдал хэд хэдэн удаа гарч байжээ.

АВСТРИЙН Үндсэн хуулийн шүүхэд хандаж байгаа хэлбэрийг ерөнхийд нь хүсэлт/*pleadings* гэж нэрлэдэг ба хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлогоос хамааран дараах төрөлд ангилагддаг:

- Гомдол/complaint (Үндсэн хуулийн 144-р зүйл),
- Өргөдөл/application (Үндсэн хуулийн 138-140а –р зүйл),
- Хуулийн арга хэмжээ/legal action (Үндсэн хуулийн 137-р зүйл),
- Сонгуулийн шаардлага/challenge to election (Үндсэн хуулийн 141-р зүйл),
- Хэрэг/law suit (Үндсэн хуулийн 142-143 –р зүйл).

Дийлэнх тохиолдолд, тухайлбал өргөдөл, хуулийн арга хэмжээ, гомдол гаргахад заавал хуульчаар төлөөлүүлэн Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах ёстой⁸¹. Орлого бага хүний хувьд үнэ төлбөргүй хуулийн зөвлөх авахаар өргөдөл гарах боломжийг хуулиар олгосон байдаг. Ийнхүү хандсан хэрэг бүрт бүртгэлийн дугаар олгоно.

Бүх хүсэлт болон хавсралтыг нэг хувь өгөх ба процесст оролцох талуудаас хамааран нэмж тодорхой тооны хуулбар хувиудыг ирүүлэхийг илтгэгч шүүгч хугацаа тогтоон даалгаж болно⁸².

Илтгэгч шүүгч эхлээд тухайн хүсэлт хүлээн авах шаардлагыг хангасан эсэхийг шалгана. Шаардлага хангаагүй бол хангах хугацаа тогтоон буцаана. Харин мэргэжлийн хуулийн оролцоо шаардах өргөдөл, гомдол гаргасан тохиолдолд хүлээн авах эсэх шийдвэрийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны шатанд гаргадаг онцлогтой.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах 3 хэлбэр бий⁸³: хүсэлт, өргөдөл, гомдол.

⁸⁰ ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны журмын 63-р зүйл.

⁸¹ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17-р зүйлийн 2.

⁸² Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 17-р зүйлийн 1.

⁸³ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 36-р зүйл.

Үндсэн хуулийн шүүхэд бичгээр, эсхүл цахимаар хандаж болдог⁸⁴. Цахимаар хандах бол Үндсэн хуулийн шүүхийн албан ёсны цахим хуудсанд буй маягтыг бөглөх ёстой. Хүсэлт, өргөдөл, гомдолд тусгах зүйлийг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 37-р зүйлд жагсаан тусгажээ. Нийт тавигдах 10 шаардлага байх бөгөөд түүний дотор *“Үндсэн хуулийн шүүх хянан шийдвэрлэх талаар Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд заасан тодорхой үндэслэл”, “хандаж буй асуудлаар тухайн этгээдийн байр суурь, түүний эрх зүйн үндэслэлийг Үндсэн хуулийг ишлэх замаар заах”*⁸⁵ гэсэн нь хандаж буй асуудлын үндэслэлийг тодорхой болгоход ач холбогдолтой байна.

Ийнхүү хандахдаа шүүх хуралдаанд урьж оролцуулах хүсэлтэй байгаа гэрч, шинжээчийн нэрсийн жагсаалтыг хавсаргах материалд гаргаж өгч болдог онцлогтой⁸⁶.

Хүсэлт нь төрийн байгууллага, албан тушаалтан шүүхэд хандах гол хэлбэр болдог. Харин өргөдлийг бүрэн эрхтэй холбоотой маргаан талаар маргагч төрийн байгууллага, албан тушаалтан гаргах эрхтэй.

Ирүүлсэн өргөдөл, хүсэлт, гомдлыг бүртгэлд авч, шаардлага хангасан эсэхийг Тамгын газар нь хянадаг⁸⁷. Шаардлага хангаагүй тохиолдолд Тамгын газар тухайн этгээдэд мэдэгдэх, эсхүл угаас Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяаллын асуудал биш бол холбогдох төрийн байгууллагад асуудлыг шилжүүлэх арга хэмжээ авна⁸⁸.

Үндсэн хуулийн шүүхэд иргэд хандах нэг үндэслэл бий: Үндсэн хуульд заасан иргэдийн эрх, эрх чөлөөг зөрчсөн талаарх иргэний гомдол, шүүхийн хүсэлтэнд үндэслэн тодорхой хэрэг, маргаанд хэрэглэсэн, эсхүл хэрэглэгдэх хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шалгадаг⁸⁹. Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх бусад асуудлаар иргэн ямар нэг гомдол, хүсэлт, өргөдөл гаргадаггүй.

Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандахад хүсэлтийг бичгээр гаргана. Ингэхдээ иргэний Үндсэн эрхийн хэрэгжилтийн талаар гомдож байвал хүсэлтийг иргэн⁹⁰, хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шийдвэрлүүлэх хүсэлтийг шүүх, хуульд заасан бусад асуудлаар бол төрийн холбогдох байгууллага хүсэлт гаргана⁹¹. Хүсэлтэнд бичгэн нотлох баримт, холбогдох барим бичгийг хавсаргаж болно.

Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн хүсэлтийг хүлээн авмагц хуулбарыг холбогдох хариуцагч байгууллага, албан тушаалтанд хүргүүлнэ. Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянуулах хүсэлтийг Хууль зүйн сайд болон хариуцагч талд хүргүүлнэ⁹².

⁸⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 37-р зүйл.

⁸⁵ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 37-р зүйлийн 7, 8.

⁸⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 38-р зүйлийн 2.

⁸⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 23-р зүйлийн 1.

⁸⁸ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 40-р зүйл.

⁸⁹ ОХУ-ын Үндсэн хууль, 125-р зүйлийн 4. “Конституционный Суд Российской Федерации по жалобам на нарушение конституционных прав и свобод граждан и по запросам судов проверяет конституционность закона, примененного или подлежащего применению в конкретном деле, в порядке, установленном федеральным законом.”

⁹⁰ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 68-р зүйл.

⁹¹ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 26-р зүйл.

⁹² Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 27-р зүйлийн 1.

Хэрэв хүсэлт нь хуульд заасан шаардлага хангаагүй байна гэж даргалагч шүүгч үзвэл шаардлагыг хангуулах зохих хугацаа олгодог. Нэмж хугацаа олгосон тохиолдолд хүсэлт анх гаргасан хугацаа нь шүүхэд хандсан өдөрт тооцогддог⁹³. Ирүүлсэн хүсэлт шаардлага хангасан эсэхийг даргалагч шүүгч аль нэг өөр шүүгчид хариуцуулан шалгуулж болдог байна⁹⁴.

Хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад шүүхэд баримт бичиг гаргах тохиолдолд цахимаар хандах боломжийг хуулиндаа тусгажээ⁹⁵. Ийм цахим ажиллагаа нь албан ёсны хүчин чадалтай байхын зэрэгцээ Үндсэн хуулийн шүүх ийм цахим тогтолцоог бүрдүүлсэн байх ёстой ажээ.

ЛАТВИЙН Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэр, дүгнэлт гаргах бүрэн эрхтэй байдаг бөгөөд энэ онцлогоос хамаарч шүүхэд хандах хэлбэр нь өөр өөр байдаг. Үүнд:

1. Өргөдөл гаргах: парламентын баталсан хууль, бусад шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, Ерөнхийлөгч болон Засгийн газрын шийдвэр Үндсэн хууль, хуульд нийцсэн эсэхийг шийдвэрлүүлэхээр⁹⁶ өргөдлийг хувь хүн, байгууллага, шүүх гаргах эрхтэй⁹⁷.
2. Хүсэлт гаргах: дараах асуудлаар дүгнэлт гаргахуулах⁹⁸ зорилгоор эрх бүхий байгууллага, албан тушаалтан⁹⁹ хүсэлт гаргана:
 - Ерөнхийлөгч, Сеймацийн гишүүний сонгуулиар сонгуулийн хууль зөрчигдсөн эсэх;
 - Ерөнхийлөгч эрүүл мэндийн байдлын улмаас бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжтой эсэх;
 - Латвийн олон улсын гэрээ нь Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх;
 - Сеймацийн гишүүн болон төрийн албан тушаалтны эсрэг импичментийн асуудал үүсгэсэн нь Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх.

Хууль, зохих шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянуулах өргөдөл нь Үндсэн хуулиар тогтоосон дараах зохицуулалтад нийцсэн эсэхийг хянуулахаар гаргасан байна¹⁰⁰:

- хэм хэмжээний агуулга,
- зохицуулалтын хүрээ хязгаар,
- хэлбэр,
- баталсан, гарын үсэг зурсан, нийтэлсэн, хүчин төгөлдөр болсон процедур.

Өргөдөлд тавигдах 10 шаардлагыг хуулиндаа тусгажээ: гарын үсэг, хаяг гэх мэт техникийн шинжтэй шаардлага байхын зэрэгцээ өргөдлийн тодорхой үндэслэл, өөрийн байр суурийг заахаар тусгажээ. Өргөдлийг төрийн байгууллага, албан тушаалтан гаргах тохиолдолд ямар шийдвэр, баримт бичгийг нэмж хавсаргах ёстойг нарийвчлан заасан байна. Тухайлбал, Засгийн газар өргөдөл гаргах бол Засгийн

⁹³ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 25-р зүйлийн 3.

⁹⁴ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйлийн 5.

⁹⁵ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 76-р зүйл.

⁹⁶ Латвийн Үндсэн хуулийн 102-р зүйл.

⁹⁷ Латвийн Үндсэн хуулийн 106-р зүйл, Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 65-р зүйл.

⁹⁸ Латвийн Үндсэн хуулийн 105-р зүйл.

⁹⁹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 74-р зүйл.

¹⁰⁰ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 64-р зүйл.

газрын тогтоолыг хавсаргах ёстой аж. Өргөдлийг нийт 9 хувь хуулбарлан өгөх ёстой ба цахимаар өгөх тохиолдолд хуулбар хувь шаарддаггүй. Өргөдөл цахимаар өгөх асуудлыг шүүхээс батлах журмаар зохицуулахаар хуулинд заажээ¹⁰¹.

Дүгнэлт гаргуулах хүсэлтийг парламент болон улсын Ерөнхийлөгч гаргах эрхтэй. Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 76-р зүйлд хүсэлтийн агуулгад тавигдах шаардлагыг нарийвчлан заасан байна.

Хуулийн шаардлага хангаагүй өргөдөл, хүсэлтийг шүүхийн шийдвэрээр хүлээн авахаас татгалздаг байна. Түүнчлэн шүүхийн хэлэлцүүлгийн үеэр өргөдөл, хүсэлт шаардлага хангаагүй нь тогтоогдвол шүүх хүлээн авахаас татгалзсан шийдвэр мөн гаргана¹⁰².

Ийнхүү шинжлэн үзвэл, гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандаж буй хэлбэр нь өргөдөл, хүсэлт, гомдол байна. Өөрөөр хэлбэл, Монгол Улсын хууль тогтоомжид заасан иргэн мэдээлэл гаргах, эсхүл түүнтэй төстэй зохицуулалт эдгээр гадаад улсад байхгүй байна.

Монгол Улстай харьцуулахад гадаад орны Үндсэн хуулийн шүүхэд иргэд хандах эрх нилээд хязгаарлагдмал хүрээнд хэрэгждэг. Герман улсад иргэн зөвхөн Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой асуудлаар, Австри болон ОХУ-д иргэн хандах ганц үндэслэл нь шүүхээс шийдвэрлэх хэрэгт хамаарах хууль нь үндсэн хуулийн бус, үндсэн эрх зөрчсөн гэх асуудал, Солонгос улсад иргэн зөвхөн үндсэн эрхийн зөрчлийн талаар, Латви улсад иргэн хууль, зарим шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх талаар Үндсэн хуулийн шүүхдээ тус тус хандах эрхтэй байна.

Хууль, зарим шийдвэр Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг шалгуулах өргөдлийг Герман, ОХУ, Солонгос зэрэг улсад иргэд шууд утгаар эдэлдэггүй. Харин тухайн иргэний үндсэн эрхийг зөрчиж байна гэх үндэслэлээр хандах боломжтой байдаг байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхээ иргэд урвуугаар ашиглах, шүүхийн ачаалал зохиомлоор ихсэхээс сэргийлж улс орнууд тэмдэгтийн хураамж тогтоох, эсхүл ийм урвуугаар ашигласан үйлдэл гаргахаас сэргийлж барьцаа мөнгө байршуулж тийм үйлдэл гаргасан бол түүнээс барьцаа мөнгийг бүхэлд нь, хэсэгчлэн суутгах, эсхүл шүүхээс торгох арга хэмжээ авах зэрэг механизмыг хуульдаа тусгасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд бичгээр хандахын зэрэгцээ цахимаар хандах боломжийг Герман, ОХУ, Латви улсууд хуулиндаа тусгажээ. Харин Солонгос улс зөвхөн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад шүүхэд баримт бичиг гаргах тохиолдолд цахимаар хандах боломжийг хуулиндаа заасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн өргөдөл, гомдол, хүсэлтийг хуульд заасан шаардлага хангасан эсэхийг шалгах бүрэн эрхийг зарим улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч, даргалагч шүүгч, зарим улсад тамгын газар нь хэрэгжүүлж байна. ОХУ болон Герман улсад өргөдөл, гомдол хуульд заасан шаардлагыг илт хангаагүй бол шүүхийн тамгын газар нь буцаах, хугацаа тогтоон хангуулах эрх эдэлдэг байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах бүрэн эрх олгогдсон байгууллагуудын эрх олгогдсон байдлыг зохих шийдвэрийг хавсарган өгөх байдлаар нотлохыг Латви улсын хуулиар шаарддаг. Тухайлбал, Засгийн газар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах

¹⁰¹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 66-р зүйл.

¹⁰² Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 70, 80-р зүйл.

бол хүсэлт, өргөдөлдөө Засгийн газрын шийдвэрийг хавсаргах ёстой. Энэ нь ялангуяа хамтын удирдлага бүхий байгууллагын өргөдөл гаргах эрх нь дотооддоо зохих байдлаар шийдвэрлэгдсэн эсэхийг нотлоход чухал холбогдолтой байна.

ДОЛОО. ХЭРЭГ ХУВААРИЛАХ

Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хуваарилах журам нь ил тод, үндэслэлтэй, хуваарилагчийн үзэмжээс хамааралгүй байх нь шийдвэр хууль ёсны байх нэгэн баталгаа болдог тул үндсэн хуулийн хууль ёсны хяналтанд энэ асуудал чухал байр суурь эзэлнэ.

Монгол Улсын хувьд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн дарга гишүүнд хуваарилдаг. Ийнхүү хуваарилахдаа Цэцийн гишүүний мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилж байгаа хэдий ч субъектив хүчин зүйлийн нөлөөлөл орж болохыг үгүйсгэхгүй. Тиймээс өргөдөл, мэдээллийг бусад улс орны жишгээр аль болох тохиолдлын шинжээр, тойргийн зарчмаар гишүүдэд ялгаваргүй хуваарилдаг байх нь хараат бус байдлын бас нэг баталгаа болно гэсэн саналыг профессор Д.Наранчимэг дэвшүүлсэн байдаг.

Улс орнууд Үндсэн хуулийн шүүхэд ирсэн гомдол, хүсэлт, өргөдлийг хэн, хэрхэн хуваарилах журмыг хуулиар зохицуулсан байхаас гадна нарийвчилсан хэм хэмжээг Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө тогтоосон байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцээс ялгаатай нь **GERMAN УЛСЫН** Үндсэн хуулийн шүүх 2 танхимтай, нийт шүүгчид нь 2 танхимдаа тэнцүү хуваагдан харьяалагдах хэргийг шийдвэрлэдэг тул Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд юуны өмнө тухайн 2 танхим ямар хэргийг харьяалан шийдвэрлэх зохицуулалтыг тусгасан байдаг¹⁰³. Зарчмын хувьд Нэгдүгээр танхим нь "үндсэн эрхийн маргааныг" шийдвэрлэдэг бол Хоёрдугаар танхим нь бусад асуудал буюу тэр дундаа голлон "төрийн үйл хэрэгтэй" холбоотой асуудлыг харьяалан шийддэг.

Харин танхим дотроо хэргийг шүүгч нарт ямар зарчим баримталж хуваарилах, бүрэлдэхүүн дэх илтгэгч шүүгч, даргалагч шүүгчийг хэрхэн томилох журмыг 8 шүүгчээс бүрдэх танхим нь тухайн жил эхлэхээс өмнө шийдэж төлөвлөдөг байна. Ийнхүү хэрэг хуваарилагдсан шүүгчийг илтгэгч шүүгч гэх бөгөөд эцсийн шийдвэрээ chamber буюу 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэйгээр гаргадаг¹⁰⁴. (Дийлэнх хэрэг нь ийм бүрэлдэхүүнтэйгээр шийдвэрлэгддэг)

Томилогдох илтгэгч шүүгч нь тухайн асуудлыг шийдвэрлэхэд чухал оролцоотой бөгөөд тэрээр хэргийг хууль зүйн талаас нь дүгнэж, шийдвэрийн саналыг тусгасан санал дүгнэлтээ бичгээр боловсруулж шүүгчийн бүрэлдэхүүндээ танилцуулах, хэргийн процессыг хөтөлж удирдах үүрэг хүлээнэ¹⁰⁵.

АВСТРИ улсын Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн хэрэг бүрт бүртгэлийн дугаар олгогдож Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга нь байнгын илтгэгч шүүгчид хуваарилдаг байна. Хуваарилалт хийхэд ямар нэг тодорхой журам үйлчилдэггүй боловч практикт бол эрх зүйн салбарын ангилал, мэргэшсэн эрх зүйн салбар, хэргийн ачаалал зэргийг хангалздаг ажээ¹⁰⁶. Байнгын илтгэгч шүүгч нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчид дундаас нууц санал хураалтаар 3 жилийн хугацаагаар

¹⁰³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 14-р зүйлийн 1-3.

¹⁰⁴ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 15а-р зүйл.

¹⁰⁵ (Rules of Procedure of the Federal Constitutional Court) Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны журмын 22-р зүйлийн 3.

¹⁰⁶ https://www.vfgh.gv.at/downloads/VfGH_Broschuere_eng_barrierefrei_Final.pdf

сонгогдсон шүүгч байдаг. Тэд ирсэн хэргийг Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрлэхэд бэлтгэх үүрэгтэй. Шүүх тухайн үедээ байнгын илтгэгч шүүгчийн тоог шийддэг байна.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүх дэх хэрэг хуваарилалт 2 төрөлтэй:

1. урьдчилан судлуулах зорилгоор хуваарилах (өргөдөл, хүсэлтийг хүлээн авах эсэхийг шийдэхэд),
2. шүүхийн хэлэлцүүлэг бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах зорилгоор хуваарилах (хэргийг эцэслэн шийдэхэд).

Шүүхийн дарга нь нэг, эсхүл хэд хэдэн шүүгчид хэргийг урьдчилан судлах үүрэг өгөн хуваарилдаг. Урьдчилан судалсан шүүгч энэ талаар танилцуулга бэлтгэж, Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаанд танилцуулах үүрэгтэй¹⁰⁷. Танилцуулга хийх шийдвэрийг өргөдөл, хүсэлтийг Үндсэн хуулийн шүүхэд хүлээн авснаас хойш 3 сарын дотор шүүх гаргана¹⁰⁸. Товын талаар талуудад мэдэгдэх ёстой. Энэ үед шүүх зайлшгүй шаардлагатай гэж үзвэл маргаж буй актын үйлчлэлийг түдгэлзүүлэх, олон улсын гэрээ хүчин төгөлдөр болох ажиллагааг зогсоох саналыг холбогдох байгууллагад хүргүүлж болно¹⁰⁹. Үүний дараа шүүх тухайн өргөдөл, хүсэлтийг хүлээн авахаас татгалзах эсэхээ шийднэ.

Урьдчилан судлах ажлыг хуваарилахаас гадна хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах ажлыг Үндсэн хуулийн шүүх нэг, эсхүл хэд хэдэн илтгэгч шүүгчид хуваарилдаг байна.

Урьдчилан судлуулахаар шүүгчид хуваарилахдаа Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга нь гол шалгуур нь шүүгчдийн ачааллыг харгалздаг¹¹⁰. Харин хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах ажлыг хуваарилахдаа Үндсэн хуулийн шүүх өмнө нь хуваарилсан хэргийн ачаалал, шүүх хуралдааны хуваарь, хэргийн ээдрээ төвөгтэй байдлыг харгалзан хуваарилалт хийдэг¹¹¹.

Урьдчилсан судлах, хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх ажлыг хуваарилан хийж буй шүүгч шаардлагатай бичиг баримтыг гаргуулах, шалгалт, судалгаа, экспертиз хийхийг даалгах, мэргэжилтнүүдийн зөвлөгөө авах, асуулга явуулах зэрэг бүрэн эрх эдэлдэг. Илтгэгч шүүгч болон даргалагч шүүгч нь шүүхийн хэлэлцүүлэгт оруулах этгээдүүдийг тодорхойлох бүрэн эрхтэй¹¹².

БНСУ -ын Үндсэн хуулийн шүүх 6 төрлийн маргааныг шийдвэрлэдэг. Тэдгээрээс зөвхөн иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөнтэй холбоотой маргааны талаар хандвал Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч хэргийг 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй хуралдаанд хуваарилж хүсэлтийг хүлээн авахаас татгалзах эсэхийг урьдчилан шалгуулах ёстой ажээ. Шүүх бүрэлдэхүүнд орсон 3 шүүгч шийдвэрээ санал нэгтэй гаргах ёстой ба ийнхүү гаргаж чадаагүй бол шийдвэрлэх эрх их суудал руу шилжинэ.

Харин бусад төрлийн маргааны хувьд ирүүлсэн хүсэлт шаардлага хангасан эсэхийг даргалагч шүүгч аль нэг өөр шүүгчид хариуцуулан шалгуулж болдог байна¹¹³. Гэхдээ энэ ажиллагаа заавал хийгдэх ёстой ажиллагаа биш.

¹⁰⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 41-р зүйл.

¹⁰⁸ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 42-р зүйл.

¹⁰⁹ Мөн зүйл.

¹¹⁰ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 26-р зүйл

¹¹¹ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 31-р зүйл

¹¹² ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 49-р зүйл.

¹¹³ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйлийн 5.

Хэрэг хуваарилах талаар үүнээс өөр тодорхой зохицуулалт хуулиндаа тусгаагүй байна. Харин хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйлийн 2-т "Даргалагч шүүгч шаардлагатай гэж үзвэл нотлох баримтыг шалгаж шинжлэх үүргийг аль нэг шүүгчид хуваарилж болно" гэж заажээ.

ЛАТВИ УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүх 3 төрлийн хуралдаан хийдэг тухай дээр дурдсан билээ. Түүний нэг болох процессын хуралдаанаар хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд бэлтгэх илтгэгч шүүгчид хэргийг хуваарилах асуудлыг шийдвэрлэдэг байна¹¹⁴. Хэрэг хуваарилахтай холбоотой бусад асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай журмаар зохицуулсан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч нь шүүгч нарын ажлыг тэнцүү хуваарилах ба овгийн үсгийн дарааллыг үндсэндээ баримтална. Гэхдээ зарим нөхцөл байдлаас шалтгаалан өөр журам баримтлан хэргийг шүүгчид хуваарилж болохоор заажээ¹¹⁵. Шүүхийн Ерөнхийлөгч хэргийг урьдчилан шалгуулах зорилгоор шүүгчид хуваарилж, хугацаа товлон ба энэ хугацаа нь ажлын 10 өдрөөс хэтрэх ёсгүй¹¹⁶. Урьдчилан шалгах ажлыг хийсэн шүүгч тайлбар бэлтгэнэ. Ингээд тухайн өргөдлийг хүлээн авахаас татгалзах эсэх шийдвэрийг процессын хуралдаанаар шийдвэрлэдэг байна.

Улс орнууд Үндсэн хуулийн шүүхэд ирсэн гомдол, хүсэлт, өргөдлийг хэн, хэрхэн хуваарилах журмыг хуулиар зохицуулсан байхаас гадна нарийвчилсан хэм хэмжээг Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө тогтоосон байна. ХБНГУ, ОХУ, БНСУ, Латвийн үндсэн хуулийн шүүхэд ирсэн хэрэг маргааныг хэрхэн хуваарилахаар зохицуулсныг дараах хүснэгтэд харьцуулан үзүүлэв:

**Хэрэг хуваарилалт
/харьцуулалт/**

Улс	Хэрэг хуваарилахад харгалзах зүйл	Хэрэг хуваарилалт хийх
ХБНГУ	танхим дотроо хэргийг шүүгч нарт ямар зарчим баримталж хуваарилах, бүрэлдэхүүн дэх илтгэгч шүүгч, даргалагч шүүгчийг хэрхэн томилох журмыг 8 шүүгчээс бүрдэх танхим нь тухайн жил эхлэхээс өмнө шийдэж төлөвлөдөг	Жил бүрийн эхэнд хуваарилалтын зарчмаа <u>танхимаараа</u> шийднэ
ОХУ	Урьдчилан судлуулахаар шүүгчид хуваарилахдаа гол шалгуур нь шүүгчдийн ачааллыг харгалздаг. Харин хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах ажлыг хуваарилахдаа өмнө нь хуваарилсан хэргийн ачаалал, шүүх хуралдааны хуваарь, хэргийн ээдрээ төвөгтэй байдлыг харгалзан хуваарилалт хийдэг.	Урьдчилан судлуулах хуваарилалтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн <u>дарга</u> хийнэ. Харин хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах хуваарилалтыг <u>Үндсэн хуулийн шүүх</u> хийнэ.

¹¹⁴ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйлийн 1.

¹¹⁵ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай журмын 79-р зүйл.

¹¹⁶ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай журмын 81-р зүйл.

Солонгос	Хуулиндаа заагаагүй	Иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөнтэй холбоотой маргааныг урьдчилан шалгах хуваарилалтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн <u>Ерөнхийлөгч</u> хийнэ. Бусад төрлийн маргааны урьдчилан шалгах хуваарилалтыг заавал хийх албагүй. Хуваарилалт хийх бол даргалагч шүүгч хийнэ.
Латви	Хуваарилахдаа овгийн үсгийн дарааллыг үндсэндээ баримтална.	Үндсэн хуулийн шүүхийн <u>Ерөнхийлөгч</u> нь шүүгч нарын ажлыг тэнцүү хуваарилах үүрэгтэй. <u>Процессын хуралдаанаар</u> хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд бэлтгэх илтгэгч шүүгчид хэргийг хуваарилах асуудлыг шийдвэрлэдэг.

НАЙМ. ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ШҮҮХИЙН ХЭЛЭЛЦҮҮЛЭГ

ГЕРМАН УЛСЫН хувьд Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрээ аман хэлэлцүүлгийн үндсэн дээр гаргах хуулийн зохицуулалттай. Гэхдээ хуульд өөрөөр заасан, мөн оролцогч талууд аман хэлэлцүүлэг хийхээс татгалзсан бол аман хэлэлцүүлэггүйгээр, бичгэн баримтанд үндэслэн шийдвэр гаргадаг. Аман хэлэлцүүлэг дээр үндэслэн гаргасан эцсийн шийдвэрийг шийдвэр/*judgment*, харин аман хэлэлцүүлэг хийхгүйгээр гаргасан эцсийн шийдвэрийг захирамж/*order* гэнэ.¹¹⁷

3 шүүгчийн бүрэлдэхүүн/Chamber: Шүүхийн ихэнх шийдвэрийг 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй *Chamber* гаргадаг ба хэлэлцүүлгээ аман хуралдаанаар бус, харин бичгэн баримтанд үндэслэн хийнэ. Шүүх бүрэлдэхүүн өргөдөл, гомдлыг хүлээн авахаас татгалзах эрхтэй бөгөөд ингэхдээ татгалзсан шалтгаанаа заавал дурдах үүрэггүй байдаг. *Chamber* нь өргөдөл, гомдлыг хүлээн авахаас татгалзаж болно. 3 шүүгчээс бүрдэх шүүх бүрэлдэхүүн шийдвэрээ бичгэн баримтанд үндэслэн гаргах бөгөөд санал нэгтэй байх ёстой.

Танхим/Senat: Хэрэв 3 шүүгч санал нэгтэй шийдэлд хүрч чадаагүй бол Танхим бүх найман шүүгчийн хамт сууж асуудлыг шийдвэрлэдэг. Танхим хэргийг аман хэлэлцүүлгээр хянан шийдвэрлэх эсэхийг шийднэ¹¹⁸. Аман хэлэлцүүлэгт үндэслэн шийдвэрлэх тохиолдолд уг хэргийг талуудыг оролцуулан нээлттэй шүүх хуралдаанаар хэлэлцдэг. Танхим хэргийг шийдвэрлэх бүх тохиолдолд илтгэгч шүүгч бичгээр дүгнэлтээ гаргаж бусад шүүгчид өгнө. Үүний зэрэгцээ Танхимын шүүгч нар хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд хамаараалтай бүх баримт бичгийг хүлээн авч үздэг. Зарим энгийн хэрэгт илтгэгч шүүгч санал дүгнэлт биш, харин шийдвэрийн төсөл бичиж хүргүүлж болдог¹¹⁹.

Илтгэгч шүүгч санал дүгнэлтээ бусад шүүгчдэд хүргүүлснээс хойш 10 хоног өнгөрсний дараа шийдвэр гаргаж, эсхүл аман хэлэлцүүлэг хийдэг байна¹²⁰.

Аман хэлэлцүүлгийн дараалал нь Танхим баталсан загвар дарааллын дагуу явагдах бөгөөд хэлэлцүүлгийн дарааллыг оролцогч талуудад хангалттай хугацааны өмнө хүргүүлсэн байх ёстой¹²¹.

Тухайн хэргийг *Chamber*, эсхүл *Senat* шийдэхээс үл хамаарч Үндсэн хуулийн шүүх нь хянан шийдвэрлэх ажиллагааны бүх оролцогчид тайлбар гаргах эрх олгож, зохих гуравдагч этгээдээс мөн мэдүүлэг авна. Үүний зэрэгцээ Германы Үндсэн хуулийн шүүхэд үндсэн эрхийн зөрчлийн маргаан болон хуульд заасан зарим төрлийн хэргийг шийдвэрлэхэд гэрч, шинжээчийг асуухад Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн заалтыг мөрдөхөөр заасан¹²² байна.

Аман хэлэлцүүлэг болох товыг талуудад мэдэгдэх бөгөөд хэлэлцүүлэгт оролцох үед талууд гэрч, шинжээчээс асуулт асуух эрхтэй¹²³.

¹¹⁷ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 25-р зүйлийн 1 болон 2.

¹¹⁸ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 24-р зүйлийн 1.

¹¹⁹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 23-р зүйлийн 1.

¹²⁰ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 23-р зүйлийн 2.

¹²¹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 24-р зүйлийн 2.

¹²² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйлийн 3.

¹²³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 29-р зүйл.

Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 33-р зүйлийн 1-д Үндсэн хуулийн шүүх хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааг түдгэлзүүлэх эрхтэй гэж заажээ. Хэрэв өөр шүүхийн шийдвэрлэж байгаа хэргийн шийдвэр нь Үндсэн хуулийн шүүхийн хянаж буй тухайн хэрэгт хамааралтай гэж үзвэл ажиллагааг тухайн шүүхийн шийдвэр гарах хүртэл хугацаанд түдгэлзүүлэх бүрэн эрхтэй. Ийнхүү түдгэлзүүлэхийн шалтгаан нь бусад шүүхээс гаргасан шийдвэрээр тогтоогдсон фактад үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэр гаргах эрхтэй байдагтай холбоотой¹²⁴.

АВСТРИ улсын Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг шүүхийн аман хэлэлцүүлгийн дүнд шийдвэрлэдэг боловч зарим тохиолдолд аман хэлэлцүүлэг хийхгүйгээр шийдэх явдал бий. Аман хэлэлцүүлгийг тодорхой факт, баримтын талаар нэмж тодруулга авах, нээлттэй байгаа хууль зүйн үлдсэн асуудлыг хэлэлцэх, хэргийн ач холбогдол зэргийг харгалзан хийх эсэхээ шийддэг байна. Хэргийн талуудад хэлэлцүүлгийн товыг мэдэгдэж, оролцоог хангана. Ихэнх хэргийн хувьд Үндсэн хуулийн шүүх талуудаас тодруулахыг хүсэж байгаа асуултыг зар илгээхдээ тодорхойлсон байдаг. Хэлэлцүүлгийг Байнгын илтгэгч шүүгчийн танилцуулгаар эхэлж, дараа нь талууд санал бодлоо илэрхийлнэ. Үүний дараа шүүгч нар нэмэлт асуулт асууж хариулт авна. Эцэст нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч хэлэлцүүлгийг хааж шүүхийн шийдвэр амаар танилцуулагдах, эсхүл бичгээр гарах эсэхийг дуулгана¹²⁵.

ОХУ-ЫН Үндсэн хуулийн шүүх нь хэргийг хуралдаанаар хэлэлцүүлж, хуулийн 47.1-д заасан тохиолдолд хэлэлцүүлэг хийхгүйгээр шийдвэрлэнэ¹²⁶. Аман хэлэлцүүлгийн үеэр шүүх талуудыг, шинжээч болон гэрчийн мэдүүлгийг сонсож, авагдсан баримт бичгийг уншиж сонсох ажиллагаа хийнэ¹²⁷.

Шүүх хуралдааны хэлэлцүүлэг хийх шийдвэр: Хэргийн талаарх танилцуулгыг хүлээн авснаас хойш 30 хоногийн дотор шүүх хуралдааны хэлэлцүүлэг хийх шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүх гаргана¹²⁸. Шүүх хуралдааныг Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга зарлан хуралдуулна¹²⁹.

Шүүх хуралдааны хэлэлцүүлэгт бэлтгэх: шүүхийн хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах ажлыг илтгэгч шүүгч (шүүгч нар) хариуцна¹³⁰. Илтгэгч шүүгч шаардлагатай бичиг баримтыг гаргуулах, шалгалт, судалгаа, экспертиз хийхийг даалгах, мэргэжилтнүүдийн зөвлөгөө авах, асуулга явуулах зэрэг бүрэн эрх эдэлдэг. Илтгэгч шүүгч болон даргалагч шүүгч нь шүүхийн хэлэлцүүлэгт оруулах этгээдүүдийг тодорхойлох бүрэн эрхтэй.

Материал хүргүүлэх: шүүхийн хэлэлцүүлэг болохоос 10-аас доошгүй хоногийн өмнө танилцуулгын хуулбар, түүнд ирүүлсэн тайлбар, хянаж буй актын хуулбар, шаардлагатай бол бусад баримт бичгийг шүүгч нарт болон процессын оролцогчдод хүргүүлж хуралдааны товыг мэдэгдэнэ¹³¹.

¹²⁴ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 33-р зүйлийн 2.

¹²⁵ https://www.vfgh.gv.at/kompetenzen-und-verfahren/decision_process.en.html

¹²⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 20-р зүйл.

¹²⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 32-р зүйл.

¹²⁸ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 47-р зүйл.

¹²⁹ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 46-р зүйл.

¹³⁰ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 49-р зүйл.

¹³¹ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 51-р зүйл.

Хуралдааны журам: хуралдаан даргалагч ирц бүрдсэн тохиолдолд хуралдааныг нээж ямар хэргийг хэлэлцэж байгааг мэдэгдэнэ. Хэрэв талуудын аль нэг нь хүрэлцэн ирээгүй бол шүүх цаашид хуралдааныг үргэлжлүүлэх эсэхийг шийдвэрлэнэ¹³². Илтгэгч шүүгч хэлэлцэх үндэслэл, шаардлага, асуудлын мөн чанар, авагдсан материалын агуулга, хуралдаанд бэлтгэхтэй холбоотой авсан арга хэмжээг тусгасан танилцуулгыг сонсоно. Бусад шүүгч энэ талаар асууж тодруулж болно. Танилцуулга хийгдсэний дараа талуудад тайлбар, тодруулга хийх боломж олгоно. Талуудын тайлбартай холбогдуулан шүүгч, нөгөө тал, мөн шүүхийн зөвшөөрлөөр шинжээч асуулт асууж болно¹³³. Хэрэгт шинжээч, гэрч оролцож байгаа бол тэдгээрийн тайлбар, мэдүүлгийг сонсоно. Үүний дараа шүүх баримт бичгийг шинжилж, талуудын эцсийн тайлбарыг сонсоно.

Ажиллагааг сэргээх: Хэрэв талуудын эцсийн тайлбарын дараа шүүх зарим нөхцөл байдлыг нэмж, дахин судлах, шалгах шаардлагатай гэж үзвэл хянан шийдвэрлэх ажиллагааг сэргээх шийдвэр гаргаж болдог.

Шүүхийн хэлэлцүүлгийг хаах: шүүх хуралдаанаар асуудлыг хэлэлцэж дууссаны дараа даргалагч шүүгч шүүхийн хэлэлцүүлгийн хаасныг мэдэгдэнэ¹³⁴.

Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхэд хариуцагчаар оролцож байгаа этгээд хүсэлт, бичгэн дүгнэлтийг хүлээн авсны дараа хариугаа бичгээр гаргаж өгөх эрхтэй. Хариу нь хүсэлтийн зорилго, шалтгаанд хариу тайлбар өгсөн байх ёстой¹³⁵.

Шүүхийн аман хэлэлцүүлэг хийх маргаан¹³⁶: Импичмент, улс төрийн намыг татан буулгах, бүрэн эрхийн маргаан. Хэлэлцүүлэг нийтэд нээлттэй.

Шүүхийн аман хэлэлцүүлэг хийхгүй маргаан¹³⁷: хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг хянах маргаан, Үндсэн хуулийн гомдол. Нийтэд хаалттай. Гэхдээ Их суудал эдгээр маргаанд шүүхийн аман хэлэлцүүлэг хийхээр шийдвэрлэх бүрэн эрхтэй.

Нотлох баримтыг шалгах: хэрэв нотлох баримт шалгах шаардлагатай гэж Их суудал үзсэн, эсхүл талууд хүсэлт гаргасан бол нотлох баримтыг дараах хэлбэрээр шалгана. Үүнд: талууд, гэрчийг асуух, баримт бичиг гаргуулан авах, холбогдох эд зүйл, хүн, газар, бусад зүйлсийг мөн чанар, нөхцөл байдлыг нотлох. Эдгээр арга хэмжээ авахыг даргалагч шүүгч аль нэг шүүгчид даалгаж болдог¹³⁸.

Иргэний хэргийн шүүхийн процессын хэм хэмжээ: Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлогт нийцэж байгаа хэрээр иргэний хэргийн шүүхийн процессын хэм хэмжээ нэг адил үйлчилнэ гэж Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 40-р зүйлд заажээ.

Эцсийн шийдвэр гаргах хугацаа: хүсэлтийг хүлээн авснаас хойш 180 хоногийн дотор Үндсэн хуулийн шүүх эцсийн шийдвэр гаргах ёстой. Хэрэв багадаа 7 шүүгчийн ирц бүрдэхгүй байгаа тохиолдолд ирц бүрдээгүй шалтгаанд хамаарах хугацааг энэ хугацаанд тооцохгүй.

¹³² ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 57-р зүйл.

¹³³ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 62-р зүйл.

¹³⁴ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 69-р зүйл.

¹³⁵ Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 29-р зүйл.

¹³⁶ Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 30-р зүйл.

¹³⁷ Мөн зүйл.

¹³⁸ Солонгос улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйл.

ЛАТВИЙН Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн материалыг шүүхийн Ерөнхийлөгч хэргийг урьдчилан шалгуулах зорилгоор шүүгчид хуваарилж, хугацаа товлох ба энэ хугацаа нь ажлын 10 өдрөөс хэтрэх ёсгүй. Урьдчилан шалгах ажлыг хийсэн шүүгч тайлбар бэлтгэнэ¹³⁹. Ингээд тухайн өргөдлийг хүлээн авахаас татгалзах эсэх шийдвэрийг процессын хуралдаанаар шийдвэрлэдэг байна.

Өргөдөл, хүсэлтийг хүлээн авах эсэх: Шүүгч урьдчилсан шалгалт хийж тайлбар бэлтгэсний дараа Процессын хуралдаан явагдана. Уг хуралдаанаар дараах асуудлыг шийдвэрлэнэ¹⁴⁰. Үүнд:

- өргөдөл хүлээн авахтай холбогдсон асуудлууд;
- өргөдөл, хүсэлтийг хэлэлцэхээс татгалзсан асуудал;
- хэргийг хянан шийдвэрлэхэд бэлтгэхтэй холбоотой асуудал;
- шүүхийн хэлэлцүүлэгт бэлтгэх асуудал;
- илтгэгч шүүгч томилох.

Энэ хуралдаанд даргалагч урьсан тохиолдолд шинжлэх ухааны салбарынхан, мэргэжилтнүүд, шаардлагатай бусад хүмүүс оролцож, тайлбар хийж болдог.

Хянан шийдвэрлэх ажиллагааг эхлэх: өргөдөл, хүсэлтийг хүлээн авахаар шийдвэрлэснээс хойш 7 хоногийн дотор хянан шалгах ажиллагааг эхэлнэ¹⁴¹.

Эцсийн шийдвэр гаргах хугацаа: Хэрэг хянан шалгах ажиллагааг эхэлснээс хойш 120 хоног буюу 4 сарын дотор эцэслэн шийдвэрлэх ёстой¹⁴².

Шүүхийн хэлэлцүүлэгт бэлтгэх: Бүх хэргийн хувьд шүүхийн хэлэлцүүлэг явагддаг. Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгчийн томилсон шүүгч хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх үүрэгтэй. Ийнхүү бэлтгэх явцад ямар арга хэмжээ авах, ямар бүрэн эрх эдлэхийг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 27-р зүйлд нарийвчлан заасан байна.

Материал хүргүүлэх: шүүхийн хэлэлцүүлэг болохоос 3 хоногийн өмнө өргөдлийн хуулбар, шалгаж буй эрх зүйн акт, бусад авагдсан баримт бичгийн хуулбарыг талуудад хүргүүлнэ.

Шүүх хэлэлцүүлэг хийх шийдвэр: Шүүхийн хэлэлцүүлэгт бэлтгэсэн шүүгч тухайн хэргийн шүүхийн хэлэлцүүлэг хийх тухай шийдвэрийн төслийг боловсруулж Процессын хуралдаанд оруулж шийдвэрлүүлнэ.

Нотлох баримтыг шалгах: урьдаас хөдөлбөргүй гэж тооцогдсон нотлох баримт байхгүй бөгөөд шүүгч нотлох баримтыг өөрийн дотоод итгэл, үнэмшлээр үнэлнэ. Дотоод итгэл, үнэмшил нь хэргийн бүх талын нөхцөл байдлыг тал бүрээс бодитой, нарийвчлан судалсан байдалд үндэслэх ёстой¹⁴³.

Шүүхийн хэлэлцүүлэг: шүүхийн хэлэлцүүлэг хийх зарыг шүүгчдэд 7 хоногийн өмнө хүргэнэ¹⁴⁴. Хэргийг шүүхийн хэлэлцүүлгээр зөвхөн нэг удаа хэлэлцэнэ. Талууд хүрэлцэн ирээгүй нь хэлэлцүүлэг явуулах, шийдвэр гаргахад саад болохгүй. Хэлэлцүүлгээр шүүх талуудын тайлбар, мэргэжилтний тайлбар, гэрчийн мэдүүлэг,

¹³⁹ Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 24-р зүйл.

¹⁴⁰ Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйл.

¹⁴¹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 29-р зүйл.

¹⁴² Мөн зүйл.

¹⁴³ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 35-р зүйл.

¹⁴⁴ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 43-р зүйл.

шинжээчийн дүгнэлтийг сонсох, нотлох баримттай танилцах, шалгах ажиллагаа явуулна. Аман бус хэлэлцүүлэг буюу баримт бичигт үндэслэн хэлэлцүүлэг хийх бол бичгээр ирүүлсэн талуудын тайлбар, мэргэжилтний тайлбар, шинжээчийн дүгнэлт, бусад бичгэн нотлох баримтыг шалгана. Шүүх хуралдаанд хэргийн талууд, тэдний төлөөлөгч, гэрч, шинжээч, уригдсан мэргэжилтэн, албан тушаалтан ярьж болно¹⁴⁵.

Ажиллагааг хойшлуулах: Хэрэв шүүх зохих ёсоор бэлтгээгүй, зарим нөхцөл байдлыг нэмж, дахин судлах, шалгах шаардлагатай, нэмж нотлох баримт цуглуулах хэрэгтэй гэж үзвэл хянан шийдвэрлэх ажиллагааг хойшлуулах шийдвэр гаргаж болдог¹⁴⁶. Энэ тохиолдолд шүүхийн хэлэлцүүлэг хийх дараагийн өдрийг товлони. Ингэхдээ тухайн ажиллагааг үргэлжлүүлэх явуулах, эсхүл шинээр эхлэх эсэхийг шүүх өөрөө шийдвэрлэдэг.

¹⁴⁵ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 44-р зүйл.

¹⁴⁶ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 49-р зүйл.

ЕС. ШИЙДВЭР ГАРГАХ, ХҮРГҮҮЛЭХ, НИЙТЛЭХ

Үндсэн хуулийн цэц шийдвэр гаргах, нийтлэхтэй холбоотой анхаарал татсан хэд хэдэн асуудлыг Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухай хуулийн хэрэгжилтийн үнэлгээнд тусгажээ:

- Цэцийн гишүүн олонхоос өөр саналтай байгаад түүнийг бичиж нийтлэхээр шийдвэрлэвэл энэ эрхийг эдлэх боломжтой эсэх нь тодорхойгүй;
- Цэцийн шийдвэрийг албан ёсоор нийтлэх эрх зүйн зохицуулалтыг тодорхой болгох шаардлагатай байна;
- Шийдвэрийг ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор УИХ-д хүргэхээр заасан нь цэцийн шийдвэр үндэслэл бүхий байх гол зарчимд үл нийцэж байна.

Иймд Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэр гаргах, шүүгчийн тусгай санал, шийдвэрийг нийтлэх, хүргүүлэх асуудлыг гадаад улсуудад зохицуулсан байдлыг тухайлан авч үзье.

ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн ихэнх хэргийг *Chamber* буюу 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэх бөгөөд шүүх бүрэлдэхүүн шийдвэрээ санал нэгтэй гаргах ёстой. Харин санал нэгдээгүй тохиолдолд тухайн хэргийг *Senat* буюу 8 шүүгчээс бүрдэх Танхимаар шийддэг.

Санал хураалт: Танхим нь үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой маргаан, хуульд заасан зарим маргааныг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар, бусад маргааныг олонхын саналаар шийдвэрлэнэ. Танхим 8 шүүгчтэй тул санал тэнцэж болзошгүй ба энэ тохиолдолд Үндсэн хууль зөрчөөгүй гэсэн шийдвэр гарсанд тооцдог байна. Тухайн хэрэгт хууль зүйн хэд хэдэн асуудал хөндөгдөж байгаа бол тухайн асуудал бүрээр санал хураалт явуулна¹⁴⁷.

Тусгай санал: Олонхын шийдвэртэй санал нийлэхгүй байгаа шүүгч өөрийн үзэл бодлоо тусгай саналд тусгаж болох бөгөөд тусгай саналыг шийдвэрт хавсаргадаг¹⁴⁸.

Шийдвэр танилцуулах: Хэрэв аман хэлэлцүүлэг хийсэн бол Танхимын шийдвэрийг шүүх хуралдааны танхимд олон нийтэд танилцуулдаг. Энэ үеэр шийдвэрийн үндсэн шалтгаан үндэслэлийг нийтэд танилцуулна. Аман хэлэлцүүлэг хийхгүйгээр гаргасан Танхимын шийдвэр, 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй/*Chamber* шүүх бүрэлдэхүүний шийдвэрийг "шүүхийн захирамж" хэлбэрээр гаргаж, хэргийн оролцогч талуудад бичгээр хүргүүлдэг. Шийдвэр танилцуулах хугацааг аман хэлэлцүүлгийн үеэр, эсхүл хэлэлцүүлгийн дараа товлож зарлаж болдог байна¹⁴⁹.

Үнэлэлт, дүгнэлт: Үндсэн хуулийн шүүх нь хэлэлцүүлэг, авагдсан нотлох баримтад үндэслэн нууц зөвлөлдөөнөөр өөрийн зүйтэй гэж үзснээр/*at its discretion* шийдвэр гаргах ёстой.

Шийдвэрийг бичгээр гаргаж, шалтгаан үндэслэлийг тайлбарлаж, оролцсон шүүгч нар гарын үсэг зурна. Аман хэлэлцүүлэг дууссан хугацаа ба шийдвэр танилцуулах өдөр хооронд гурван сараас илүүгүй хугацаа байх ёстой. Гэхдээ ийнхүү

¹⁴⁷ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 27-р зүйл.

¹⁴⁸ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 30-р зүйлийн 2.

¹⁴⁹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 30-р зүйлийн 1.

товлосон хугацааг Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрээр дахин өөрчилж товлж болдог аж.

Шийдвэр гарахад оролцсон шүүгчдийн нэрсийг даргалагч шүүгчийн нэрийн дараа, хамгийн олон ажилласан шүүгчийн нэрээс эхлэн дарааллуулан бичнэ. Хэрэв тухайн шүүгч шийдвэрт гарын үсэг зурахаас татгалзсан бол энэ тухай даргалагч шүүгч тэмдэглэх ёстой¹⁵⁰. Ийнхүү гаргасан шийдвэрээ шүүх талуудад мэдэгдэнэ.

ХБНГУ-д Үндсэн хуулийн шүүх аман хэлэлцүүлэг хийсний дараа 3 сарын дотор шийдвэрээ танилцуулах эрхтэй байгаа нь шийдвэрийн шалтгаан, үндэслэл хүлээн зөвшөөрөгдөхүйц байх, хэрэгт хамааралтай фактыг үнэн зөв тогтооход ач холбогдолтой байна.

Шийдвэр нийтлэх: Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг Холбооны эрх зүйн сэтгүүлд нийтэлдэг ба ажлын албаны дарга тухайн шийдвэрийг нийтлүүлэхээр холбогдох яаманд хүргүүлнэ. Хэрэв шийдвэрийг танилцуулснаас хойш 3 сарын дотор нийтлээгүй бол энэ талаар ажлын албаны дарга даргалагч шүүгч, илтгэгч шүүгчид мэдэгдэх ёстой¹⁵¹. Шийдвэрийг албан ёсны хэвлэлд нийтлүүлэхийн зэрэгцээ Германы Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө шийдвэрийн эмхэтгэл хэвлэн гаргадаг байна. Түүнд Шүүгчдийн бүгд хурлын шийдвэр, Танхимуудын шийдвэр, 3 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй шийдсэн хэргийн шийдвэрээс сонгон авч нийтэлдэг. Тухайн шийдвэрт буй оролцогчдын нэрийг товчлох боловч оролцож шийдсэн шүүгчдийг бүрэн бичдэг байна.

Шүүхийн албан ёсны шийдвэрийн талаарх албан ёсны мэдээллийг илтгэгч шүүгч, даргалагч шүүгч зөвшөөрсөн тохиолдолд түгээх ба тухайн мэдээллийг хэргийн талаарх шийдвэрийг оролцогч талууд хүлээн авахаас өмнө түгээдэггүй зохицуулалттай¹⁵².

Шийдвэр хүргүүлэх: Хэрэв шийдвэрийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцож байгаа үндсэн хуулийн байгууллагын төлөөлөгчид танилцуулсан бол шийдвэрийг тухайн байгууллагад мөн хүргүүлнэ¹⁵³.

Австрийн Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрээ хаалттай зөвлөгөөнөөр хэлэлцэж гаргана. Зөвлөгөөн нь Байнгын илтгэгч шүүгч шүүхийн шийдвэрийн төсөл танилцуулснаар эхлэх ба дараа нь шүүгч нарын дунд хэлэлцүүлэг өрнөнө. Тухайн хэлэлцүүлгийг шаардлага гэж үзвэл нэмэлт тодруулга хийх, хувилбар төсөл гаргах зорилгоор хойшлуулж болдог байна. Хангалттай хэлэлцсэн гэж үзвэл Байнгын илтгэгч шүүгчийн саналаар санал хураалт явуулна. Шийдвэрийг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн олонхын саналаар батална¹⁵⁴. Санал хураалтын дүнд үндэслэн шийдвэрийг Байнгын илтгэгч шүүгч ихэвчлэн бичих бөгөөд заримдаа өөр шүүгч бичих тохиолдол байдаг¹⁵⁵.

ОХУ -ын Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг хянан хэлэлцээд хаалттай зөвлөгөөнөөр шийдвэрээ гаргана. Хаалттай зөвлөгөөнд шүүгч санал бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, бусад шүүгчдээс байр суурийг нь тодруулах эрхтэй.

¹⁵⁰ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 28-р зүйл.

¹⁵¹ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 29-р зүйл.

¹⁵² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 32-р зүйл.

¹⁵³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн ажиллагааны тухай журмын 30-р зүйл.

¹⁵⁴ Австрийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйл.

¹⁵⁵ https://www.vfgh.gv.at/kompetenzen-und-verfahren/decision_process.en.html

Зөвлөгөөн хугацаагаар хязгаарлагдахгүй. Зөвлөгөөний тэмдэглэлд санал хураалтын асуулт, санал хураалтын дүнг тусгаж, бүх шүүгч гарын үсэг зурах ёстой. Зөвлөгөөнд оролцсон шүүгч, бусад ажилтан зөвлөгөөний агуулга, санал хураалтын дүнг задруулах эрхгүй¹⁵⁶.

Үндсэн хуулийн шүүхийн эцсийн шийдвэр нь тогтоол, дүгнэлт хэлбэртэй байна.

Санал хураалт: Санал хураалтыг шүүгчдээс нэр тус бүрээр нь асуун авч, даргалагч хамгийн сүүлд саналаа өгнө. Санал хураалтанд оролцсон нийт шүүгчдийн олонхын саналаар асуудлыг шийдвэрлэнэ. Хэм хэмжээний акт, нэгдэн орох гэж байгаа олон улсын гэрээ Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх талаар санал хураахад санал тэнцсэн бол Үндсэн хууль зөрчөөгүй гэсэн шийдвэр гаргадаг. Бүрэн эрхийн маргааны талаар санал хураахад заавал олонхын санал авсан байх шаардлагатай. Үндсэн хуулийг тайлбарлах талаар онцгой шаардлага тавигдах бөгөөд бүрэн эрх бүхээ эдэлж байгаа нийт шүүгчдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэх ёстой¹⁵⁷. Шүүгч саналаа өгөхөөс түдгэлзэх эрхгүй байдаг.

Үнэлэлт дүгнэлт хийх: Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр шүүхээр судлагдсан материалд үндэслэх ба шалгаж байгаа актыг дараах байдлаар үнэлж дүгнэхээр заажээ¹⁵⁸:

- Албан ёсны болон бусад тайлбараар хийж буй актын үгчилсэн утга, агуулга;
- Хууль хэрэглээний практикаар бий болсон актын үгчилсэн утга, агуулга;
- Эрх зүйн актын тогтолцоонд тухайн актын эзлэх байр.

Эцсийн шийдвэр, дүгнэлтийг зөвхөн маргаж байгаа асуудал, зүйлийн хүрээнд гаргах ба шийдвэр гаргах болсон шалтгааныг бичнэ.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн тогтсон бүтцийг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 75-р зүйлд нарийвчлан заасан байна.

Шүүгчийн тусгай санал: Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэртэй санал нэг биш шүүгч өөрийн тусгай саналаа бичгээр гаргах эрхтэй. Шүүгчийн тусгай саналыг хэргийн материалд хавсаргаж, Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвлэлд шийдвэрийн хамт нийтэлдэг¹⁵⁹. Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 59-р зүйлд тусгай саналын агуулгын талаар тухайлан заажээ: тусгай саналд үндсэн хуулийн дагуу, эсхүл үндсэн хууль зөрчсөн гэх үнэлэлт дүгнэлтээс өөр бусад үнэлэл, санал бодол тусгагдахгүй. Тусгай саналыг Үндсэн хуулийн шүүхийн эцсийн шийдвэрийг танилцуулснаас хойш 14 хоногийн дотор бичиж гаргана.

Шүүгчийн өөр байр суурь: тухайн шийдвэр гаргахтай санал нэг байсан боловч зарим асуудлаар өөр байр суурьтай, эсхүл шийдвэрийн шалтгааны талаар өөр саналтай шүүгч өөрийн санал бодлоо бичгээр гаргах эрхтэй ба бичгээр гаргасан саналыг хэргийн материалд хавсаргаж Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвлэлд мөн нийтэлнэ¹⁶⁰. Өөр байр сууриа бичгээр гаргахад агуулгын хувьд тавигдах шаардлага

¹⁵⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 70-р зүйл.

¹⁵⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 72-р зүйл.

¹⁵⁸ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 74-р зүйл.

¹⁵⁹ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 76-р зүйл.

¹⁶⁰ Мөн зүйл.

нь тусгай саналд тавигдах шаардлагатай ижил байхаар Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 59-р зүйлд заасан байна.

Шийдвэр танилцуулах: Шийдвэрт гарын үсэг зурмагц түүнийг нээлттэй хуралдаанд танилцуулна.

Шийдвэр хүргүүлэх: Шийдвэрт гарын үсэг зурснаас хойш 14 хоногийн дотор Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч нарт, талуудад, ОХУ-ын Ерөнхийлөгчид, Төрийн думд, Засгийн газарт, Хүний эрхийн бүрэн эрхт этгээдэд, Дээд шүүхэд, Ерөнхий прокурорт, Хууль зүйн сайдад тус тус хүргүүлнэ¹⁶¹.

Шийдвэр нийтлэх: Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг төрийн байгууллагын албан ёсны хэвлэлд нэн даруй нийтэлнэ. Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхийн албан ёсны хэвлэлд нийтэлнэ¹⁶².

СОЛОНГОС УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүхийн Их суудлын хуралдаанаар эцсийн шийдвэр гаргана¹⁶³.

Санал хураалт: Ерөнхийдөө хуралдаанд оролцсон шүүгч нарын олонхын саналаар шийдвэр гаргана. Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, импичмент, улс төрийн намыг татан буулгах хэрэг, өмнө нь Үндсэн хуулийн шүүх Үндсэн хууль, хуулийг хэрэглэх талаар гаргасан дүгнэлт, тайлбарыг өөрчлөх шийдвэр гаргах тохиолдолд 6 шүүгч буюу нийт шүүгчийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэнэ.

Шийдвэр бичих: Эцсийн шийдвэрийг танилцуулсны дараа шүүхийн бичиг хэрэг хариуцсан ажилтан шийдвэрийг бичгээр боловсруулдаг байна. Шүүгч бүр өөрийн санал бодлоо шүүхийн шийдвэрт тусгах эрхтэй.

Шийдвэр нийтлэх: Үндсэн хуулийн шүүхийн эцсийн шийдвэрийг албан ёсны сэтгүүл болон Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай журамд заасны дагуу бусад хэлбэрээр нийтэлнэ¹⁶⁴.

Шийдвэр хүргүүлэх: Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрийн хуулбарыг хэргийн талууд, мөн хүсэлт гаргасан тохиолдолд шүүхэд 14 хоногийн дотор хүргүүлнэ.

ЛАТВИ УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүх хэрэг маргааныг эцэслэн шийдвэрлээд шийдвэр, дүгнэлт гаргана¹⁶⁵. Шийдвэр, дүгнэлтийг шүүгчдийн зөвлөгөөний өрөөнд хэлэлцэн гаргана. Зөвлөлдөх өрөөний хэлэлцүүлгийг даргалагч шүүгч хөтөлнө. Ингэхдээ шүүгч нар хэргийг тал бүрээс нь, нягт хэлэлцэж, саналаа чөлөөтэй илэрхийлэх, санал хураалт хийх нөхцөл бүрдүүлнэ. Санал хураалтын дараа ажилтанг дуудан оруулж шийдвэр, дүгнэлтийн агуулгыг бичүүлнэ¹⁶⁶.

Үнэлэлт, дүгнэлт хийх: Шийдвэр гаргахдаа нотлох баримт, тодруулсан болон тодруулаагүй нөхцөл байдал, Үндсэн хуулийн болон хуулийн аль хэм хэмжээг хэрэглэх, өргөдлийг хангах эсэхийг харьцуулан дүгнэнэ. Шүүх шийдвэрээ хэлэлцүүлгээр хэлэлцсэн нотлох баримтанд үндэслэнэ¹⁶⁷.

Шийдвэр бичих: Шийдвэрийг 1 сарын дотор бичиж гаргана.

¹⁶¹ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн 77-р зүйл.

¹⁶² ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн 78-р зүйл.

¹⁶³ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 36-р зүйлийн 4.

¹⁶⁴ Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 36-р зүйлийн 5.

¹⁶⁵ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 53-р зүйл.

¹⁶⁶ Мөн зүйл

¹⁶⁷ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 54-р зүйл.

Тусгай санал: тусгай саналтай шүүгч шүүх хуралдааны танхимд шийдвэрийг уншиж сонсгосноос хойш ажлын 5 өдрийн дотор бичгээр тусгай саналаа бичиж өгөх эрхтэй. Тусгай саналыг Үндсэн хуулийн шүүхийн цахим хуудсанд байршуулж, хэргийн материалд хавсаргана¹⁶⁸.

Санал хураалт: Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг хамтын зарчмаар хянан шалгах ба тогтоол, шийдвэр, дүгнэлт гаргахдаа нийт шүүгчдийн 2/3 –оос доошгүй нь оролцсон байх шаардлагатай. Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоол, дүгнэлт болон тодорхой тогтоол, дүгнэлтийг тайлбарлах тухай шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчийн олонхын саналаар батална. Үүнээс бусад Үндсэн хуулийн шүүхийн актыг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн олонхын саналаар баталдаг.

Шийдвэр танилцуулах: шийдвэр гаргамагц шүүх хуралдааны өрөөнд танилцуулна¹⁶⁹.

Шийдвэр хүргүүлэх: Үндсэн хуулийн шүүхийн эцсийн шийдвэр гарснаас хойш 2 өдрийн дотор хуульд заасан этгээд, байгууллагад хүргүүлдэг¹⁷⁰.

Шийдвэр дахин хянах: шинэ, чухал нөхцөл байдал илэрч, тэр нь хэргийн шийдвэрлэлтэнд нөлөө үзүүлэхээр байсан гэж үзвэл өмнө гаргасан шийдвэрээ Үндсэн хуулийн шүүх өөрийн санаачилгаар дахин хянаж үзэх бүрэн эрхтэй. Энэ тохиолдолд хэргийг дахин шинээр хянан үзнэ¹⁷¹.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэртэй холбоотой асуудлыг харьцуулан дүгнэвэл, зарим улсын хуульд Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэр гаргах үед нотлох баримт, асуудлыг үнэлж, дүгнэхдээ баримтлах зарчим, аргыг нарийвчлан зааж Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн чанарт анхаарсан байна. Германы Үндсэн хуулийн шүүгч өөрийн зүйтэй гэж үзснээр/*at its discretion* шийдвэр гаргах ёстой гэж ерөнхийлөн заасан байхад ОХУ-д энэ асуудлыг хуулиндаа нилээд нарийвчлан зохицуулжээ. ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх албан ёсны, албан бус тайлбараар болон хууль хэрэглээний практикаар бий болсон актын үгчилсэн утга, агуулга, тухайн акт эрх зүйн актын тогтолцоонд эзлэх байрыг авч үзсний үндсэн дээр үнэлэлт дүгнэлтээ хийх ёстой гэж заасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрээ хуралдаанд оролцсон шүүгчийн олонхын саналаар гаргах ерөнхий зарчим байх боловч улс орнууд зарим тухайлсан маргааныг нийт шүүгчдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэхээр заасан байгаа нь тухайн маргааны ач холбогдлоос хамаарч байна. Тухайлбал, БНСУ-д өмнө нь Үндсэн хуулийн шүүхийн гаргасан Үндсэн хууль, хуулийг хэрэглэх талаар дүгнэлт, тайлбарыг өөрчлөх шийдвэр гаргах тохиолдолд 6 шүүгч буюу нийт шүүгчийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэхээр заасан.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч олонхоос өөр саналтай буюу тусгай саналтай бол бичгээр бичиж нийтлэх эрхийг Герман, Орос, Латви улсын хуулиар Үндсэн хуулийн шүүгч нарт олгосон, Солонгос улс энэ асуудлыг хуулиараа зохицуулаагүй байна. Үүнд:

¹⁶⁸ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 55-р зүйл.

¹⁶⁹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 57-р зүйл.

¹⁷⁰ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 60-р зүйл.

¹⁷¹ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 62-р зүйл.

Улс	Шүүгч тусгай санал бичгээр гаргах эрхтэй эсэх	Тусгай саналыг нийтлэх
ХБНГУ	Тийм	Шийдвэрт хавсаргадаг.
ОХУ	Тийм	Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвлэлд шийдвэрийн хамт нийтэлдэг.
Солонгос	Зохицуулаагүй	
Латви	Тийм	Үндсэн хуулийн шүүхийн цахим хуудсанд нийтэлдэг.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүгчийн өөр байр суурь гэх ойлголтыг тусгасан байна. Энэ нь тусгай саналаас өөр ойлголт бөгөөд тухайн шийдвэр гаргахтай санал нэг байсан боловч зарим асуудлаар өөр байр суурьтай, эсхүл шийдвэрийн шалтгааны талаар өөр саналтай шүүгч өөрийн санал бодлоо бичгээр гаргах эрхтэй ба бичгээр гаргасан саналыг хэргийн материалд хавсаргаж Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвлэлд мөн нийтэлнэ гэж заажээ. Өөр байр сууриа бичгээр гаргахад агуулгын хувьд тавигдах шаардлага нь тусгай саналд тавигдах шаардлагатай ижил байхаар Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 59-р зүйлд заасан байна. Энэ зохицуулалт нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 7 дахь хэсэгт "Зөвлөлдөх тасалгаанд олонхитой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж, Цэцийн шийдвэрт хавсаргана." гэж заасныг цаашид хэрхэн тайлбарлахад ач холбогдолтой гэж үзлээ.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг албан ёсоор нийтлэх харилцааг харьцуулан судалсан бүх улсууд тодорхой хэмжээгээр хуулиндаа тусгаж зохицуулсан байна. Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг бичгээр гаргаснаас хойш 24 цагийн дотор холбогдох байгууллагад хүргүүлэхээр Монгол Улсын холбогдох хуульд заасан нь хэт богино хугацаа байна. Энэ хугацаа ОХУ-д 14 хоног, Латвид 2 өдөр, БНСУ-д 14 хоног байна.

АРАВ. ШИЙДВЭРИЙН БИЕЛЭЛТИЙГ ХАНГАХ

Үндсэн хуулийн шүүх нь Үндсэн хуулийн биелэлтийг хангахад хяналт тавьдаг байгууллагын хувьд шийдвэр нь хэрэгжиж, биелдэг байх нь энэхүү хяналтын гол мөн чанар, баталгаа болох учиртай.

ГЕРМАНЫ Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг үндсэн хуулийн байгууллагууд, бүх шүүх, төрийн албан тушаалтан заавал дагаж мөрдөх үүрэгтэй¹⁷². Үндсэн хуулийн шүүхээс хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх талаар гаргасан шийдвэр, мөн хуульд заасан зарим хэргийн шийдвэр хуулийн хүчин чадалтай байна гэж заасан нь¹⁷³ Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн биелэлтийг хангахад нэмэлт түлхэц өгсөн зохицуулалт болжээ.

Иймд тэдгээр шийдвэрийг тодорхой хувь хүнд бус, нийтэд хамааралтай гэж үзэн Холбооны эрх зүйн сэтгүүлд заавал нийтэлдэг байна¹⁷⁴. Үндсэн хуулийн шүүх тухайн хуулийг Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж үзсэн бол тухайн хууль хүчингүй болохын зэрэгцээ энэ шийдвэр нь буцаан үйлчлэх хүчин чадалтай буюу тухайн хууль анхнаасаа батлагдаагүй байсантай ижил нөхцөл байдалд хүргэдэг. Гэхдээ зарим тодорхой хэрэгт тухайн хууль Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзэх боловч яг хэзээнээс эхэлж хүчингүй болохыг нь шийдвэртээ заах тохиолдол мөн байдаг ажээ. Ийм төрлийн шийдвэрийг тухайн хуулийг шууд хүчингүй болгох нь тодорхой хугацааны дараа хүчингүй болгохоос илүү их хохирол учруулахаар байгаа, хууль тогтоогч Үндсэн хуулийн зөрчлөө арилгах боломжтой байгаа нөхцөлд ихэвчлэн татвартай холбоотой хуулиудын хувьд гаргадаг байна.

ОХУ-ын хувьд Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд Шийдвэрийн хууль зүйн хүчин чадал "*Юридическая сила решения*" гэх 79-р зүйлд энэ асуудлыг зохицуулжээ: Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр эцсийнх бөгөөд давж заалдах эрхгүй. Шүүхийн шийдвэр танилцуулмагц хүчин төгөлдөр болно. Харин хуулийн 47.1-д заасны дагуу гаргасан тогтоол нь нийтлэгдсэн өдрөөс эхлэн хүчин төгөлдөр болно. Шүүхийн шийдвэрийг бусад байгууллага, этгээдээс хүлээн зөвшөөрсөн байхыг шаардахгүй бөгөөд шүүхийн шийдвэр шууд үйлчилж эхэлнэ.

Үүний зэрэгцээ Монгол Улсад ажиглагдаж байгаа хууль дахин батлах замаар Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн хэрэгжилтээс зайлсхийж байгаа явдлын хувьд ОХУ-д Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоолын хууль зүйн хүчин чадлыг Үндсэн хуульд зөрчсөн гэж шийдвэрлэсэн тухайн актыг дахин батлах замаар үгүйсгэж болохгүй гэсэн хориглох зохицуулалтыг хуулиндаа тусгажээ¹⁷⁵.

Үндсэн хуульд нийцээгүй хууль, хэм хэмжээний акт гаргасан байгууллага, албан тушаалтан Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр гарсны дараа ямар арга хэмжээ авбал зохихыг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа нарийвчлан зохицуулжээ.

¹⁷² Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйлийн 1.

¹⁷³ Германы Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 31-р зүйлийн 2.

¹⁷⁴ Мөн зүйл.

¹⁷⁵ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 79-р зүйл: "Юридическая сила постановления Конституционного Суда Российской Федерации о признании акта неконституционным не может быть преодолена повторным принятием этого же акта."

Тухайлбал¹⁷⁶, Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоол нийтлэгдсэнээс хойш 6 сарын дотор Засгийн газар холбогдох хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах шинэ хуулийн төслийг Төрийн думд өргөн мэдүүлэх үүрэгтэй. ОХУ-ын Ерөнхийлөгч, Засгийн газрын хэм хэмжээ тогтоосон акт Үндсэн хууль зөрчсөн гэсэн шийдвэрийг нийтэлснээс хойш 2 сарын дотор тухайн актыг хүчингүй болгож, шинээр акт батлах үүрэгтэй.

Хэрэв Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг биелүүлээгүй, эсхүл биелүүлэхэд саад хийсэн бол хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэхээр заажээ¹⁷⁷.

БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр нь заавал дагаж мөрдөх хүчин чадалтай байна. Хууль Үндсэн хуульд нийцээгүй гэж шийдвэрлэсэн бол шийдвэр гарсан өдрөөс эхлэн тухайн хууль хүчингүй болно. Эрүүгийн хуулийн хувьд хүчингүй болсон хугацаа нь буцаан үйлчилнэ¹⁷⁸.

Харин импичментийн талаарх Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр нь тухайн этгээдийг иргэний, эрүүгийн хариуцлагаас чөлөөлөхгүй. Ийм шийдвэр гарснаас хойш тухайн этгээд 5 жилийн хугацаанд төрийн алба хаших эрхгүй байна¹⁷⁹.

Улс төрийн намыг татан буулгах шийдвэрийг танилцуулснаар тухайн нам татан буугдах ба энэ шийдвэрийг Үндэсний сонгуулийн хороо гүйцэтгэнэ¹⁸⁰.

Солонгосын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 79-р зүйлд шүүхийн хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд саад учруулсан, шаардлагатай баримт бичгийг гаргаж өгөөгүй тохиолдолд 1 жил хүртэл хугацаагаар хорих ял оноож, эсхүл торгууль ногдуулж болно гэж заасан нь Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвийн үйл ажиллагааг хангахад чиглэжээ.

ЛАТВИ УЛСЫН хууль, Ерөнхийлөгчийн шийдвэр, Засгийн газрын акт нь Үндсэн хууль зөрчсөн гэсэн Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр гарсан бол шүүхийн шийдвэр нийтэлсэн өдрөөс эхлэн хууль, шийдвэр, акт хүчингүй болно. Ийм хууль, шийдвэр, актанд үндэслэн гаргасан бусад актыг зохих байгууллага нь хүчингүй болгох ёстой¹⁸¹.

Хууль Үндсэн хууль зөрчсөн талаарх Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг тухайн хуультай төстэй хууль, эсхүл заалтыг дахин батлах замаар үл зөвшөөрч болохгүй гэж хуулиндаа заасан нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг биелэлтийг хангах нэгэн баталгаа болсон байна.

Ийнхүү эдгээр улсуудын Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр нь хууль зүйн дээд хүчин чадалтай, давж заалдаж үл болох эрх зүйн актад тооцогдож байна. Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн биелэлтийг хангахад зарим чухал эрх зүйн зохицуулалтыг ОХУ, Латви зэрэг улсын хууль агуулж байна. Монгол Улсад ажиглагдаж байгаа хууль дахин батлах замаар Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн хэрэгжилтээс зайлсхийж байгаа явдлыг ОХУ хуулиндаа "Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоолын хууль зүйн хүчин чадлыг Үндсэн хуульд зөрчсөн гэж шийдвэрлэсэн тухайн актыг дахин батлах замаар үгүйсгэж болохгүй" гэсэн зохицуулалтыг тусгах замаар шийдвэрлэжээ. Үүнтэй төстэй заалт мөн Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн

¹⁷⁶ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 80-р зүйл.

¹⁷⁷ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 81-р зүйл.

¹⁷⁸ БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 47-р зүйл.

¹⁷⁹ БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 54-р зүйл.

¹⁸⁰ БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 59-р зүйл.

¹⁸¹ БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 72-р зүйл.

тухай хуулийн 72-р зүйлд байдаг. Түүнчлэн Латвид хууль, Ерөнхийлөгчийн шийдвэр, Засгийн газрын акт нь Үндсэн хууль зөрчсөн гэж шийдвэрлэсэн бол ийм хууль, шийдвэр, актанд үндэслэн гаргасан бусад актыг зохих байгууллага нь хүчингүй болгох үүрэг хүлээсэн байдаг. Энэ нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг аливаа байгууллага, албан тушаалтан, этгээд заавал дагаж мөрдөх ёстой гэсэн зарчмаас урган гарсан байна.

АРВАН НЭГ. МАРГААНЫ ТӨРЛӨӨС ХАМААРСАН ПРОЦЕССЫН НАРИЙВЧИЛСАН ХЭМ ХЭМЖЭЭ

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц харьяалан шийдвэрлэх маргаан нь дараах төрөлтэй:

1. Цэц Үндсэн хуулийг зөрчсөн эсэх тухай дор дурдсан маргааныг хянаж дүгнэлт гаргах бөгөөд шаардлагатай бол дахин хянаж, эцэслэн шийдвэрлэнэ:

- 1/хууль, Улсын Их Хурлын бусад шийдвэр;
- 2/Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн зарлиг, бусад шийдвэр;
- 3/Засгийн газрын шийдвэр;
- 4/Монгол Улсын олон улсын гэрээ;

5/ард нийтийн санал асуулга, Улсын Их Хурал, түүний гишүүний болон Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар сонгуулийн төв байгууллагын гаргасан шийдвэр.

2. Цэц дор дурдсан албан тушаалтан Үндсэн хууль зөрчсөн эсэх тухай асуудлаар гарсан маргааныг хянаж дүгнэлт гаргана:

- 1/Монгол Улсын Ерөнхийлөгч;
- 2/Улсын Их Хурлын дарга;
- 3/Улсын Их Хурлын гишүүн;
- 4/Ерөнхий сайд;
- 5/Засгийн газрын гишүүн;
- 6/Улсын Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч;
- 7/Улсын ерөнхий прокурор.

3. Цэц дор дурдсан албан тушаалтнуудыг огцруулах болон эгүүлэн татах үндэслэл байгаа эсэх талаар дүгнэлт гаргана:

- 1/Монгол Улсын Ерөнхийлөгч;
- 2/Улсын Их Хурлын дарга;
- 3/Ерөнхий сайд;
- 4/Улсын Их Хурлын гишүүн.

4. Аль ч шүүх авч хэлэлцэхгүй байгаа эрх зүйн маргааны хэргийн харьяаллыг тогтоолгохоор иргэн, албан тушаалтан, төр, олон нийтийн байгууллага Үндсэн хуулийн цэцэд гомдол гаргавал хэргийн харьяаллыг тогтоож холбогдох шүүхэд шилжүүлэх.

Цэцийн харьяалан шийдвэрлэх эдгээр 4 төрлийн асуудал, маргаан нь процессын хувьд яг ижил хэм хэмжээний дагуу явагддаг. Өөрөөр хэлбэл эдгээр маргааны агуулга, онцлог, талуудын оролцоо зэргээс үл хамаарч процессын ижил хэм хэмжээ үйлчилж байна.

Гэтэл харьцуулан судалсан 5 улсын Үндсэн хуулийн шүүхүүд харьяалан шийдвэрлэх нийт маргаанд хамаарах процессын нийтлэг хэм хэмжээ байхын зэрэгцээ тухайн маргаануудын онцлогийг тусгасан нарийвчилсан хэмжээг тухайлсан бүлэг, хэсэг болгон тусгасан байна.

ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль нь 5 бүлгээс бүрдэх бөгөөд түүний 3 дугаар бүлэг нь "Хянан шийдвэрлэх тухайлсан ажиллагаа"/*Specific types of proceedings* гэсэн гарчигтай. Түүнд Үндсэн хуулийн шүүх харьяалан шийдвэрлэх 17

төрлийн өргөдөл, гомдол, хүсэлтийг хянан шийдвэрлэх процессын нарийвчилсан хэм хэмжээг маргааны онцлогийг тусган тус тусад нь заасан байдаг.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн "Тодорхой төрлийн хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлог/*Особенности производства в Конституционном Суде Российской Федерации по отдельным категориям дел*" гэсэн 3 дахь хэсэгт Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх 8 төрлийн маргааныг тус тусад нь бүлэг болгож зааглаж, тэдгээрт маргааны онцлогийг харгалзан процессын хэм хэмжээг ялгамжтай тогтоосон байна.

БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4 дүгээр бүлэг (Хянан шийдвэрлэх тухайлсан ажиллагаа/*"Special adjudication procedure"*) нь Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх нийт 5 төрлийн маргааны процессын онцлогийг тусгасан хэм хэмжээ агуулдаг.

ЛАТВИ улсын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах үндсэн 2 хэлбэр бий: эрх зүйн актыг хянуулах хүсэлт, дүгнэлт гаргуулах хүсэлт. Маргааны энэ 2 төрөлд үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4 болон 5 дугаар бүлэгт процессын нарийвчилсан хэм хэмжээг тусгасан байна.

Иймд гадаад орнуудын процессын эрх зүйн дээрх онцлогийг харгалзан (эдгээр улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн бүтцийг хавсралт 1-ээс үзнэ үү) Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх 4 төрлийн маргааны онцлогт нийцүүлэн хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хэм хэмжээг ялгамжтай тогтоох нь зүйтэй.

АРВАН ХОЁР. САНАЛ ДҮГНЭЛТ

1.Хууль ба журмын талаар

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн үйл ажиллагааг Үндсэн хуулийн цэцийн тухай хууль болон Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан шийдвэрлэх тухай хуулиар буюу хоёр хуулиар зохицуулж байна. Үүний зэрэгцээ 2006 онд Цэцийн гишүүд өөрсдөө зөвлөгөөнөөр тогтоосон Маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагааны дэг үйлчилж байгаа.

Тэгвэл харьцуулан судалсан Герман, Австри, Орос, Солонгос, Латви улсад үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбоотой процессын асуудлыг зохицуулсан бие даасан хууль байхгүй. Харин процессын гол, чухал, үндсэн хэм хэмжээг Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа хамтатган тусгаж, бусад нарийвчилсан асуудлыг тухайн үндсэн хуулийн шүүхээс өөрсдөө журам батлан зохицуулах байдлаар шийдвэрлэсэн байна. Энэ нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц өөрөө баталж буй дэгтэй адил практик гадаад улсуудад түгээмэл байгааг харуулж байна. Гэхдээ эдгээр гадаад улсын Үндсэн хуулийн шүүхүүд өөрөө дотооддоо журам батлах бүрэн эрх нь хуульд тусгагдан, хуулиар олгогдсон байгаа юм.

Ийнхүү Герман, Австри, Орос, Солонгос, Латви улсад нийтлэг байгаа зүйл нь үндсэн хуулийн хяналтыг хэрэгжүүлэх институцэд хамааралтай материаллаг хэм хэмжээ болон тухайн институци хэрэг маргааныг хянан шийдвэрлэх процессын хэм хэмжээг нэг эрх зүйн акт буюу хуулинд тусгаж зохицуулсан байна.

Эдгээр улсын Үндсэн хуулийн шүүх хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаатай холбоотой асуудлаар журам, дүрэм батлах бүрэн эрхийг хуулинд нь тусгаж өгсөн байгаа нь Монгол Улсын зохицуулалтаас ялгаатай байна. Шүүхийн дүрэм, журам батлах бүрэн эрхийг хуулиндаа тусгаж байгаа нь тухайн дүрэм, журмын хууль ёсны байдал болон заавал дагаж мөрдөх хүчин чадлыг хангаж өгсөн ач холбогдолтой болжээ.

Түүнчлэн Үндсэн хуулийн шүүхээс батлах дүрэм, журамд тусгах асуудлыг эдгээр улс хуулиндаа ерөнхийлөн заасан байхын зэрэгцээ тухайн дүрэм, журамд тухайлан, нарийвчлан зохицуулах асуудлыг хуулийн бусад хэсгүүдэд нэмж тусгасан онцлог хууль зүйн бичилт, техникийн онцлог ажиглагдаж байна.

2.Хуралдааны бүрэлдэхүүний талаар

Монгол Улсын Үндсэн хуулинд Цэц харьяалан шийдвэрлэх маргааныг тодорхой жагсаан заасан. Харин тухайн маргааныг ямар бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэх процессын хэм хэмжээг органик хуулиар зохицуулсан байгаа.

Үүний нэг адил гадаад орнуудын үндсэн хуулийн шүүх харьяаллын асуудлуудаа ямар бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэхийг Үндсэн хуулиндаа биш, мөн органик хуулиараа зохицуулсан байна.

ХБНГУ-д Үндсэн хуулийн шүүх нийт 16 шүүгчтэй ба тэдгээр нь 8, 8 шүүгчтэй хоёр танхимд хуваарилагдан дараах бүрэлдэхүүнтэй харьяаллын асуудла шийдвэрлэж байна:

Хянан шийдвэрлэх
бүрэлдэхүүн

Хэлэлцэх асуудал

Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнүүд /Chambers 3 шүүгч	• Сенатад харьяалагдах дийлэнх хэргийг 3 шүүгч бүхий Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнээр шийдвэрлэдэг. Гэхдээ хууль Үндсэн хууль зөрчсөн асуудлыг шийдвэрлэхгүй ба үүнийг Сенат бүрэлдэхүүнээрээ шийдвэрлэдэг. • Танхим бүр тухайн жил эхлэхийн өмнө 3 шүүгчээс бүрдэх Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнүүдийг томилж, маргаан болон гомдлыг хуульд заасан журмын дагуу хуваарилж шийдвэрлүүлдэг. Шийдвэрийг санал нэгтэй тохиолдолд гаргадаг ба хэрэг санал нэгдэж чадаагүй бол тухайн хэргийг 8 шүүгчийн бүрэлдэхүүнтэй Сенат шийдвэрлэдэг. Шийдвэрийг амаар явагдах хуралдаанаар биш, харин бичгээр явагдах процессын үндсэн дээр гаргадаг. Шүүгчдийн бүрэлдэхүүнийг 3-аас илүү жил өөрчлөлтгүй байлгаж болохгүй.
Нэгдүгээр танхим/First Senate 8 шүүгч	• Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой хэрэг; • Сонгуулийн хуультай холбоотой маргаан. Хуралдаанд 6 шүүгч оролцсоноор ирц бүрдэнэ. Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой маргаан, хуульд заасан зарим маргааныг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар, бусад маргааныг олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.
Хоёр дугаар танхим/Second Senat 8 шүүгч	• Үндсэндээ Нэгдүгээр танхимд харьяалснаас бусад хэрэг. Хуралдаанд 6 шүүгч оролцсоноор ирц бүрдэнэ. Хуульд заасан зарим маргааныг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн 2/3-ын саналаар, бусад маргааныг олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль болон Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэмд хэрэг, маргааныг бага, их танхимаар шийдвэрлэх зохицуулалт байхгүй. Харин 1995 онд баталж мөрдөж байсан Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрэмд зааснаар маргааныг 10 болон 9 шүүгч шүүгчээс бүрдэх их, бага танхим харьяалан шийдвэрлэж байсан байна. Одоо хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийг 2011 онд баталсан бөгөөд түүнд Үндсэн хуулийн шүүхийг шүүгчдийг танхимуудад хуваарилах зохицуулалт тусгагдаагүй.

Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4-р зүйлд "Үндсэн хуулийн шүүх нийт шүүгчийн 2/3 байгаа тохиолдолд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх эрхтэй" гэж зааснаас үзвэл Үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаан нийт 19 шүүгчийн 13 нь оролцсоноор ирц хүчинтэйд тооцдог байна.

СОЛОНГОС УЛСЫН Үндсэн хуулийн шүүх дараах бүрэлдэхүүнтэй хэрэг, маргааныг хянан шийдвэрлэж байна:

Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн	Хэлэлцэх асуудал
Салбар хуралдаан/Panel, 3 шүүгч	- Шүүхийн Ерөнхийлөгч салбар хуралдааныг товлож болно. - Шүүхэд гаргасан гомдлыг урьдчилан шалгадаг. Гомдлыг хүлээн авахаас татгалзсан шийдвэр гаргах бүрэн эрхтэй ба энэ тохиолдолд <u>санал нэгтгэйгээр</u> шийдвэр гаргах ёстой.
Их суудал/Full Bench, 7-9 шүүгч	- Хэлэлцүүлгийг Их суудлын хуралдаанаар хийнэ. Шүүхийн Ерөнхийлөгч нь хуралдааныг даргална. - Салбар хуралдаан хүлээн авахаас татгалзсанаас бусад бүх гомдол Их суудлын хуралдаанд шилжинэ. Хүлээн авахаас татгалзах шийдвэрийг 30 хоногийн дотор гаргаагүй бол гомдол Их суудлын хуралдаанд шилжсэнд тооцдог. - Оролцож байгаа шүүгчдийн <u>олонхын саналаар</u> шийдвэр гаргана. Гэхдээ дараах асуудлыг <u>6 ба түүнээс дээш шүүгчийн саналаар</u> шийдвэрлэнэ: хууль үндсэн хуульд нийцсэн эсэх, импичмент, улс төрийн намыг татан буулгах, үндсэн хуулийн гомдлыг хангах, Үндсэн хууль, эсхүл хууль тайлбарласан, хэрэглэсэн Үндсэн хуулийн шүүхийн өмнөх шийдвэрийг хүчингүй болгох.

ЛАТВИЙН Үндсэн хуулийн шүүх 3 төрлийн хуралдаан зохион байгуулдаг:

Хянан шийдвэрлэх бүрэлдэхүүн	Хэлэлцэх асуудал
Зохион байгуулалтын хуралдаан: Нийт шүүгч	- дотоод асуудал; - чухал хянан шийдвэрлэх ажиллагааны талаарх асуудал; - бусад асуудал. Хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлыг Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч, эсхүл шүүгч санал болгох эрхтэй. Үндсэн хуулийн шүүх тухайн хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлын жагсаалт, хуралдааны хуваарийг гаргана. Шаардлагатай гэж үзвэл хуралдаанд шинжлэх ухааны салбарынхан, мэргэжилтнүүд, бусад этгээдийг урьж оролцуулж болдог.¹⁸²
Процессын хуралдаан Нийт шүүгч	- өргөдөл хүлээн авахтай холбогдсон асуудлууд; - өргөдөл, хүсэлтийг хэлэлцэхээс татгалзсан асуудал; - хэргийг хянан шийдвэрлэхэд бэлтгэхтэй холбоотой асуудал; - шүүхийн хэлэлцүүлэгт бэлтгэх асуудал; - илтгэгч шүүгч томилох¹⁸³.
Шүүхийн хэлэлцүүлэг Нийт шүүгч	тодорхой хэрэг, маргааныг хэлэлцэж шийдвэрлэнэ.

¹⁸² Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 23-р зүйл.

¹⁸³ Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 28-р зүйл.

Үндсэн хуулийн шүүх хэргийг хамтын зарчмаар хянан шалгах ба тогтоол, шийдвэр, дүгнэлт гаргахдаа нийт шүүгчдийн 2/3 –оос доошгүй нь оролцсон байх шаардлагатай. Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоол, дүгнэлт болон тодорхой тогтоол, дүгнэлтийг тайлбарлах тухай шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн нийт шүүгчийн олонхын саналаар батална. Үүнээс бусад Үндсэн хуулийн шүүхийн актыг хуралдаанд оролцсон шүүгчдийн олонхын саналаар баталдаг.

3.Процессын ил тод, нээлттэй байдлыг хангах талаар

Эдгээр улсуудад үндсэн хуулийн хяналтын ил тод байдал нь шүүх хуралдааны хэлэлцүүлэг нийтэд нээлттэй байх, шийдвэрийг заавал уншиж танилцуулах, улмаар нийтлэх, хуралдаанд байлцаж байгаа этгээд тодорхой хэмжээгээр бичлэг хийх эрх олгогдох байдлаар хэрэгжиж байгаа нь нийтлэг байна. Гэхдээ үндсэн хуулийн шүүхийн хуралдаан, хэлэлцүүлэг, шийдвэр танилцуулах ажиллагааг нийтэд нээлттэй байлгахад дараах асуудлыг онцлог зохицуулсан байна:

- Аудио болон дүрс бичлэгийг ямар төхөөрөмжөөр хийхээс хамаарч зөвшөөрөл авах эсэх нь ялгамжтай байх тохиолдол байна. Тухайлбал, Латвид гар төхөөрөмж буюу диктофон ашиглан судлаасаа бичлэг хийхэд ямар нэг зөвшөөрөл шаарддаггүй. Харин хуралдааны зураг авах, кино бичлэг хийх, видео бичлэг хийх, телевиз болон радиогийн дамжуулалт хийхэд шүүхээс зөвшөөрөл авах ёстой.
- Радио, телевизийн шууд дамжуулалтыг бичлэг хийхээс ялгаатай авч үзэж байна: ОХУ, Латви улсуудад хуралдааны хэлэлцүүлэг, шийдвэр танилцуулах үед шууд дамжуулалт хийхэд зөвшөөрөл авахаар хуульчилжээ.
- Бичлэг, дамжуулалт хийх зөвшөөрлийг хуралдаан даргалагчаас, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүхээс өгч байгаа ялгаа байна.
- Бичлэг хийх зөвшөөрөл олгоход ямар зорилгоор хийгдэх шаардлагыг хуульд тухайлан заах нь бий: Герман хувьд олон нийтэд зориулан аудио, телевизийн, радио бичлэгүүд, кино бичлэгүүд хийх, эсхүл агуулгыг олон нийтэд танилцуулах зорилготой бол зөвхөн аман хэлэлцүүлэг болон шийдвэрийг нийтэд танилцуулах үед бичлэг хийхийг зөвшөөрдөг байна.
- Интернетээр хуралдааны шууд дамжуулалт хийх асуудлыг ОХУ-ын хуулиар тухайлан заасан байх бөгөөд оролцогч тал, хуралдаанд байлцагч этгээдийн өргөдөл гаргасан шүүхээс зөвшөөрөл авснаар, эсхүл шүүх өөрийн санаачилгаар хийж болдог байна.

4.Хянан шийдвэрлэх ажиллагааны оролцогчдын талаар

Харьцуулан судалсан улсуудын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулинд процессын оролцогчдын эрх, үүргийг нэг зүйл заалтанд нэгтгэхгүйгээр, процессын тухайн үе шатыг зохицуулсан хэсэгт тусгасан байгаа нь хууль зүйн бичилтийн хувьд хоорондоо ижил, харин манай улсаас ялгаатай байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд өргөдөл гомдол гаргасан этгээд, хариуцагч, тэдний төлөөлөгчдөөс гадна гэрч, шинжээч, мэргэжилтэн, орчуулагч зэрэг олон талууд оролцож байна. Орос, Латви улс Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулиндаа бусад улсынхтай харьцуулахад нийт оролцогчдыг (i) хэргийн талууд, (ii) хэргийн оролцогчид гэж ойлгомжтой, тодорхой ялгаж тусгажээ.

Эдгээр улсын үндсэн хуулийн хяналтын процесст хөндлөнгийн мэргэжлийн этгээдийн оролцоог хангасан зохицуулалт хуулиудад нь тусгагдсан байна. Тухайлбал, Германы Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд гомдол, өргөдөл гаргагч тал, хариуцагч тал оролцохын зэрэгцээ шинжээчийг гуравдагч этгээдийн хувиар оролцуулж болдог байна. Ийнхүү Үндсэн хуулийн шүүх шинжээчийг гуравдагч этгээдээр оролцуулж тайлбар авах бүрэн эрхтэй.

Үүний зэрэгцээ ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хэлэлцэж байгаа асуудлаар тусгай мэдлэг бүхий этгээдийг экспертээр оролцуулж болохоор заасан ба эксперт дүгнэлт гаргах асуултуудыг илтгэгч шүүгч, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүх тодорхойлдог байна. Өргөдөл, хүсэлт гаргагч этгээд шүүхэд асуулгахыг хүссэн гэрч, шинжээчийн нэрсийг жагсаан өгөх эрхийг Латви болон ОХУ-ын хуулинд мөн тусгасан байна.

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд оролцогчдын эрх, үүргээс “Цэцэд өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлт гаргасан тал аль ч үе шатанд өөрийн шаардлагын үндэслэл, зүйлийг өөрчлөх, шаардлагаас татгалзах эрх” нь судлаачдын анхаарлыг татаж, улмаар энэ эрхийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны аль үе шатанд эдлэх нь тодорхойгүй байна гэж үзсэн байдаг. Тэгвэл дээрх улсуудаас ОХУ, Латви улсын хуулинд үндсэн хуулийн шүүхэд хандсан этгээд гаргасан өргөдөл, хүсэлтээсээ татгалзаж болох асуудлыг тухайлан заасан ба шүүх хуралдаан буюу шүүхийн аман хэлэлцүүлэг эхлэхээс өмнө өргөдөл, хүсэлтээсээ татгалзах эрхтэй гэж зохицуулжээ.

5. Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах үндэслэл, хэлбэрийн талаар

ХБНГУ, ОХУ, Австри, БНСУ, Латви улсуудын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандаж буй хэлбэр нь өргөдөл, хүсэлт, гомдол байна. Өөрөөр хэлбэл, Монгол Улсын хууль тогтоомжид заасан иргэн мэдээлэл гаргах, эсхүл түүнтэй төстэй зохицуулалт эдгээр улсад байхгүй байна.

Монгол Улстай харьцуулахад гадаад орны Үндсэн хуулийн шүүхэд иргэд хандах эрх нилээд хязгаарлагдмал хүрээнд хэрэгжихээр хуульчилжээ. Герман улсад иргэн зөвхөн Үндсэн эрхийн зөрчилтэй холбоотой асуудлаар, Австри болон ОХУ-д иргэн хандах ганц үндэслэл нь шүүхээс шийдвэрлэх хэрэгт хамаарах хууль нь үндсэн хуулийн бус, үндсэн эрх зөрчсөн гэх асуудал, Солонгос улсад иргэн зөвхөн үндсэн эрхийн зөрчлийн талаар, Латви улсад иргэн хууль, зарим шийдвэр Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх талаар Үндсэн хуулийн шүүхдээ тус тус хандах эрхтэй байна.

Хууль, зарим шийдвэр Үндсэн хууль зөрчсөн эсэхийг шалгуулах өргөдлийг Герман, ОХУ, Солонгос зэрэг улсад иргэд шууд утгаар эдэлдэхгүй байна. Харин тухайн иргэний үндсэн эрхийг зөрчиж байна гэх үндэслэлээр хандах боломжтой байдаг.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах эрхээ иргэд урвуугаар ашиглах, шүүхийн ачаалал зохиомлоор ихсэхээс сэргийлж улс орнууд тэмдэгтийн хураамж тогтоох, эсхүл ийм урвуугаар ашигласан үйлдэл гаргахаас сэргийлж барьцаа мөнгө байршуулж тийм үйлдэл гаргасан бол барьцаа мөнгийг бүхэлд нь, хэсэгчлэн суутгах, эсхүл шүүхээс торгох арга хэмжээ авах зэрэг механизмыг хуулиндаа тусгасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд бичгээр хандахын зэрэгцээ цахимаар хандах боломжийг Герман, ОХУ, Латви улсууд хуулиндаа тусгажээ. Харин Солонгос улс зөвхөн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны явцад шүүхэд баримт бичиг гаргах тохиолдолд цахимаар хандах боломжийг хуулиндаа заасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд ирүүлсэн өргөдөл, гомдол, хүсэлтийг хуульд заасан шаардлага хангасан эсэхийг шалгах бүрэн эрхийг зарим улсад Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч, даргалагч шүүгч, зарим улсад тамгын газар нь хэрэгжүүлж байна. ОХУ болон Герман улсад өргөдөл, гомдол хуульд заасан шаардлагыг илт хангаагүй бол Үндсэн хуулийн шүүхийн тамгын газар нь буцаах, хугацаа тогтоон хангуулах эрх эдэлдэг байна.

Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах бүрэн эрх олгогдсон байгууллагуудын эрх олгогдсон байдлыг зохих шийдвэрийг хавсарган өгөх байдлаар нотлохыг Латви улсын хуулиар шаарддаг. Тухайлбал, Засгийн газар Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах бол хүсэлт, өргөдөлдөө Засгийн газрын шийдвэрийг хавсаргах ёстой. Энэ нь ялангуяа хамтын удирдлага бүхий байгууллагын өргөдөл гаргах эрх нь дотооддоо зохих байдлаар шийдвэрлэгдсэн эсэхийг нотлоход чухал холбогдолтой байна.

6.Хэрэг хуваарилах талаар

Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хуваарилах журам нь ил тод, үндэслэлтэй, хуваарилагчийн үзэмжээс хамааралгүй байх нь шийдвэр хууль ёсны байх нэгэн баталгаа болдог тул үндсэн хуулийн хууль ёсны хяналтанд энэ асуудал чухал байр суурь эзэлнэ.

Монгол Улсын хувьд ирсэн өргөдөл, мэдээлэл, хүсэлтийг Цэцийн дарга гишүүнд хуваарилдаг зохицуулалттай. Ийнхүү хуваарилахдаа Цэцийн гишүүний мэргэшсэн чиглэл, ажлын ачааллыг харгалзан хуваарилж байгаа хэдий ч субъектив хүчин зүйлийн нөлөөлөл орж болохыг үгүйсгэхгүй. Тиймээс өргөдөл, мэдээллийг бусад улс орны жишгээр аль болох тохиолдлын шинжээр, тойргийн зарчмаар гишүүдэд ялгаваргүй хуваарилдаг байх нь хараат бус байдлын бас нэг баталгаа болно гэсэн саналыг зарим эрдэмтэн дэвшүүлсэн байдаг.

Улс орнууд Үндсэн хуулийн шүүхэд ирсэн гомдол, хүсэлт, өргөдлийг хэн, хэрхэн хуваарилах журмыг хуулиар зохицуулсан байхаас гадна нарийвчилсан хэм хэмжээг Үндсэн хуулийн шүүх өөрөө тогтоосон байна. ХБНГУ, ОХУ, Австри, БНСУ, Латвийн үндсэн хуулийн шүүхэд ирсэн хэрэг маргааныг хэрхэн хуваарилахаар зохицуулсныг дараах хүснэгтэд харьцуулан үзүүлэв:

**Хэрэг хуваарилалт
/харьцуулалт/**

Улс	Хэрэг хуваарилахад харгалзах зүйл	Хэрэг хуваарилалт хийх
ХБНГУ	танхим дотроо хэргийг шүүгч нарт ямар зарчим баримталж хуваарилах, бүрэлдэхүүн дэх илтгэгч шүүгч, даргалагч шүүгчийг хэрхэн томилох журмыг 8 шүүгчээс бүрдэх танхим нь тухайн жил эхлэхээс өмнө шийдэж төлөвлөдөг	Жил бүрийн эхэнд хуваарилалтын зарчмаа <u>танхимаараа</u> шийднэ
Австри	Албан ёсоор баримтлах журам, зарчим байхгүй ч практикт эрх зүйн салбар, түүгээр мэргэшсэн байдал, ачаалал зэргийг харгалздаг.	Үндсэн хуулийн шүүхийн Ерөнхийлөгч
ОХУ	Урьдчилан судлуулахаар шүүгчид хуваарилахдаа гол шалгуур нь шүүгчдийн ачааллыг харгалздаг. Харин хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах ажлыг хуваарилахдаа өмнө нь хуваарилсан хэргийн ачаалал, шүүх хуралдааны хуваарь, хэргийн ээдрээ төвөгтэй байдлыг харгалзан хуваарилалт хийдэг.	Урьдчилан судлуулах хуваарилалтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн <u>дарга</u> хийнэ. Хэргийг хэлэлцүүлэгт бэлтгэх, шийдвэрийн төсөл боловсруулах хуваарилалтыг <u>Үндсэн хуулийн шүүх</u> хийнэ.
Солонгос	Хуулиндаа заагаагүй	Иргэний үндсэн эрх зөрчигдсөнтэй холбоотой маргааныг урьдчилан шалгах хуваарилалтыг Үндсэн хуулийн шүүхийн <u>Ерөнхийлөгч</u> хийнэ. Бусад төрлийн маргааны урьдчилан шалгах хуваарилалтыг заавал хийх албагүй. Хуваарилалт хийх бол <u>даргалагч шүүгч</u> хийнэ.
Латви	Хуваарилахдаа овгийн үсгийн дарааллыг үндсэндээ баримтална.	Үндсэн хуулийн шүүхийн <u>Ерөнхийлөгч</u> нь шүүгч нарын ажлыг тэнцүү хуваарилах үүрэгтэй. <u>Процессын хуралдаанаар</u> хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаанд бэлтгэх илтгэгч шүүгчид хэргийг хуваарилах асуудлыг шийдвэрлэдэг.

7.Шийдвэр гаргах, хүргүүлэх, нийтлэх талаар

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцээс шийдвэр гаргах, нийтлэхтэй холбоотой анхаарал татсан хэд хэдэн асуудал бий: Цэцийн гишүүн олонхоос өөр саналтай байвал нийтлүүлэх эрх эдлэх эсэх, Цэцийн шийдвэрийг албан ёсоор нийтлэх асуудал, шийдвэрийг ёсчилсноос хойш 24 цагийн дотор УИХ-д хүргэхээр богино хугацаа тогтоосон зэрэг.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгч олонхоос өөр саналтай буюу тусгай саналтай бол бичгээр бичиж нийтлэх эрхийг Герман, Орос, Латви улсын хуулиар Үндсэн хуулийн шүүгч нарт олгосон. Харин Солонгос улс энэ асуудлыг хуулиараа зохицуулаагүй байна. Үүнд:

Улс	Шүүгч тусгай санал бичгээр гаргах эрхтэй эсэх	Тусгай саналыг нийтлэх
ХБНГУ	Тийм	Шийдвэрт хавсаргадаг.
ОХУ	Тийм	Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвлэлд шийдвэрийн хамт нийтэлдэг.
Солонгос	Зохицуулаагүй	
Латви	Тийм	Үндсэн хуулийн шүүхийн цахим хуудсанд нийтэлдэг.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуульд шүүгчийн өөр байр суурь гэх ойлголтыг тусгасан байна. Энэ нь тусгай саналаас ялгаатай ойлголт бөгөөд тухайн шийдвэр гаргахтай санал нэг байсан боловч зарим асуудлаар өөр байр суурьтай, эсхүл шийдвэрийн шалтгааны талаар өөр саналтай шүүгч өөрийн санал бодлоо бичгээр гаргах эрхтэй ба бичгээр гаргасан саналыг хэргийн материалд хавсаргаж Үндсэн хуулийн шүүхийн хэвлэлд мөн нийтэлнэ гэж заажээ. Өөр байр сууриа бичгээр гаргахад агуулгын хувьд тавигдах шаардлага нь тусгай саналд тавигдах шаардлагатай ижил байхаар Үндсэн хуулийн шүүхийн дүрмийн 59-р зүйлд заасан байна.

Энэ зохицуулалт нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцэд маргаан хянан шийдвэрлэх тухай хуулийн 3 дугаар зүйлийн 7 дахь хэсэгт "Зөвлөлдөх тасалгаанд олонхитой санал нийлээгүй гишүүн саналаа тусгайлан бичгээр гаргаж, Цэцийн шийдвэрт хавсаргана." гэж заасныг цаашид хэрхэн тайлбарлах, нарийвчлан зохицуулахад ач холбогдолтой гэж үзлээ.

Үүний зэрэгцээ зарим улсын хуульд Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэр гаргах үед нотлох баримт, асуудлыг үнэлж, дүгнэхдээ баримтлах зарчим, аргыг нарийвчлан зааж Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн чанарт анхаарсан байна.

Германы Үндсэн хуулийн шүүгч өөрийн зүйтэй гэж үзснээр/at its discretion шийдвэр гаргах ёстой гэж ерөнхийлөн заасан байхад ОХУ-д энэ асуудлыг хуулиндаа нилээд нарийвчлан зохицуулжээ. ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүх албан ёсны, албан бус тайлбараар болон хууль хэрэглээний практикаар бий болсон актын үгчилсэн утга, агуулга, тухайн акт эрх зүйн актын тогтолцоонд эзлэх байрыг авч үзсний үндсэн дээр үнэлэлт дүгнэлтээ хийх ёстой гэж заасан байна.

Үндсэн хуулийн шүүх шийдвэрээ хуралдаанд оролцсон шүүгчийн олонхын саналаар гаргах ерөнхий зарчим байх боловч улс орнууд зарим тухайлсан маргааныг нийт шүүгчдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэхээр заасан байгаа нь тухайн маргааны ач холбогдлоос хамаарч байна. Тухайлбал, БНСУ-д өмнө нь

Үндсэн хуулийн шүүхийн гаргасан Үндсэн хууль, хуулийг хэрэглэх талаар дүгнэлт, тайлбарыг өөрчлөх шийдвэр гаргах тохиолдолд 6 шүүгч буюу нийт шүүгчийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэхээр заасан.

Харьцуулан судалсан бүх улсууд Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг албан ёсоор нийтлэх харилцааг тодорхой хэмжээгээр хуулиндаа тусгаж зохицуулсан байна. Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг бичгээр гаргаснаас хойш 24 цагийн дотор холбогдох байгууллагад хүргүүлэхээр Монгол Улсын холбогдох хуульд заасан нь хэт богино хугацаа байна. Энэ хугацаа ОХУ-д 14 хоног, Латвид 2 өдөр, БНСУ-д 14 хоног байна.

8.Шийдвэрийн биелэлтийг хангах талаар

Үндсэн хуулийн шүүх нь Үндсэн хуулийн биелэлтийг хангахад хяналт тавьдаг байгууллагын хувьд шийдвэр нь хэрэгжиж, биелдэг байх нь энэхүү хяналтын гол мөн чанар, баталгаа болох учиртай. Харьцуулан судалсан улсуудад Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр нь хууль зүйн дээд хүчин чадалтай, давж заалдаж үл болох эрх зүйн актад тооцогдож байна.

Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийн биелэлтийг хангахад зарим чухал эрх зүйн зохицуулалтыг ОХУ, Латви зэрэг улсын хуульд тусгажээ. Монгол Улсад ажиглагдаж байгаа хууль дахин батлах замаар Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэрийн хэрэгжилтээс зайлсхийж байгаа явдлыг ОХУ хуулиндаа "Үндсэн хуулийн шүүхийн тогтоолын хууль зүйн хүчин чадлыг Үндсэн хуульд зөрчсөн гэж шийдвэрлэсэн тухайн актыг дахин батлах замаар үгүйсгэж болохгүй" гэсэн зохицуулалтыг тусгах замаар шийдвэрлэжээ. Үүнтэй төстэй заалт мөн Латвийн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 72-р зүйлд байдаг.

Түүнчлэн Латвид хууль, Ерөнхийлөгчийн шийдвэр, Засгийн газрын акт нь Үндсэн хууль зөрчсөн гэж шийдвэрлэсэн бол ийм хууль, шийдвэр, актанд үндэслэн гаргасан бусад актыг зохих байгууллага нь хүчингүй болгох үүрэг хүлээсэн байдаг. Энэ нь Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрийг аливаа байгууллага, албан тушаалтан, этгээд заавал дагаж мөрдөх ёстой гэсэн зарчмаас урган гарсан байна.

9.Маргааны төрлөөс хамаарсан процессын нарийвчилсан хэм хэмжээний талаар

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх 4 төрлийн асуудал, маргаан нь процессын хувьд яг ижил хэм хэмжээний дагуу явагддаг. Өөрөөр хэлбэл эдгээр маргааны агуулга, онцлог, талуудын оролцоо зэргээс үл хамаарч процессын ижил хэм хэмжээ үйлчилж байна.

Гэтэл харьцуулан судалсан улсуудын Үндсэн хуулийн шүүхүүд харьяалан шийдвэрлэх бүх маргаанд хамаарах процессын нийтлэг хэм хэмжээ байхын зэрэгцээ тухайн маргаануудын онцлогийг тусгасан нарийвчилсан хэмжээг хуулиндаа тухайлсан бүлэг, хэсэг болгон тусгасан байна.

ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хууль нь 5 бүлгээс бүрдэх бөгөөд түүний 3 дугаар бүлэг нь "Хянан шийдвэрлэх тухайлсан ажиллагаа"/*Specific types of proceedings* гэсэн гарчигтай. Түүнд Үндсэн хуулийн шүүх харьяалан шийдвэрлэх 17

төрлийн өргөдөл, гомдол, хүсэлтийг хянан шийдвэрлэх процессын нарийвчилсан хэм хэмжээг маргааны онцлогийг тусган тус тусад нь заасан байдаг.

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн "Тодорхой төрлийн хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлог/*Особенности производства в Конституционном Суде Российской Федерации по отдельным категориям дел*" гэсэн 3 дахь хэсэгт Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх 8 төрлийн маргааныг тус тусад нь бүлэг болгож зааглаж, тэдгээрт маргааны онцлогийг харгалзан процессын хэм хэмжээг ялгамжтай тогтоосон байна.

БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4 дүгээр бүлэг (Хянан шийдвэрлэх тухайлсан ажиллагаа/*"Special adjudication procedure"*) нь Үндсэн хуулийн шүүхийн харьяалан шийдвэрлэх нийт 5 төрлийн маргааны процессын онцлогийг тусгасан хэм хэмжээ агуулдаг.

Латви улсын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах үндсэн 2 хэлбэр бий: эрх зүйн актыг хянуулах хүсэлт, дүгнэлт гаргуулах хүсэлт. Маргааны энэ 2 төрөлд үндэслэн Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн 4 болон 5 дугаар бүлэгт процессын нарийвчилсан хэм хэмжээг тусгасан байна.

Иймд гадаад орнуудын процессын эрх зүйн дээрх онцлогийг харгалзан Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн харьяалан шийдвэрлэх 4 төрлийн маргааны онцлогт нийцүүлэн хянан шийдвэрлэх ажиллагааны хэм хэмжээг ялгамжтай тогтоох нь зүйтэй.

~o00o~

Австри Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн бүтэц

Хэсэг 1 Үндсэн хуулийн шүүхийн зохион байгуулалт	Part 1 Organization of the Constitutional Court
Хэсэг 2 Үндсэн хуулийн шүүх дэх хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Part 2 The proceeding before the Constitutional Court
Бүлэг 1 Ерөнхий нөхцөл	Chapter 1 General provisions
Бүлэг 2 Тусгай нөхцөл	Chapter 1 Special provisions
Бүлэг 3 Төгсгөлийн нөхцөл	Part 3 Final provisions

ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн бүтэц

Хэсэг 1 Холбооны Үндсэн хуулийн шүүхийн бүрэлдэхүүн ба харьяалал	Part 1 Constitution and jurisdiction of the Federal Constitutional Court
Хэсэг 2 Үндсэн хуулийн шүүх дэх хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Part 2 Proceedings before the Federal Constitutional Court
Бүлэг 1 Процессын ерөнхий журам	Chapter 1 General procedural rules
Бүлэг 2 Хянан шийдвэрлэх ажиллагаанаас гадна баримт бичигтэй танилцах	Chapter 2 Access to files outside of proceedings
Хэсэг 3 Хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухайлсан төрлүүд	Part 3 Specific types of proceedings
Бүлэг 1 13.1-д заасан хэргийн процесс	Chapter 1 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 1
Бүлэг 2 13.2 болон 2а-д заасан хэргийн процесс	Chapter 2 Procedure in the cases referred to in section 13 nos 2 and 2a
Бүлэг 3 13.3-т заасан хэргийн процесс	Chapter 3 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 3
Бүлэг 4 13.4-т заасан хэргийн процесс	Chapter 4 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 4
Бүлэг 5 13.9-д заасан хэргийн процесс	Chapter 5 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 9
Бүлэг 6 13.5-д заасан хэргийн процесс	Chapter 6 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 5
Бүлэг 7 13.7-д заасан хэргийн процесс	Chapter 7 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 7
Бүлэг 8 13.8-д заасан хэргийн процесс	Chapter 8 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 8
Бүлэг 9 13.10-д заасан хэргийн процесс	Chapter 9 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 10
Бүлэг 10	

13.6 болон 6а-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 11 13.11 болон 11а-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 12 13.12-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 13 13.13-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 14 13.4-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 15 13.8а-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 16 13.6б-д заасан хэргийн процесс Бүлэг 17 13.3б-д заасан хэргийн процесс	Chapter 10 Procedure in the cases referred to in section 13 nos 6 and 6a Chapter 11 Procedure in the cases referred to in section 13 nos 11 and 11a Chapter 12 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 12 Chapter 13 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 13 Chapter 14 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 14 Chapter 15 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 8a Chapter 16 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 6b Chapter 17 Procedure in the cases referred to in section 13 no. 3a
Хэсэг 4 Шүүхийн удаашралын эсрэг албан ёсны гомдол	Part 4 Formal complaint against judicial delay
Хэсэг 5 Төгсгөлийн нөхцөл	Part 5 Final provisions

Латви Улсын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн бүтэц

Хэсэг 1 Үндсэн хуулийн шүүхийн эрх зүйн байдал	CHAPTER I. THE STATUS OF THE CONSTITUTIONAL COURT
Хэсэг 2 Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдийн эрх зүйн байдал	CHAPTER II. THE STATUS OF JUSTICES OF THE CONSTITUTIONAL COURT
Хэсэг 3 Үндсэн хуулийн шүүх дэх хянан шийдвэрлэх ажиллагааны ерөнхий журам	CHAPTER III. THE BASIC RULES OF THE LEGAL PROCEEDINGS AT THE CONSTITUTIONAL COURT
Бүлэг 1 Ерөнхий журам	SECTION 1. THE GENERAL RULES
Бүлэг 2 Шүүхийн шийдвэр	SECTION 2. THE JUDICIAL CONSIDERATION
Хэсэг 4 Эрх зүйн акт Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шалгуулах хүсэлтийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	CHAPTER IV. THE LEGAL PROCEEDINGS FOR THE REQUESTS REGARDING AN INVESTIGATION INTO THE COMPLIANCE OF LEGAL ACTS WITH THE CONSTITUTION
Хэсэг 5 Дүгнэлт гаргуулах хүсэлтийг хянан үзэх ажиллагаа	CHAPTER V. THE CONSIDERATION OF INQUIRIES CONCERNING CONCLUSIONS
Хэсэг 6 Төгсгөлийн нөхцөл	CHAPTER VI. FINAL PROVISIONS

ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн бүтэц

1-р хэсэг ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн зохион байгуулалт ба шүүгчдийн эрх зүйн байдал	Раздел первый. Организация Конституционного Суда Российской Федерации и статус судей
Бүлэг 1 Ерөнхий нөхцөл	Глава I. Общие положения
Бүлэг 2 Үндсэн хуулийн шүүхийн шүүгчдийн эрх зүйн байдал	Глава II. Статус судьи Конституционного Суда Российской Федерации
Бүлэг 3 ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн бүтэц, үйл ажиллагааны зохион байгуулалт	Глава III. Структура и организация деятельности Конституционного Суда Российской Федерации
2-р хэсэг ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны ерөнхий журам	Раздел второй. Общие правила производства в Конституционном Суде Российской Федерации
Бүлэг 4 Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны зарчим	Глава IV. Принципы конституционного судопроизводства
Бүлэг 5 ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хандах	Глава V. Обращение в Конституционный Суд Российской Федерации
Бүлэг 6 Хандсан ажиллагааг урьдчилан шалгах	Глава VI. Предварительное рассмотрение обращений
Бүлэг 7 ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд хэрэг хянан шийдвэрлэх ерөнхий журам	Глава VII. Общие процедурные правила рассмотрения дел в Конституционном Суде Российской Федерации
Бүлэг 8 ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэр	Глава VIII. Решения Конституционного Суда Российской Федерации
3-р хэсэг ОХУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхэд тодорхой хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагааны онцлог	Раздел третий. Особенности производства в Конституционном Суде Российской Федерации по отдельным категориям дел
Бүлэг 9 Төрийн байгууллагын хэм хэмжээний акт болон тэдний хоорондын гэрээ ОХУ-ын Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх тухай хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Глава IX. Рассмотрение дел о соответствии Конституции Российской Федерации нормативных актов органов государственной власти и договоров между ними
Бүлэг 10 ОХУ-ын хүчин төгөлдөр болоогүй олон улсын гэрээ ОХУ-ын Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Глава X. Рассмотрение дел о соответствии Конституции Российской Федерации не вступивших в силу международных договоров Российской Федерации
Бүлэг 11 Бүрэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Глава XI. Рассмотрение дел по спорам о компетенции
Бүлэг 12 Үндсэн хуульд заасан иргэний эрх, эрх чөлөө зөрчигдсөн эсэх хэргийг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Глава XII. Рассмотрение дел о конституционности законов по жалобам на нарушение конституционных прав и свобод граждан
Бүлэг 13 Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэхийг шүүхийн хүсэлтээр хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Глава XIII. Рассмотрение дел о конституционности законов по запросам судов
Бүлэг 14	Глава XIII.

ОХУ-ын Үндсэн хуульд тайлбар хийх асуудлыг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа Бүлэг 15 ОХУ-ын Ерөнхийлөгч төрөөс урвасан, эсхүл бусад хүнд гэмт хэрэг үйлдсэн талаар өгсөн дүгнэлт нь зохих журмыг баримталсан эсэхтэй холбоотой хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	Рассмотрение дел о возможности исполнения решений межгосударственного органа по защите прав и свобод человека Глава XIV. Рассмотрение дел о толковании Конституции Российской Федерации Глава XV. Рассмотрение дела о даче заключения о соблюдении установленного порядка выдвижения обвинения Президента Российской Федерации в государственной измене или совершении иного тяжкого преступления
4-р хэсэг Төгсгөлийн нөхцөл	Раздел четвертый. Заключительные положения
5-р хэсэг Шилжилтийн нөхцөл байдал	Раздел пятый. Переходные положения

БНСУ-ын Үндсэн хуулийн шүүхийн тухай хуулийн бүтэц

Хэсэг 1 Ерөнхий нөхцөл	CHAPTER I GENERAL PROVISIONS
Хэсэг 2 Зохион байгуулалт	CHAPTER II ORGANIZATION
Хэсэг 3 Хянан шийдвэрлэх ажиллагааны ерөнхий журам	CHAPTER III GENERAL PROCEDURE OF ADJUDICATION
Хэсэг 4 Хянан шийдвэрлэх ажиллагааны тухайлсан журам	CHAPTER IV SPECIAL ADJUDICATION PROCEDURE
Бүлэг 1 Хууль Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа Бүлэг 2 Импичментийн хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа Бүлэг 3 Улс төрийн намыг татан буулгах хэрэг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа Бүлэг 4 Бүрэн эрхийн маргааныг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа Бүлэг 5 Үндсэн хуулийн гомдлыг хянан шийдвэрлэх ажиллагаа	SECTION 1 Adjudication on Constitutionality of Law SECTION 2 Adjudication on Impeachment SECTION 3 Adjudication on Dissolution of Political Party SECTION 4 Adjudication on Jurisdiction Disputes SECTION 5 Adjudication on Constitutional Complaint
Хэсэг 5 Мэдээлэл боловсруулах цахис системийг ашиглах ажиллагаа	CHAPTER V PERFORMANCE OF PROCEDURES OF ADJUDICATION THROUGH ELECTRONIC DATA PROCESSING SYSTEM
Хэсэг 6 Хариуцлага хүлээлгэх заалт	CHAPTER VI PENAL PROVISIONS

~o00o~